

G. Otdyýew, N. Atdaýewa

TÜRKMEN HALK DÖREDIJILIGI

Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan hödürlenildi

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2010

UOK 82

O 80

Otdyýew G., N. Atdayewa.

O 80 **Türkmen halk döredijiligi** Mugallymçylyk mekdepleri
üçin synag okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
2010.

TDKP № 242, 2010

KBK 83.3 Tür 1

© G. Otdyýew N. Atdayewa, 2010.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Hormatly Prezidentimiziň ýaşlara sargytlary

* Siziň her bir edýän hereketiňiz, bitirýän işiňiz Türkmenistan döwletimiziň, türkmen halkynyň abraýyna täsir edýändir. Özüňiz oňat häsiýetleriňiz, bitirýän işleriňiz bilen siz Watanymyzyň abraýyna abraý goşmalysyňyz, halkymyzyň mertebesini beýgeltmelisiňiz.

***

* Sowadyňyzy, bilimiňizi, ylmyňyzy kämilleşdirmelidigiňizi ýekeje pursat hem ýatdan çykarmaň. Siz dünýädäki ylmy täzeliklerden, ösen tehnologiýalardan habarly bolmalysyňyz.

***

* Watana wepaly bolmakda, zähmetsöýerlikde, halallykda siz beýlekilere nusga bolmalysyňyz.

***

* Türkmen ýaşlarymyz hemişe dostluk, doganlyk ýörelgelerine eýermelidirler. Bu iki düşünje jemgyýetimiziň asudalygyny, halkymyzyň agzybirligini, Garaşsyz Watanymyzyň ösüşini üpjün edýän uly güýçdür.

***

* Siz şahandaz hem edermen pederlerimiziň nesilleri bolan bagtly ýaşlarsyňyz. Şonuň üçin hem siz geljekde-de uly buýsançly, şadyýan, Galkynyşly zamanamyzy, täze özgertmelerimizi, ajaýyp ýol-ýörelgelerimizi, milli däp-dessurlarymyzy mynasyp dowam etdirmelisiňiz. Öz zehiniňiz, ukybyňyz bilen türkmen medeniýetini, sungatyny, ylmy, bilimini, lukmançylygyny, oba hojalygyny birkemsiz ösdürmelisiňiz. Men bu işleri ýerine ýetirmekde siziň Watanymyza bolan perzentlik söýgiňizi görkezjekdigiňize ynanýaryn.

***

* Türkmeniň boz mele topragy durşuna keramatdyr. Bu toprakda ýetişýän her bir ekinde türkmen topragynyň reňki we tagamy bardyr. Hatda başga ýerlerden getirilen ekinleri hem özüne kybapdaş edýän

ene ýerimiz üýtgewsizdir, mizemezdir. Şonuň üçin topragymyzy aýawly saklamagy, oňa eýeçilik gözi bilen garamagy, ene ýere maňlaý deriňizi siňdirmegi özüňize hemişelik endik ediniň. Goý, bu iş siziň ýene-de bir mukaddes watançylyk borjuňyza öwrülsin.

***

* Häzirki ýaşayan döwrümüz bizden örän çalt hem dogumly işlemegi we gyssagly öňe gitmegi talap edýär. Şonuň üçin, mähriban ýaşlar, indiden beýläk hemmäňiz biliňizi berk guşaň. Size tutan işiňizi ahyryna çenli ýetirmek, sowatly we başarjaň hereket etmek, okuwda, döredijilikde dünýäniň ösen tejribesine daýanyp, iň öndebaryjylara goşulmak zerurdyr.

GIRIŞ

TÄZE GALKYNYŞ ZAMANYNDA HALKYŇ RUHY HAZYNASY

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

*– Millilige, ynsanperwerlige, ýagşylyga ýugrulan
maddy-ruhy gymmatlyklarymyzy öwrenmek, dünýä
ýaýmak, olara halkara ylmy jemgyýetçiliginiň ünsüni
çekmek biziň esasy maksatlarymyzyň biridir.*

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow döwlet başyna gelenden soň, ýurdumyzda ylym, bilim, medeniýet, ykdysadyýet, oba hojalygy we beýleki ulgamlarda düýpli özgertmeleriň başy başlandy. Döwlet Baştutanymyz ilkinji özgertmeleri ylym-bilim ulgamynda geçirip başlady. Ylym-bilim ulgamynda düýpli özgertmeleriň geçirilip başlanmagy ýöne ýerden däldir. Hormatly Prezidentimiz Watanymyzyň geljekki ösüşlerini diňe ylym-bilimi ösdürmek arkaly ýokary derejelere çykaryp boljakdygyny düşündirýär. Şonuň üçin hem Hormatly Prezidentimiziň döwlet syýasatynda, bilimiň we ylmyň ile-ri tutulmagynyň sebäbi hem şundadyr. Ýurduň ykdysady, syýasy we medeni ösüşi ökde hünärmenleriň taýýarlanyşyna we olaryň ruhuna laýyk derejede pikirlenip bilýän ýaş nesliň terbiýelenişine bagly bolup durýar.

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda bilim ulgamynda başlanan Beýik Özgertmeler bilen baglanyşykda ýokary we ýörite okuw mekdeplerinde hem talyplara bilim bermegi täzeçe guramak, ähli okuw dersleri döwrebaplaşdyryp, okuw kitapларыny, okuw gollanmalaryny döretmek zerurlygy orta çykdy.

Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen ýurdumyzyň ähli okuw jaýlary okuw kitaplary we gollanmalary bilen doly üpjün edilmegiň ýoluna düşdi. Nusgawy edebiýatymyzyň wekilleriniň (Magtymgulynyň, Mahmyt Gaýybynyň, Garajaoglynyň, Ýunus Emrāniň, Mollanepesiň we beýlekileriň eserleri), XX asyr türkmen edebiýatynyň Berdi Kerbabayew, Ata Gowşudow, Kerim Gurbannepesow, Gurbannazar Ezi-zow ýaly söz ussatlarynyň ajaýyp eserleri gysga döwürde okyjylara ýetirildi.

Täze Galkynyşlar döwründe “Türkmen halk ertekileriniň”, “Sanawaçlaryň”, “Ýañyltmaçlaryň”, “Nakyllaryň” we halk döredijiliginiň beýleki žanrlarynyň köpçülikleýin neşir edilip başlanmagy halkyň dana paýhasyndan dörän ol eserleriň ähmiýetiniň uludygyny görkezýär.

Ýurdumyzyň Mugallymçylyk mekdeplerinde okadylýan bu dersiň maksady hem öz önünde goýýan wezipesi türkmen halk döredijiligini okatmak arkaly halkymyzyň asyrlarboýy döreden edebi mirasynyň çeper söz sungaty hökmündäki gymmatyny, terbiýeçilik ähmiýetini, esasy aýratynlygyny düşündürmek bilen talyplara ýeterlik düşünje bermekden ybarat bolup durýar.

Täze Galkynyşlar zamanasynda talyplarda halk döredijiliginiň sahyrana hem kyssa eserleriniň üsti bilen Watana, il-güne söýgi, ynsanperwerlik, ahlak-päkligi, halal zähmet çekmek ýaly asyly häsiýetleri terbiýelemek wezipesi esas edinilýär.

I b a p

TÜRKMEN HALK DÖREDIJILIGI

Türkmenistanyň Prezidenti

Gurbanguly Berdimuhamedow:

– Halk döredijiliginiň baý mirasyny öwrenip, ylmy taýdan seljermek we asyl nusgasyny halka ýetirmek, türkmen halkynyň taryhy, medeni mirasy boýunça ylmy barlaglary alyp barmak öňde duran möhüm wezipeleriň biridir.

Asyrlaryň dowamynda dilden-dile, nesilden-nesle geçip, ýatdan aýdylyp, biziň günlerimize gelip ýeten şahyrana döredijilige halk döredijiligi diýilýär. Halk döredijiliginiň eserlerinde adamlar özüniň ynançlaryny, durmuşyny, döp-dessurlaryny beýan edýärler. Edebi eserleriň bu görnüşi hakykaty çeper beýan edişi, obrazlarynyň dogruçylygy, aýdyňlygy bilen tapawutlanýar. Aýry-áýry adamlar tarapyndan döredilen ol eserleri halkymyz asyrlaryň dowamynda kämilleşdirip, biziň günlerimize ýetiripdirler. Olar çeperçilik döp-lerine durnuklylygy bilen ýatda galýarlar. Dürli milletleriň halky eserlerinde meňzeşlikleriň ýüze çykmagy tebigydyr. Şonuň bilen bilelikde bu eserler asyrlaryň dowamynda her halkyň mahsus bolan milli aýratynlygyny, medeniýetini, ýaşayyş durmuşyny dolulygy bilen özüne siňdiripdir.

Çeper söz döredijiligi adamzadyň gepleýiş diliniň kämilleşmegi bilen döräp başlapdyr. Muňa zähmetkeş halk öz täsirini ýetiripdir. Zehinli söz ussatlary diňe bir halky eserleriň döremegine däl, eýsem, olaryň halk arasynda ýaýramagyna hem ýardam beripdirler. Halk döredijiliginiň özboluşly aýratynlyklary bolup, olar, esasan, şulardan ybaratdyr:

1. Eseri döreden adamyň adynyň ýuwaş-ýuwaşdan ýatdan çykmagy.

2. Her bir aýdyjynyň tekste öz dilewarlygy bilen özgerişler gizmegi, ýagny tekstde durnuklylygyň bolmazlygy.

3. Halky eserler öz üstünden köp döwürleri geçirse-de, dörän döwründäki taryhy wakalary özünde saklaýar.

4. Folklor eserleriniň mazmuny öz döwrüniň syýasy, ykdysady talaplaryna, ahlak ýörelgelerine laýyklykda üýtgäp durýar.

5. Halk döredijiliginiň eserleriniň araçägi bolmaýar. Jahankeşdeler, derwüşler, söwdagärler ol eserleri ýaýradypdyrlar. Diňlenilen eserler halkyň arasyna ýaýrap, şol halkyň milli eserine öwürülipdir hem-de ony kabul eden halkyň gepleşik dilinde bolup, degişli çeperçilik serişdeler bilen bezelip, dürli görnüşde beýan edilendir.

Türkmen folklor eserlerinde hem gadymy arap, grek, pars, hindi halklarynyň edebi mirasyna meňzeşligiň bolmagy-da, şular ýaly gatnaşyklar bilen baglanyşyklydyr.

6. Folklor eserleriniň täzedan dörap durmak we ýitip gitmek häsiýetleri bar.

7. Biziň halk döredijiligimiziň eserlerinde azerbaýjan, özbek halklarynyň medeniýetiniň täsiri uly bolupdyr. Soltansöýün (Soltan Hüseyin Baýkara), Myraly (Alyşir Nowaýy) bilen baglanyşykly döredilen ertekiler, şorta sözler az däl.

8. Ýazuwly edebiýat halky eserleriň esasynda döreyär (“Müň bir gije”, “Seýpelmelek-Methaljemal”, “Gül-Bilbil”, “Gül-Senuber”). Andalyp, Magtymguly, Şabende, Magrupy, Seýdi, Kemine, Mollanepes ýaly şahyrlaryň-da halypasy halk döredijiligidir.

Türkmen halk döredijiliginiň eserleri şahyrana, kyssa we kyssa hem şahyrana toparlaryna bölünýärler.

Şahyrana görnüşdäki eserlere läleler, hüwdüler, monjugatdylar, sanawaçlar, agylar, ýaremezanlar, matallar, nakyllar we atalar sözi, küştdemeler, tapmaçalar, yrymlar hem ynançlar, aýdymlar, toý aýdymlyry, alkyşlar-dilegler we beýlekiler degişlidir.

Kyssa görnüşündäki eserlere ertekiler, rowaýatlar-legendalar, şorta sözler, ýomaklar, ýaňyltmaçlar we ş.m. degişlidir.

Kyssa hem şahyrana görnüşine eposlar we dessanlar girýärler.

Dessanlar we eposlar halk döredijiliginiň beýleki eserlerinden birnäçe babatda tapawutlanýarlar. Birinjiden, olar göwrüm taýdan beýleki eserlerden has uly bolýarlar. Şeýle-de olar bitewi sýužet ýordumyna we kompozision gurluşyna eýedirler. Ikinjiden, olar bütin

halk tarapyndan aýdylman, halkyň içinden çykan gürrüňçi, şahandaz we esasan, dessançy bagşylar tarapyndan aýdylýarlar.

Jemgyýetiň ösmegi netijesinde halk döredijiliginiň görnüşleri kämilleşipdir, ýagny olarda döwrüň täzelikleri öz beýanyny tapypdyr. Öňki döwürlerde halk döredijiliginiň eserlerinde halk öz arzuw-isleglerini beýan eden bolsa, häzirki Täze Galkynyşlar zamanynda ol başga öwüşgine eýe bolup, ýurdumyzyň ösüşlerine, Hormatly Prezidentimiziň amala aşyran beýik işlerine öz ýürek buýsançlaryny hem söýgülerini beýan edýärler. Şu aýdylanlara salgylanyp, halk döredijiliginiň läle görnüşine seredip geçeliň!

Öňki lälelerde :

Gyzlar, daga çykalyň,
Gülüp-oýnap bökeliň!
Derdimizi egsişip,
Üşüşüp läle kakalyň!–

diýip, gussaly göwünlere teselli bermek islän bolsalar, häzirki lälelerde :

Gül–gülüstan Watanyň,
Bagy-bossan Watanyň;
Ýüz müň ýyllar ýaşasyn,
Arzuw edip ýetenim -

diýmek bilen, halkyň ýürek joşguny ýokary derejede, uly buýsanç bilen wasp edilýär.

Hormatly Prezidentimiz halkyň geçmiş mirasyny öwrenmek barada uly mümkinçilikler döredip berdi. Şonuň üçin hem halk döredijiliginiň eserlerini öwrenmeklik, ony ylmy esasa derňemek işleri täzeden ýola goýuldy. Halk döredijiligini öwreniji birnäçe alymlar bu ugurda önjeýli işleri bitirdiler. Muňa mysal edip, alymlar M. Kö-säýew (“Edebiýat barada söhbet”, 1972 ý.), B. Garryýew (“Altyn däneler” 1982 ý., “Asly-Kerem” halk romany”, 1945 ý.), G. Ylýasowa (“Alkys-dilegler, doga-töwirler” halk döredijiliginiň bir görnüşidir, 2001 ý.), S. Gutlyýewa (“Türkmen halk dessany “Nejep oglan”, 1981 ý.), A. Baýmyradow (“Türkmen folklor prozasynyň taryhy ewolýusiyasy”, 1982 ý., “Haýwanlar hakyndaky türkmen ertekileri”, 1986 ý.), M. Çaryýew (“Magtymguly we halk döredijiligi”, 1983 ý.),

A. Durdyýewa (“Türkmen folklorynda sanawaçlar we ýañyltmaçlar žanrlarynyň aýratynlygy”, 1985 ý.), G. Geldiýew (“Türkmen şahyrana halk döredijiligi”, 2003 ý.), B. Mämmetýazow (“Görogly” eposynyň döreýşi hakynda”, Aşgabat, 1982ý.), H. Goçmyradow (“Türkmen halk döredijiligi”, 2010 ý.) we başgalaryň işlerini görkezmek bolar. Ol işleriň halkyň döreden eserlerini ýaş nesillerimiziň aňyna ýetirmekde uly bir çişme bolandygy hem-de boljakdygy gümansyzdyr.

II b a p

TÜRKMEN HALK DÖREDIJILIGINIŇ ŞAHYRANA GÖRNÜŞI

Türkmeniň baý halk döredijiliginiň şahyrana toparý özüniň gözbaşyny nesilbaşymyz Oguz han eýýamyndan (b.e.öň V asyrdan biziň eýýamymyzyň 650-nji ýylyna çenli) alyp gaýdýar. Adam ata, How eneden soň folklor eserlerinden hüwdüler, aýdymlar, läleler döräp ugrapdyr diýen çaklama bar. Soň ýuwaş-ýuwaşdan sanawaçlar, nakyllar, matallar, alkyş-dilegler hem ýüze çykyp başlaýar.

Edebiýatyň Oguz han eýýamynyň 3500 ýyldan gowrak döwri içinde folklor eserleri kämilleşýär. Forma hem mazmun taýdan baýlaşýar. Porhançylyk, doga-jadylary, dessur aýdymlary-da döreyär. Nesilbaşymyz Oguz handan başlanýan wesýetler, soňra Gorkut ata tarapyndan dowam etdirilýär.

Irki döwürlere degişli folklor ýazuw ýadygärligini tapmak kyn-dy. Ýurt Garaşsyzlygy alnandan soň, esasan hem Täze Galkynyşlar zamanasynda edebi gözlegler, edebi mirasymyza degişli geçirilýän Halkara derejesindäki maslahatlar netijesinde has gadymy döwürlere degişli halk döredijiliginiň eserleri hem ýüze çykyp başlady. Biziň eramyzyň I asyrynda bolan wakany beýan edýän “Wis we Ramin” eseriniň ýazuwly edebiýata degişli bolandygy subut edildi.

XI asyryň görnükli alymy Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat et türk” (“Türki dilleriň diwany”) eserinde şahyrana toparý eserleriniň ulanylandygyny alymlar XX asyrdan subut etdiler.

XIX asyryň ahyryndan başlap, halkymyzyň geçmişde döreden dürdäne eserleri Gündogary öwreniji alymlar tarapyndan öwrenilýär. Bu ugurda rus alymlary bilen birlikde türkmen alymlary-da köp işleri bitirdiler. Bu möhüm işde A.P.Samoýlowiçiň, L. A. Belýaýewiň, A. P. Poselúewskiniň, B. Garryýewiň, M. Kösäýewiň, S. Garryýewiň, B. Mämmetýazowyň, Ş. Halmammedowyň, G. Ylýasowanyň, A. Durdyýewanyň, K. Berkeliýewiň we başga-da birnäçe alymlaryň ylmy işleri uly ähmiýete eýedir.

Şahyrana folklor eserleri möçberi, bogun sanlarynyň azlygy, labyzly aýdylyşy, ýeňil ýerine ýetirilişi boýunça tapawutlanýar. Olar

özboluşly çuň many-mazmuna eýe bolup, çeperçilik serişdeleriniň ulanylyşy-da özboluşlydyr. Ulanylýan meňzetmeler, deňşdirmeler, ulaltmalar, kiçeltmeler, sypatlandyrmalar köplenç halk durmuşyndan alynýar. Şygrylarda owadanlyga, gőzellige garaýyş durmuş we tebigat tejribesi esasynda dőrăpdirlir. Mysal üçin:

Ballym seni söýeýin,
Gyrmyzy güle boýaýyn.
Gyrmyzy gül ysyndan
Ysgap-ysgap doýaýyn!

Ýa-da:

Meniň gülüm aý ýaly,
Aýa-Güne taý ýaly.
Agzyndan bir söz alsaň,
Gant atylan çay ýaly!

Türkmen halk dőredijiliginiň şahyrana toparynyň halky poeziýa, talhynlar, halky drama görnüşlerine bölünen wagtlary-da bolupdyr. Ýöne welin talhynlar (ýigitleriň-gyzlaryň söýgi hakyndaky bentleri), halky drama (sanawaçlardaky, aýdymlardaky oýun elementleri), zikir aýdymlary özbaşdak forma eýe bolup bilmänsoň, olar žanr hökmünde öwrenmekden galdyrylypdyr.

Tä Garaşsyzlygymyzy alýançak, ýokary we ýörite orta okuw mekdeplerinde, orta mekdeplerde şahyrana toparyň agylar, ýaremezanlar, yrymlar ýaly görnüşleri öwredilmedi. Häzir Täze Galkynyşlar zamanasynda halk dőredijiliginiň şahyrana toparynyň aýdymlar, toý aýdymlary, läleler, monjugatdylar, hüwdüler, küştdepmeler, sanawaçlar, ýaňyltmaçlar, ýomaklar, alkys-dilegler, agylar, yrymlar, ýaremezanlar, matallar, nakyllar we atalar sözi ýaly görnüşleri öwrenilýär.

§ 1. Aýdymlar

Aýdymlar we bagsylar, şular bilen baglanyşykly saz gurallary. Dilden-dile geçip, nesilme-nesil ýaşap gelýän halk dőredijiliginiň bir görnüşi hem aýdymlardyr.

Belli bir heň bilen saza goşulyp (ýa-da sazсыz), labyzly aýdylýan goşgulara aýdym diýilýär. Her bir aýdymyň özüne mahsus bolan heňi bolmalydyr. Aýdymlary köpçülik bolup hem, ýeke-ýekelikde hem aýtmak bolar. Köpçülik (hor) bolup aýdym aýtmak türkmenlerde XX asyryň 20-nji ýyllaryndan soň ýüze çykypdyr.

Halkyň bu ajaýyp şahyrana döredijiligini halk köpçüligine ýaýratmakda bagşylaryň hyzmaty örän uly bolupdyr. Aýdymlar, dessanlar toýlarda, oturylyşyklarda aýdylypdyr. Irki döwürlerde türkmenlerde ýazuwly edebiýat bolmansoň, halk aýdymlaryny, rowaýatларыny, dessanларыny halk bagşylary we dessançylary nesilme-nesil aýdyp, biziň döwrümize ýetiripdirler. Şonuň üçin hem bagşylar türkmen halk döredijiligini saklaýjylar, baýlaşdyryjylar we ýaýradyjylar bolupdyr.

Türkmen halky hemişe aýdym-saza, bagşylara ýokary baha berip, hormat goýup gelipdir.

Her işiň haýry ýagşydyr,
Toýuň bezegi bagşydyr-

diýen nakyl hem onuň şeýledigini aýdyň görkezýär.

Aýdymlaryň tematikasy örän baý bolupdyr. Aýdymlar zähmet, Watan, gahrymançylyk, söýgi we ş.m. temalarda bolup, olar halkyň köptaraply durmuşy bilen baglanyşykly döredilipdir.

Bagşyçylyk sungaty hem halk döredijiliginiň eserleri ýaly nesilden-nesle geçmekde kämilleşip gelipdir. Bagşyçylyk kärinde edilýän estetiki we çeperçilik talaplar ýokary bolansoň, hakyky bagşy bolmak isleýän adam ýaşlykdan başlap, halypa bagşylara şägirt durupdyrlar. Birnäçe ýylyň dowamynda öz halypalaryndan tälim alyp, olaryň aýdýan aýdymlaryny, çalýan sazларыny ýatdan öwrenipdirler. Halypalar öz gezeginde şägirtleriniň ussatlyk derejesine göwni ýeten wagty, olara ak pata beripdirler. Halypasyndan ak pata alan ýaş bagşylaryň toý-meýlislerde özbaşdak aýdym aýtmaga hukukлары bolupdyr.

Bagşyçylyk ýollary, biri-birinden özboluşly, olar öz häsiýetleri boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar.

Türkmen tire-taýpalarynyň arasynda bagşyçylygyň baş ýoly bar:

1. Damana ýoly. Aýdym-sazyň bu ugry boýunça Begmyrat Hojamyrat, Garaýew Baýramdurdy ýaly bagşylary görkezmek bolar.

2. Ahal-teke ýoly. Hally bagşy, Sahy Jepbarow, Orazgeldi Ýlýasow, Hangeldi Annamyradow, Gaýgysyz Çaryýew we başga-da köp bagşylar ahal-teke ýolunda aýdym aýdyp, bu ýoluň ussatlary hökmünde halkyň söýgüsini gazanan bagşylardyr.

3. Salыр-saryk ýoly. Nobat bagşy, Uly Garly, Kiçi Garly, Ödenýaz Nobat, Agamyrat Ýagmyrow we başgalar türkmen aýdym-saz sungatynyň salыр-saryk ýoluny goýupdyrlar.

4. Ýomut-gökleň ýoly. Nazar бага, Öre Şyh, Magtymguly Garly, Ilaman Annaýew, Nurberdi Gulow, Molla Çäkliýew, Akjagül Myradowa we başga-da birnäçe bagşylar bu ýoluň ussatlarydyr.

5. Çowdur ýoly. Bu ýoluň halypalary hökmünde Palta bagşyny, Täjibaý Gurbanowy, Jumamyrat bagşyny, Çowdur bagşyny görkezmek bolar.

Türkmen aýdym-saz sungatynyň şular ýaly çar tarapa şaha ýaýradyp, dürli ýollara bölünmeginiň sebäbi, geçmişde türkmen halky oturmly bolman, esasan, çarwaçylyk bilen meşgullanyp, göçüp-gonup gezipdirler. Şeýle şertlerde tire-taýpa bolup, dagynyk ýaşan türkmen halkynyň bagşyçylyk sungaty dürli ýollar arkaly ösdürilip gelipdir. Her ýoluň öz ýakymy, öz labyzy, özüne mahsus baýlyklary, aýratynlyklary bar. Şol ýollaryň hemmesi dagdan inip gaýdýan dag çeşmeleriniň bir bulaga öwrülişi dek birleşip, dürli öwüşginli ýeketäk milli sungaty – türkmen aýdym-saz sungatyny emele getirýär. Ençeme nesilleriň ruhy islegine hyzmat eden bu inçe sungat, henizem halkymyzyň medeni durmuşynda ymykly orun tutup, onuň kalbymyzy joşa getiriji güýji egsilmezdir. Onuň hem esasy sebäbi, ol mukamlarda halkymyzyň başyndan geçiren agyr heňňamlaryny, ynsanyň münlerçe heserini, gam-gussasyny, begenjini, söýgüsini eşidýäris. Dutar-gyjagyň ynsan kalbyny heýjana salýan owazlary ýaňlananda, ýolda-yzda barýanam bolsaň, biparh geçip gidiberesiň gelenok, ol mukamlar seni özüne maýyl edip, sende asylyly ynsan duýgularyny oýarýar. Aýdym-saz sungatynyň güýji, onuň ynsan kalbyna edýän täsiri, gudraty barada aýdylýan gürrüňler birnäçe rowaýatlarda, goşgularda hem-de N. Saryhanowyň “Şükür bagşy” powestinde öz beýanyny tapypdyr. Muňa mysal edip halkymyzyň arasynda giňden ýaýran bir rowaýaty ýatlalýň:

XVIII asyryň ahylarynda Şamyrat Welnamynyň emirlik edýän döwründe (1785-1800) bir gezek Buharada Aý-Gün tutulýar. Buhara emiri Şamyrat Welnamy öz ruhanylaryny, işan-mollalaryny, bilgiçlerini ýygnap, Aý-Günüň tutulmagynyň sebäbini sorayar. Şahyrlardan, bagşylardan içi ýangyly din wekilleri ýagdaýdan peýdalanylýp, emire şeýle jogap berýärler:

– Şu zamanda biziň ýurdumyzda kileň agzy boş sazanda, gezende şahyr-bagşy köpelişdir. Olar agyzlaryna gelen zatlary samrap, Hudaýyň önünde günäkär bolýarlar. Şonuň üçin Hudaý olara gahar edip, Aý-Günüň nuruny bizden mahrum edýär-diýip, öz pikirlerini tekrarlaýarlar. Şondan soň emir “Toýum bar” bahanasy bilen, halka jar çekdirip, aldaw bilen bütin bagşylary, şahyrlary ýygnap, olary ýok etmek isleýär.

“Toýa gelenlere” emiriň maksady mälim edilenden soň, şol ýere ýygnanan şahyrlaryň arasyndan görnükli türkmen şahyry Mahmyt Gaýyby ýagdaýyň gowy dældigini aňyp, özüniň şu aşakdaky setirleri bilen başlanýan “Gelende bardyr” goşgusyny emire okap berýär:

Saz bilen söhbete ýaman diýmänler,
Adam ata binýat bolanda bardyr.
Habyt bilen Kabyl ene garnyndan,
Olar bu dünýäge gelende bardyr.

Gaýybynyň goşgusyny diňläň emir bagşyçylygyň, şahyrçylygyň, saz-sungatyň Adam ata döräli bäre bardygyna, olaryň Aý-Günüň tutulmagyna sebäp dældigine göz ýetirip, olara sylag-serpaý ýapyp, hemmesine rugsat berýär. Aýdymlaryň dili sada, düşnükli, şonuň üçin olaryň ýat tutmasy we öwrenmesi aňsat bolýar. Aýdymlarda meňzetme, deňeşdirme, sypatlandyрма ýaly çeperçilik serişdeleri ulanylýar. Bu bolsa aýdymlaryň has labyzly, has ýakymly çykmagyna ýardam edipdir. Şeýle gulaga ýakymly, ýürekleri heýjana salýan aýdymlary halka ýetirmekde bagşylar uly hyzmaty bitiripdirler. XX asyryň 20-30-njy ýyllaryna çenli halk döredijiliginiň beýleki görnüşleri ýaly aýdymlar hem dilden-dile geçip, bagşylaryň üsti bilen biziň döwrümize gelip ýetipdirler.

Biziň halkymyz şol ussatlaryň ençemesiniň atlaryny dillerinde sena edip, asyrlardan-asyrlara geçirip, şu güne getiripdirler. Türk-

men saz sungatynyň, esasan, XIX asyrdan ýaşan hem döreden meşhur wekillerinden Weyran bagşy, Ýegenoraz bagşy, Hajygolak bagşy, Nobatnyýaz, Garadäli Gökleň, Gönübek, Garaoglan, Körgojaly, Kel bagşy, Durdy bagşy, Hemra şyh, Ysmaýyl bagşy, Hümmet ussa, Geldi ussa, Seýitmämmet ussa, Mämmetmyrat ussa, Gelenje ussa, Ýow bagşy, Şükür bagşy, Agajan bagşy... ýaly ussatlary görkezmek bolar. Olaryň bir toparynyň inçe sungatyny XX asyrdan ussatlyk bilen halka ýetirip, beýik ussatlyk derejesine çykyp, halkyň ýüreginde orun alyp, bagşyçylyk senedini ýöredişini halkyň ylhamyndan önen, ýürek paralaýjy, tolgundyryjy, göwün göteriji rowaýatlara siňen bagşylardan: Sary bagşy, Täçmämmet sazanda, Çowdur bagşy, Oraz salyr, Nazar бага, Magtymguly Garly, Ilaman Annaýew, Akjagül Myradowa, Garly bagşy, Hally bagşy, Mylly Täçmyrat, Pürli Sary, Sahy Jepbar, Çary Täçmämmet, Gurt Ýakup ýaly ussatlaryň atlaryny buýsanç bilen ýatlamak bolar.

Halkymyzyň dilleriniň senasyna öwürülen tanymal bagşylaryň ömiri we döredijiligini öwrenmek, XXI asyrdan-türkmeniň Altyn asyrynda ol ussatlaryň ýoluny mynasyp dowam etdirmek, Täze Galkynyşlar zamanında ýaşayan hem zähmet çekýän sungat işgärleriniň, bagşy-sazandalaryň önünde mukaddes wezipe-borç bolup durýar.

Halk aýdymlarynyň esasy çeşmesi halk dessanlary, ”Görogly” eposy bolup durýar. Halk aýdymlaryna öwürülen goşgulara köp temalylyk degişlidir.

Halk aýdymlarynda gozgalýan meseleler-de dürli-dürlüdür. Olarda watançylyk, agzybirlik, mertlik-gahrymançylyk, dost-doganlyk, il-gün, ene-ata, söýgi, ahlak, wepalylyk ýaly meseleler öz beýanyny tapýar. Halk aýdymlarynyň köp bölegi söýgi, wepalylyk temalaryna degişlidir. “Görogly” eposyndan, halk dessanlaryndan alnan aýdymlaryň köp bölegi yşk-söýgi, wepalylyk hakyndadyr. Bu temadaky aýdymlarda gelin-gyzlaryň edep-ekramy, gözelligi, öz ýarlaryna wepalylygy wasp edilýär:

Sapa dagyň sergininde,
Öwser gara zülpüň seniň.
Säher wagty, daň çagynda,
Towsar gara zülpüň seniň.

(“Görogly” eposy, “Zülpüň seniň.”).

Ýa-da:

Aryp bolsaň, habar algyn sözünden,
Bakdygyňça, gözüň doýmaz gözünden,
Aşyk bolan bähre alar ýüzünden,
Aga jan, Arabyň gyzyn bereýin.

(“Görogly” eposy, “Aga jan.”).

Mylaýym diýr, gorkym çohdur,
Dostumdan duşmanym köpdür,
Sendan gaýry ýarym ýokdur,
Saba boldy, tur, git indi.

(“Nejep oglan” dessany, “Saba boldy.”).

Ýa-da:

Oňa pida bolsun bu şirin janym,
Ýolunda sarp olsun bu hany-manym,
Saýat handyr meniň dinim, imanym,
Başym gurban täze gelen now güle.

(“Saýatly – Hemra” dessany, “Now gül.”).

Türkmen bagşylarynyň halk aýdymlaryny ýerine ýetirijilik usatlygy daşary ýurt alymlarynyň hem ünsüni özüne çekdi. XIX asyrdä Türkmenistana syýahat eden Wenger alymy syýahatçy A. Wamberi 1863-nji ýylda Etrekde, Gürgende türkmen aýdym-sazlaryny diňleýär. Ol 1874-nji ýylda “Orta Aziýa boýunça syýahat” kitabyňy neşir etdirýär. A. Wamberi kitabynda: “In ýokary lezzet, haçan-da, bagşy eline kirişli dutary alyp, Görogludan ýa-da Magtymguludan aýdym aýdanda, türkmen şondan ýokary lezzet ýok ekeni” – diýip ýazýar.

Rus alymy W. A. Uspenskiý, I. D. Belýaýew, A. N. Samoýlowiç, A. S. Arhipow dagy hem türkmen aýdym-sazyna uly sarpa goýupdyrlar. W. A. Uspenskiý Şükür bagşynyň “Uçradym” sazyny diňläp, gözüne ýaş aýlapdyr-da, “Saz bilen pajygaly waka alyp bardyň” diýenmiş. W. A. Uspenskiý bilen I. D. Belýaýewiň ýazan “Türkmen sazy” (“Turkmenskaýa muzyka”, 1928, 1936, 1979) kitaby türkmen aýdym-saz sungatyny öwrenmekde aýratyn ähmiýete eýedir.

Rus sazandasy, professor W. A. Uspenskiý 1925-nji ýylda Türkmenistana gelip, ençeme obalary aýlanypdyr. Ol ussat bagşy-sazandalar bilen duşuşyp, olardan ençeme halk aýdymlaryny we saz-lary ýazyp alýar. Şol ýazyp alnan aýdym-sazlary A. Belýaýew bilen taýýarlan “Türkmenkaýa muzyka” kitabynda ýerleşdirýär.

Bagşylaryň käbiri diňe tirme aýdymy aýtmak bilen çäklenmän, dessanlary, “Görogly” eposyndan käbir şahalaryny ussatlyk bilen ýerine ýetirýärler. Olara dessançy bagşylar diýilýär. Dessançy bagşylar Ata bagşy, onuň ogly Pälwan bagşy, Nazar бага, Magtymguly Garly, Ilaman Anna, Öre Şyh, Bally Mätgeldi, Akjagül Myradowa, Hojamyrat Öräýew, Palta bagşy, Täjibaý Gurbanow, Gurt Ýakubow we başgalar dessan aýtmaklygyň ussatlary hökmünde halkyň ýüreginde, aňynda öçmejek yz galdyran bagşylardyr.

Dessançy bagşylaryň ussatlygy W. A. Uspenskä uly täsir edýär. Ol dessançy bagşylary diňländen soň: “Gündogar halklarynda teatr ýokdur öýdüp ýördüm. Teatryň gowusy-ha türkmenlerde bar ekeni” diýip aýdypdyr. Dessan aýdýan bagşy artistiň, suratkeşiň, kompozitoryň we başgalaryň edýän işlerini öz gyjakçysy ikisi ussatlyk bilen ýerine ýetiripdirler.

Nazar бага, onuň şägirdi Baýar bagşy “Görogly” eposynyň käbir şahasyny, “Şasenem – Garyp”, “Hüýrlukga-Hemra” dessanlaryny saza goşup aýdypdyrlar. Häli-häzir hem Daşoguz welaýatynda köp toýlary dessançy bagşylar geçirýär. Dessançy bagşylar toýuň bezegi hasaplanýar.

Köp bolmasa-da ýörite aýdym üçin döredilen, soň ony döredenleriň ady näbelli bolup, halk aýdymlaryna öwrülip giden goşgular bar: “Ýelpeselendi”, (“Nar agajy”), “Bibijan”, “Nergiz” we ş.m.

Türkmen halkynyň durmuşyny aýdym-sazsyz göz önüne getirmek mümkin däl. Aýdym-saz halkyň diňe dynç almagy üçin ýa-da ruhy dünýäsini kanagatlandyryjy serişde bolman, duýgy – düşüňjani aňladýan, nesillere terbiýe beriji öwüt-nesihat mekdebi bolup hem hyzmat edipdir. Dessanlara, eposlara syn edenimizde, gahrymanlar möwç alýan duýgularyny aýdym-sazyň üsti bilen ýüze çykarýarlar. Görogly şat gününde-de, hasratly wagtlary-da, çykgynsyz agyr ýagdaýlara uçranda-da eline sazyny alyp, aýdyma ýüzlenipdir. Bu

ýagdaýlar türkmen halkynyň ykbalynda aýdym-sazyň neneňsi rol oýnaýandygyny görkezýär.

Halk aýdymlarynyň esasy çeşmesi “Görogly” eposy we halk dessanlarydyr.

Halk aýdymlaryndan nusgalar;

Ýelpeselendi

Galanyň düýbünde bir gawun iýdim,
Etini iýdim-de, paçagyn goýdum.
Eýesi gelende gözünü oýdum,
Elinde ýaglygy ýelpeselendi.

Galanyň düýbünde nar iýmek bolmaz,
Şol barýan gözele söz diýmek bolmaz.
Ýürekden söýmeseň, “ýar diýmek” bolmaz,
Elinde ýaglygy ýelpeselendi.

Galanyň düýbünde ekerler nary,
Gijeler ýatmazlar, söýerler ýary.
Gyz-oglan näzikdir, dutaryň tary,
Elinde ýaglygy ýelpeselendi.

Atymy bagladym bir gara daşa,
Gyljymy syrdym-da, girdim söweşe,
Allahym ýetirsin ol galam-gaşa,
Elinde ýaglygy ýelpeselendi.

Nergiz

Öýleriniň keyni arpa,
Atly geçen, gürpe-gürpe,
Enesi gyzyndan körpe,
Çykar, bakar ýola Nergiz.

Öýleriniň keyni jöwen,
Gulpajygny ýaňy bogan,

Gaýşarylyp maýa sagan,
Çykar, bakar ýola Nergiz.

Öýleriniň keyni açyk,
Ýagyş ýagar , bolar palçyk,
Enesi gyzyndan açyk,
Çykar, bakar ýola Nergiz.

Öýleriniň keyni salma,
Salmadan eglip, suw alma,
Enesi gyzyndan ýolma,
Çykar, bakar ýola Nergiz.

Gitdim, bakdym çaýda gezer,
Ak goluna düwme düzer,
Meni görüp, gözün süzer,
Çykar, bakar ýola Nergiz.

Gitdim, bardym un eleýdi,
On barmagyny hynalaýdy,
Meni görüp gan aglaýdy,
Çykar, bakar ýola Nergiz.

Öýleriniň keyni üzüm,
Nergiz meniň gara gözüm,
Men aýdaýyn soňky sözüm,
Çykar, bakar ýola Nergiz

“Asly Kerem” dessanyndan, “Hal iki ýandan” aýdymy

Dilber, görgeç aldyň akly– huşumny,
Düzülmüş ýüzünde hal iki ýandan.
Seni görüp, ýürek-bagrym ezildi,
Damar dodaklardan bal iki ýandan.

Bahar bolsa, şeýda bilbil mest bolar,
Çyn aşyklar merhemetde dost bolar,
Agaç bar getirse, başy pest bolar,
Meniň yktyhanym hal iki ýandan.

Ýar ikimiz keşt eýläli bu baga,
Çek özüňni gözellerden yrage,
Diýdi: “Ýör gideli” seýil çarbaga,
Deger ak gollara gül iki ýandan.

Kerem diýer, ýar jebrini ýetirdi,
Tygy-müjgänlerin jandan ötürdi,
Görkezip jemalyn, bizi gutardy,
Garaçyn gaşlary göz iki ýandan.

Täze Galkynyşlar zamanynda halkyň döreden ruhy gymmatlyklaryna uly üns berilýär. Hormatly Prezidentimiz halkymyzyň gadymdan gelýän ruhy baýlyklarynyň ýygnaýp, halka ýetirilmegi üçin, Halkara derejesinde dürli çäreleriň geçirilmegine giň ýol açdy. “Ýaňlan, Diýarym” bäsleşiginde aýdylýan aýdymlaryň aglaba bölegi halk aýdymlary bolmak bilen, halk aýdymlaryna Galkynyşlar zamanynda uly ähmiýet berilýändigini aňladýar.

Galkynyş kerweni

Galkyn sen, Diýarym, gülle sen, Watan,
Bahry-Hazar bagrym ezen ýerlerim.
Dabaraň dag aşýar, dilde sen, Watan,
Sen meniň ykbalym, ömür kerwenim,
Arkadagym başyn çekýär kerweniň.

Seniň gujagyňda çag eýläp wagtym,
Keremli toprakdan tapdym men bagtym,
Il-ogly gün kibi çoyup dur halkyn,
Sen meniň ykbalym, ömür kerwenim,
Arkadagym başyn çekýär kerweniň.

Asmanyň asuda, eýýamyň ajap,
Gözel ymaratlar açyp dur gujak.
Ýollarymyz röwşendir, ýagtydyr geljek,
Sen meniň ykbalym, ömür kerwenim,
Arkadagym başyn çekýär kerweniň.

Halkyň saýlan ogly, mähriban Dana,
Watany besleýär şöhrata-şana,
Galkyn sen, ýene-de, galkyn, zamana.
Sen meniň ykbalym, ömür kerwenim,
Arkadagym başyn çekýär kerweniň.

Türkmeniň milli saz gurallary. Aýdym-saz ruhy zerurlygyň netijesinde döräpdir, ol zerurlyk taryhy ýagdaý, synpy düşünje, milli duýgy esasynda kemala gelip, taryhyň akabasynda belende galypdyr: gerek ýerinde eseriň baş gahrymany eline dutaryny alyp, gahrymançylykly nama aýdyp (Görogly we ş.m. gahrymanlar), ýigitleri söweşe ruhlandyrypdyr hem-de söweşe giripdir, handan-begden üstün çykypdyr. Eposlaryň, dessanlaryň gahrymanlarynyň gapdalynda köplenç diýen ýaly dutary bar. Olar elinde sazy, dilinde sözi arkaly öz pikirlerini, duýgularyny beýan edipdirler.

Dutar

Türkmen milli saz gurallary üç bölege bölünýär:

1. Kirişli saz gurallary: Dutar, gyjak, rubap, ud, tambur, çeň, kanun, ikidilli, bozuk...

2. Üflenip çalynýan saz gurallary: dilli tüýdük, goşa dilli tüýdük, gamyş balaman, agaç balaman, gargy tüýdük, naý, surnaý, şatlyk, bory, çaga jüljülleri, gopuz, kernaý.

3. Kakylyp çalynýan saz gurallary: tebil, nagara, goşa nagara, aýakly nagara, dowul, kös.

Dutar. Dutar saz guraly türkmeniň iň eý görýän gadymy saz gurallarynyň biridir. Onuň juda gadymy saz guralydygyna köne Nusaýdan, şeýle hem Merwden tapylan, biziň eýýamymyzdan hem öňki asyrlara degişli tapyndylaryň ýüzündäki dutara çalymdaş şekilleri

görmek bilen hem göz ýetirmek bolýar. Dutary şol döwürlerde nähili atlandyrandyklaryny bilmek kyn, ýöne Gorkut ata zamanasynda welin, bu saz guraly türkmen sözi bilen, ýagny, «Gopuz» diýlip atlandyrylypdyr. Siz türkmeniň gadymy «Gorkut ata» kitabyny okasaňyz, onda: – Dädem Gorkut geldi, gopuz çaldy-diýen sözleri yzygiderli okap bilersiňiz. Gopuz ozanlaryň elmydama egninde göteren, ýaran edinen saz guraly bolupdyr, oňa goşup aýdym aýdypdyrlar, saz çalyň, göwün hoşlapdyrlar.

«Gopuz» diýip atlandyrylmasy soňky asyrlarda «tamdyra», «dutar» ýaly sözler bilen çalşyrylyp, ýuwaş-ýuwaşdan dilde ulanmakdan galyp başlasada, ol düýbünden ýitip gitmändir. Beýik akylдар Magtymguly Pyragy hem öz goşgy setirlerinde iki kirişli saz guralymyzy «gopuz» diýip atlandyrypdyr. Onuň «Ýar senden» goşgusynda hem ol saz guralynyň ady getirilipdir:

Gopuz alyp, beýik nagara çaldyrsam,
 Ýa, Reb, habar bilerinmi ýar senden!

Dogrusy, häzirki günlerimizde gopuz diýilse, diňe gelin-gyzlaryň çalyňan gopuzy göz önüne gelýär. Ýöne Gorkut ata zamanasynda gelin-gyzlaryň gopuzyndan başgada, gyjak ýaly syhalyp çalynýan, şelpe bilen kakylýp çalynýan, şeýlede kiriş bilen çalynýan saz gurallary hem «gopuz» diýlip atlandyrylypdyr.

«Dutar» sözi haçanrak emele geldikä? Elbetde, onuň halkyň dilinde näwagt peýda bolandygyny anyk aýtmak kyn. Ýöne bu sözün ylmy çeşmelerde ilkinji gezek,

Gyjak

Saz

Rubap

Ud

Dilli tüýdük

Goşa dilli tüýdük

taryh üçin juda bir daş däl döwürde ýaşap geçen Al-Husaýniniň «Sazyň ylmy we praktiki kanuny» diýen traktatynda gabat gelýändigini aýtmak bolar.

Dutarçylyk sungaty türkmen halkynda halypalaryň onlarça nesli tarapyndan ösdürilip, belent derejelere ýetirilen beýik sungatdyr. Türkmen milli saz sungatymyzda mukam saz-lary özleriniň gurluşy boýunça ösen, göwrümlü halk saz žanrydyr. Şonuň üçin hem olar dünýä medeniýetiniň çylşyrymly simfoniýalary bilen bir hatarda goýmaga mynasypdyr .

Gyjak. Gyjak gadymy saz gurallarynyň biri bolup, onda watandaşymyz Al-Farabynyň ezberlik bilen saz çalandygy, hatda onda aýry-aýry saz-lary hem düzendigi barada O.Matýakubowyň «Faraby Gündogar sazynyň esaslary barada» diýen işinde bellenip geçilýär.

Ýeri gelende gyjagyň hem öz gözbaşyny türkmeniň gadymy «Gorkut ata» eserinde ýatlanyp, gopuz saz guralyndan alyp gaýdýandygyny bellemek gerek. Şeýlelik bilen, gopuz öz taryhy ösüş döwründe gyjak, rebap, kyýak, ikidilli, kemençe, ýektar ýaly syhalyp çalynýan birnäçe saz gurallarynyň emele gelmeginde öz nusgalyk hyzmatyny edipdir. Syhalyp çalynýan saz gurallarynyň şeýle dürli görnüşleriniň bu ýerde emele gelendigine we onuň taryhynyň juda gadymydygyna göz ýetiren nemes alymy W.Bahman «Syhalyp çalynýan saz gurallarynyň ata watany Orta Aziýadyr» diýen pikire gelip, ol bu at bilen 1946-njy ýylda ylmy işini neşir etdiripdir. Gyjagyň irki nusgalarynyň kädisi suw kädiden edilip, onuň iki sany ýüpek kirşi bolup-

dyr. Ony atyň guýruk gyllaryndan edilen ýörite keman bilen çalypdylar.

Gyjak özbaşdak çalmakda, dürli saz gurallary bilen goşulyşyp çalmakda, şeýle hem başga bagşylara sazandarlyk etmekde giňden ulanylyp, biziň günlerimize gelip ýeten saz gurallarynyň biridir.

Aýdymlar özüniň terbiýeleýjilik ugry boýunça durmuşyň köp taraplaryny öz içine alýan örän täsirli sungat bolup durýar. Olarda ýöne bir zatlar sanalyp geçilmän, ol baý tejribeler, örän ýiti duýgulara berlip ýaňlanýar, diňleýjini özüne bendi edýär.

Aýdymlarda medeniýetli sözlemek, şahyranasözler saza goşulyp aýdylanda, olaryň has täsirli, owadan, näzik ýaňlanýandygy barada hem aýdylýar. Muňa mysal edip, Magtymguly atamyzyň ýerlikli aýdan sözleri aýdyň şaýatlyk edýär.

Magtymguly, sözlerim,
Saza goşsaň uz bolar.

Şahyr Mollanepesiň sözlerinde, goşgularynda hem bu pikire hemişe gabat gelýäris:

Oýun dowul

Deprek

Tebil

Çaga jüljüli

Nepes, sen sözleşeň ulus illerde,
Bilbil şeýda bolar täze güllerde.

Şahyr Mämmetweli Kemineden mysala ýüzlenip göreliň:

Meniň dilim, seniň eliň hünäri,
Nusga bolup galsyn ilden – illere.

Türkmen halkynyň hiç bir halkyňkydan pes bolmadyk şahyranalygy-da, medeniýeti-de, sungaty-da gülläp ösüp, görnüp-eşidilmedik derejede belentlige galdy. Durşy bilen millilige ýugrulan medeniýetimiziň hem sungatymyzyň sylag-hormaty gün-günden artyp, sarpasy has hem belent tutulýar.

Biziň şahyrana, şahandaz, ösen medeniýetli halkymyz bar. Dünýä derejesinde tanalýan eserlerimiz, akyldarlarymyz, alymlarymyz, bagşy-sazandalarymyz taryhymyzyň altyn bezegi. “Ile döwlet geler bolsa, bagşy bilen ozan geler” diýýän türkmen halkymyz bolsa öz bagşy-sazandalaryny arzylap gelipdir.

Täze Galkynyşlar zamanamyzda Hormatly Prezidentimiz tarapyndan uly goldaw tapan halk bagşylarynyň owazy belentden ýaňlanýar. Şonuň bilen birlikde, bagşy-sazandalara uly sarpa goýlup, bagşyçylyk sungatyna giň ýol açyldy.

§ 2. Toý aýdymlary

Toý aýdymlary, esasan, nika toýy, oňa degişli dāp-dessurlar, kadalar bilen baglanyşykly şahyrana halk döredijiliginiň bir görnüşidir. Toý aýdymlary-da halk aýdymlary ýaly, toý-tomaşanyň bezegi bolup, oňa şowhun-şatlyk, dabara öwüşginini bermäge hyzmat edýän bolsa hem, ol özüniň mazmun we görnüşi, ýerine ýetirilişi jähtden özboluşly häsiýetlere eýedir.

Toý aýdymlary “öleňler”, “ýar-ýar”, “haý-haý”, “heşelle”, “ýareýjan”, “noý-noý”, “jorajan” ýaly atlar bilen il içine ýaýrapdyr. Şonuň üçin ýokarkylaryň “öleň”, “ýar-ýar”, “leýeran” hiç biri hem adalga edilip alynman, olar “Toý aýdymlary” diýen söz düzümi arkaly umumy adalga bilen ulanylýar. Toý aýdymlary dürli görnüşde, dürli öwüşginde türkmen toýlaryna şatlyk-bezeg berip gelipdir.

Toý aýdymalary toý başlanyp, gyzyň öýüne gelnalyjylar gelmänkä, gyzyň atasy öýünde başlanýar. Toý aýdymalaryny aýtmak gezegi gyzyň ejesine, deň-duşuna berilýär. Ejesiniň adyndan toý aýdymalaryny gyzyň daýzalary ýa-da deň-duşlary hem aýdyp bilerler. Aýdyma ilki bilen gepe çeper aýallaryň biri başlap, toýuň şowhunyny artdyrýar. Toýuň şowhuny gyzdygyça, gyzyň daşyna ýygananan boýdaşlary, deň-duş gyzlary toýuň şowhun-dabarasyny alyp göterýärler. Toý aýdymalaryna gyz tarapyň gelin-gyzlary başlamaly bolman, guda tarapdan gelenler-de başlap bilerler. Gelnalyjy gelenden soň, toý aýdymalary has-da gyzyşyp, toýuň şowhun-şagalaňy artýar. Gelni almaga gelenler hem şowhun-şagalaňa goşulýarlar. Kä ýagdaýlarda iki tarap garşy-garşy bolup hem aýdysýarlar. Toý aýdymalary toý günü gelnalyjy gyzy atasy öýünden alyp gaýdýança hem-de toý edilýän ýerde (oglanyň öýünde) dowam etdirilýär. Degişme häsiýetli bentler nika gyýlyp, guşak çözdürme, ädik çykarma we ş.m.däp-dessurlar berjaý edilýänçä, soň ertesi irden täze gelen gelne ýigidiň ejesine, kakasyna we ýakyn hossarlaryna salam berdirilýän döwre çenli (hemme welaýatlarda diýen ýaly) aýdylýar.

Toý aýdymalarynyň bentleriniň mazmuny dürli-dürli bolup, hersiniň hem özüniň aýdylýan ýerleri bolýar. Ol bentleriň gönükdirilen adamlary-da, kim tarapyndan aýdylýandygy-da toý aýdymalarynda esasy orny tutýar. Gelin edinmek, gyz çykarmak bilen baglanyşykly däp-dessurlar bilen birlikde ýigidi synlamak, ýomak atyp, gyzy tolgundyrmak ýaly birnäçe adatlar-da toý aýdymalarynyň setirlerinde şöhlelenendir. Toý bolýan ýerde aşakdaky ýaly bentleriň aýdylmagy toýuň başlanýandygyny aňladýar:

Şatlyk günü öleňi,
Başlagaly, ýar-ýar.
Gyz-u-ýigit köňlüni,
Hoşlagaly, ýar-ýar.

Gandy-şeker ezilen,
Dahanyňa, ýar-ýar.
Çar tarapdan il gelen,
Toýhanaňa, ýar-ýar.

Gandy şeker ezilmiş,
Çaýdyr bu gün, leýeran.
Çar tarapdan dost gelmiş,
Toýdur bu gün, leýeran.

Toý aýdymlarynda durmuşa çykýan gyza bagtly durmuş, agzybir ýaşamagy arzuw edýän bentler ýerine ýetirilipdir:

Iki ýorgan, bir düşek,
Tagtyň bolsun, ýar-ýar.
Pygamberiň gyzyça,
Bagtyň bolsun, ýar-ýar.

Altyn gabak atylan,
Öýüň bolsun, ýar-ýar.
Jemendäni jem eden ,
Toýuň bolsun, ýar-ýar.

Irki döwürlerde gyz çykarýan tarapyň howalasy, şatlyk-şagalaňy, begenji toý edýän tarapa seredende pes bolupdyr. Sebäbi ol döwürlerde gyzlar öz tanamaýan ýigitlerine, uzak ýerlere durmuşa çykarylypdyrlar. Kábır gyzlaryň uzak wagtlap yzyna dolanmazlygy, netijede ýada öwrülip gidiberenligi öňki asyrlar türkmen durmuşynyň kadaly ýagdaýy hasap edilipdir. Bu ýagdaýlar toý aýdymlarynda hem öz beýanyyny tapypdyr.

Derýaga daş atmaňlar,
Çümer gider, ýar-ýar.
Uzaga gyz satmaňlar,
Ýiter gider, ýar-ýar.

Häzirki döwürde gyz tarap-da, oglan tarap-da öz toýlaryny uludan tutup, öz perzentleriniň bagtyna deň guwanýarlar. Şonuň üçin hem durmuşa çykjak gyza bagtly durmuş, agzybir ýaşamagy arzuw edýän, tutulýan toýuň iki tarapa-da – gyz çykarýan öýe-de, ogul öýerýänlerede deň derejede degişlidigini bildirýän toý aýdymlarynyň bentleri döredilipdir. Ol bentler gyzyň öýüne heniz gelnalyjy gelmänkä ýa-da gelnalyjy geläýen badyna aýdylýar:

Iki sandyk deň durup,
Öwşün atar, ýar-ýar.
Iki guda deň durup,
Öleň aýdar, ýar-ýar.

Iki horaz deň durup,
Saman saçar, jorajan.
Iki guda deň durup,
Pişme seçer, jorajan.

Gyzyň öýüne gelnalyjylaryň gelmegi bilen şatlyk-şagalaň has belende galýar. Toý aýdymlary toýa şowhun-şagalaň berip, toýuň gyzgalaňy barha joşýar. Gyz tarapdaky aýal-gyzlar guda tarapdan gelenler eşitsin diýip, gelniň ajaýyp maşgaladygyny bildirip, onuň sarpasyny saklasynlar diýen äheňdäki pikirleri ýañzytmak üçin, çykýan gyzy taryplaýjy toý aýdymlaryna başlaýarlar:

Kejebäniň astyndan,
Tapdym aşyk, ýar-ýar.
Haýsy baýyň gyzy sen,
Altyn aşyk, ýar-ýar.

Sebet-sebet üzümler,
Çöpli bolar, ýar-ýar.
Bizden size gyz gitse,
Sepeli bolar, ýar-ýar.

Leýeran-a, leýeran,
Haýpyň gelsin, leýeran.
Hemmeler galsyn haýran,
Bagtyň bolsun, leýeran.

Jan siňli toýuna,
Bukja asyň, ýar-ýar.
Gelen gyzyň başyna,
Tylla seçiň, ýar-ýar.

Toýda gyzy hem ýigidi synlamak hemme halklarda diýen ýaly däbe öwrülen ýagdaýdyr. Bu döp türkmenlerde irki döwürlerde has meşhur bolup, oglan we gyz köpçüligiň synagyndan geçipdir. Hersi özüniň ukyp başarnygyny görkezip, obadaşlarynyň oňlarnasyny, “ak patalaryny” alanlaryndan soňra, durmuş toýlary tutulypdyr. Şeýle däbiň alamatlary gadymy “Gorkut ata”, “Görogly” eposlarynda, türkmen halk ertekilerinde, rowaýatlarda duş gelýär.

Häzirki zamanda ýokardaky ýaly synamak döp-dessurlary berjaý edilmese-de, ýigit-gyz biri-birini tanap, biri-birine belet bolup, soňra durmuş gurýarlar. Olaryň durmuş gurmak meselesi jygba-jyga geliberende, oglanyň ata-enesi gyzyň goňşy-golamlaryndan, gyzyň ata-enesi hem oglanyň goňşy-golamlaryndan, gyz hem oglan barada ýa-da oglan hem gyz barada, olaryň maşgalalary barada sorap-idöp bilýärler. Iki tarap hem bu toýuň tutulmagyny oňlansoňlar, toýa ak pata berilýär.

Häzirki toýlarda gyzlar durmuşa çykanda, öňki döwürdäki ýaly ykbalyndan närazy bolup däl-de, olaryň närazylyk bildirmegi, gynanyp aglamagy ata-enesini, hossarlaryny sylaýandygy, olardan aýrylmaly wagtyň gelendigine gynanýandygy bilen baglanyşyklydyr. Gyz öz ýaşlygyny geçiren mähriban öýünden, deň-duşlaryndan, ata-enesinden aýrylyp, başga maşgala düşjekdigine gynanýar. Şeýle ýagdaýda gyza göwünlik berilýär:

Aglama gyz, aglama,
Toý seniňki, ýar-ýar.
Bosagasy altyndan,
Öý seniňki, ýar-ýar.

Gelen gelnalyjy döp-dessurlary berjaý edip, gyzy alyp ugranlarynda, diňe gyz ýa onuň naçar hossarlary däl, eýsem, onuň ejesi hem aglaýar. Toý aýdymlarynda beýan edilişine görä, gyzyň ejesi aglamasa, geň hem görüpdür:

Ýüke söýenip duran,
Eneňmidi, ýar-ýar.
Gözünden ýaş çykmany,
Öweýmidi, ýar-ýar.

Gelnalyjy gelenden soň, gyz öz oturan öýünden daşary çykarylyp, halynyň ýa palasyň üstünde oturdylýar. Gudalar toý paý berýärler. Gelnalyjylar gyzy alyp ugraýarlar:

Gat-gat gatlamalary,
Gatlanandyr, haý, öleň,
Gyzy alyp ýeňňeler,
Atlanandyr, haý, öleň.

Gelnalyjylar gyzy ýigidiň öýüne getirenlerinden soň, aşakdakylar ýaly bentler aýdylypdyr:

Dokuz goýun, bir öküz,
Toýluk geler, leýeran.
Bukja başy gowuşmaz,
Parça geler, leýeran.

Bu işikde duranyň,
Saçy gara, leýeran.
Bize gelin gelipdir,
Saçy gara, leýeran.

Ýigit gelnalyjy bilen gyzyň öýüne gelmese-de, ol barada “iňňeli gepleri” özünde saklaýan birnäçe şahyrana setirler döredilipdir. Bu setirler, birinjiden, gelen ýeňňeleriň badyny alyp, howuny basmak, ikinjiden, olaryň ukybyny barlamak, şeýdip hem toýa gelenleri gülüşdirip, degşip, göwün açmaklary üçin aýdylypdyr:

Derwezäni süpüriň,
Gar bolmasyn, ýar-ýar.
Açyň giýew başyny,
Kel bolmasyn, ýar-ýar

Kejebäni kim kakdy,
Giýew kakdy, ýar-ýar.
Kisesinde puly ýok,
Ýere bakdy, ýar-ýar.

Ýigidiň ýeňňeleri-de öz gezeklerinde bular ýaly tankydy degişmelere jogap beripdirler. Emma olaryň jogaplary gyz tarapdaka garanda, birneme sypaýyçylykly, ýumşak ruhda bolupdyr. Munuň sebäbi hem gelnalyjy tarapy biraz “ýükçi” – geçirimli, parhly bolup: “Garamatyny-gelinligi parahatlyk bilen tizräk alyp gitmeli” diýlen paýhasyň arada duranlygydyr. Her bir degişmäniň çyna ýazyp gidibermek ýagdaýy hem bar. Hemme adam degişmäni deň ýagdaýda, oýlanyşykly, sowukganly kabul etmeýär. Şoňa görä-de, oglan tarapdan gelen ýeňňeler birneme sypaýyrak bentleri aýdypdyrlar:

Ak öýleriň işigi,
Gamyşmydyr, ýar-ýar.
Uşbu gyzyň ýeňňesi
Gäwmişmidir, ýar-ýar.

Gowaçanyň gozasy,
Köp ekeni, ýar-ýar.
Şu kempiriň ýygnany,
Gep ekeni, ýar-ýar.

Iki tarapdaky ýeňňelere degişli söz ýaryşy belli bir çäge ýetendinden soň, iki tarapdan hem hoşamaýly bentler aýdylyp, degişme-tankytlar ýumşadylýar.

Gyzyň ýeňňesi:

Tike-tike halylar,
Dyz üstünde, ýar-ýar.
Ondan gelen ýeňňeler,
Gyz üstünde, ýar-ýar

diýip, myhmana hormat-sylag bildirilse, ýigidiň ýeňňeleri-de:

Ýagşylaryň waspyny,
Bir söz diýmiş, ýar-ýar.
Uşbu gyzyň ýeňňesi,
Synçy ermiş, ýar-ýar.

Iki öýüň arasynda,
Gaýçy ýatyr, ýar-ýar.

Uşbu gyzyň ýeňňesi,
Synlap otyr, ýar-ýar

diýen ýaly gulaga ýakymly bentler bilen jogap beripdirler.

Bu ýagdaý toýuň şatlygyna-şatlyk goşup, toýa gelenleriň ruhuny has-da ýokary göteripdir. Toý aýdymlarynyň dili sada, hemmelere düşnükli, dört setirden ybarat goşgy bentlerinde meňzetmeler köp ulanylýar. Many-pikir, esasan, her bendiň soňky iki setirinde berilýär. Toý aýdymlarynyň bentleri 6-7-8 bogundan ybarat bolýar. Bentleriň 2-nji we 4-nji setirleri özara sazlaşýarlar (kapyýalaşýarlar). Bentleriň her birinde gutarnykly pikir aňladylýar. Halkymyzyň geçmiş taryhyny, durmuşyny, döp-dussurlaryny öwrenmekde toý aýdymlarynyň hyzmaty uludyr. Täze Galkynyşlar zamanamyzda türkmen toýlary täze öwüşgine, täze many-mazmuna eýe boldy. Häzirki döwürde toý aýdymlary diňe durmuş toýlarynda däl, ýurdumyzda geçirilýän milli toý – baýramlarda, dabaralarda hem ýerine ýetirilýär.

§ 3. Läleler

Duýguly toparyň halk arasynda iň giň ýaýran görnüşleriniň biri lälelerdir. Läleler gelin-gyzlar tarapyndan dilden döredilen bir görnüşdir. Onda gelin-gyzlaryň özleriniň durmuşdaky isleg-arzuwlary, durmuşda, öz ykbalynda bolup geçen wakalar barada gürrüň berýärler. Şoňa görä-de lälelere gelin-gyzlar şygryýeti diýilýär. Läleler aýdylanda, ondaky sözleri sazlaşdyryjy hökmünde:

Läle, läle, läle jan-a,
Aýdyň, gyzlar, läle jan-a –

diýlip gaýtalanýar.

“Läle” adalgasynyň gelip çykyşy barada folklorçy alym B. Garryew şeýle ýazýar: “Läle gadymdan il arasynda galapyn ýaz aýlary, meýdanda gül-gülälek, çigildem gülläberende aýdylyp başlanýar. Onuň asyl ady-da şol güller bilen (läle-gülälek, gül-gülälek) bagly bolsa gerek. Ýöne läläniň toý-tomgularda aýdylyşyna hem duş gelmek bolýar.

Bahar aýlary janly-jemendäniň göwnüni açýan, ýylyň iň gyzykly döwri bolýar. Baharyň şeýle ajaýyp pursaty adamyň, gelin-gyzlaryň kalbyny joşdurýar, näzik duýgularyny oýarýar. Şeýle oýanyş, duýgy-emosiýalar netijesinde gelin-gyzlar gaflat ukusyndan açylan gözle tebigata ýüzlenip, içki syrlyny, arzuw – niýetlerini aýan edýärler.

Ynha, şeýle şatlykly möwsümde gelin-gyzlar:

Gyzlar, daga çykalyň,
Gülüp-oýnap bökeliň!
Derdimizi egsişip,
Üşşüp läle kakalyň-

ýaly ýüzlerçe, müňlerçe bent aýdypdyrlar” (B. Garryýew. “Gelin-gyzlaryň lälesi”. “H.M.” 1972-6).

Gelin-gyzlaryň öz çeper döredijiliklerine “läle” diýip at bermekleri hem şundan gelip çykýar. Türkmen jemgyýetinde, şeýle-de şahyrana döredijilikde al-elwan güllere meňzedilýän gelin-gyzlar biri-birinden aýry bolmadyk, biri-biriniň üstüni ýetirýän gозzellik düşüňjesi bolup durýar.

Läleleriň ýerine ýetiriliş tärleri özboluşlydyr. Läleler aýdylanda, belli bir heňe salnyp aýdylýar. Läleleriň aýdylyşy dürli-dürlüdür. Läle kakmakda owazyň, heňiň nähili ýol bilen emele getirilýändigine garap, olary birnäçe topara bölmek mümkin.

Bokurdak ýa-da damak lälesi – munda läle kakýan gyz barmaklaryny bokurdaga çalaja kakyp, agyzdan çykýan sesde owazly titreme emele getirýär. Barmaklar her bogun arasynda bir gezek sesiň süýündirilip, uzyn çekilip aýdylýan bogunda bolsa üç gezek damaga degýärler.

Dodak lälesi – dodak lälesi süýem barmagyň aşaky dodaga degip, sesi titretmegi bilen ýerine ýetirilýär.

Eňek lälesi – bu läle başam barmagyňy eňegiň aşagyndan diräp, galan barmaklaryňy bolsa dodaklaryň üsti bilen saga-çepe hereketlendirmek arkaly aýdylýar.

Hymmyl lälesi (muňa kä ýerlerde egin lälesi hem diýilýär) – bu läle bütin göwräniň, ylaýta-da omuz we aýaklaryň hereketlendirilme-gi bilen ýerine ýetirilýär.

Läle ýekeme-ýekelikde-de, ikibir-ikibirlikde-de, toplum bolup-da kakylýar. Läleler özleriniň aňladýan pikirlerine, suratlandyran wakalaryna, beýan edýän maksatlaryna we ony döreden jemgyýetçilik gatnaşyklaryna garap, dürli mazmunda bolýarlar.

Läleler Garaşsyzlygymyzy almazdan öň, iki döwre bölünip öwrenilýärdi (Oktýabr rewolýusiýasyndan öň dörän läleler we oktýabr rewolýusiýasyndan soň dörän läleler).

Täze Galkynyşlar zamanyn-da gelin-gyzlarymyzyň bu ajaýyp şahyrana döredijiligini aşakdaky ýaly toparlara bölüp öwrenmek mümkin:

1. XX asyryň 20-nji ýyllaryndan öň dörän läleler.

2. XX asyryň 20-nji ýyllaryndan Döwlet Garaşsyzlygymyza çenli dörän läleler(1991-nji ýylyň 27-nji oktýabryna çenli.).

3. Garaşsyzlyk we Täze Galkynyşlar döwrüniň läleleri.

Geçmişde gelin-gyzlar durmuşdaky deňsizlikleri, kemsidilmeleri öz lälelerinde şöhlelendiripdirler. Lälelerde durmuşdaky deňsizligi görkezýän aşakdaky ýaly setirler gelin-gyzlaryň arasynda dilden-dile geçip, saklanypdyr:

Aý dogar aýa garşy,
Suw akar çäýä garşy,
Garyba gyz bermezler,
Çykarlar baýa garşy.

Lälelerde gelin-gyzlaryň erkin durmuş, azat söýgi baradaky islegleri, umyt-arzuwlary has oňat görkezilipdir. Olar özleriniň mal hökmünde satylmawlaryna garşylyk bildiripdirler.

Gara maňlaýdyr başym,
On üç, on dördür ýaşym,
Altmyş ýaşla berdiler,
Kakladylar bu läşim-

diýen ýaly setirler gyzlaryň agy aýdymy bolup ýaňlanypdyr.

Köne döwürlerde öz ykbalyna kaýyl bolup, betbagt bolan gyzlar bilen birlikde, öz isleg-arzuwlaryna ýetmek üçin, açyk çykyş eden gyzlar-da bolupdyr:

Näderin-ä, näderin,
Hossardan dat ederin,
Mal ýaly satyljak däl,
Öz halanyma giderin.

Bu hili çykyş eden gyz-gelinleriň ykbaly köplenç pajygaly tamamlanypdyr. Emma olarda erkin ýaşayşa bolan ymytylyş, azat söýgä bolan arzuw öçmändir, bagtly maşgala durmuşyny gurmak islegi gitdigiçe artypdyr.

Lälelerde jemgyýetçilik gurluşynyň üýtgemegi bilen ýa-da durmuşda bolýan özgerişler bilen baglanyşykly bentler-de döredilipdir. Olarda döredijilikli ösüş ýollarynda ýüze çykan her bir mesele yzygiderli şöhlendirilipdir. Gelin-gyzlaryň azatlygyny we azat zähmeti wasp edip, şeýle läleleri döredipdirler:

Azat zähmet at boldy.
Geçmişimiz ýat boldy,
Öňki isleg-arzuwumyz
Indi hakykat boldy.

XX asyryň 20-nji ýyllarynda dörän lälelerde okuwa, ylma çagyrmak meselesi has görnükli orun alýar. Gelin-gyzlar azatlyga çykan günlerinden başlap:

Ýap başynda ak derek,
Ony pudamak gerek,
Ýaşasyn aýal-gyzlar!
Durman okamak gerek

diýen ýaly läleleri düzüpdiler.

Beýik Watançylyk urşy döwründe lälelerde halkymyzyň urşa, nejis duşmana bolan ýigrençleri, gahar-gazaplary we olaryň ýalkymly watançylygy, köpmilletli ýurduň halklarynyň dostlugy, agzybirliги şöhlendirildi. 1945-nji ýylyň dokuzynjy maýyndaky Beýik Ýeňşi gelin-gyzlar öz lälelerinde şeýle beýan etdiler:

Dokuzynjy maýymyz,
Etdik ýeňiş toýumyz.
Tanaldyk ýer ýüzünde,
Bolmaz biziň taýymyz.

Täze Galkynyşlar zamanasynda gelin-gyzlarymyzyň ajaýyp läleleri hem täze many-mazmuna, täze öwüşgine eýe bolup, Döwlet derejesinde geçirilýän toý-baýramlarymyzyň bezegine öwrülip, olarda Watanymyzyň Garaşsyzlygy, baky Bitaraplygy, Täze Galkynyşlar zamanasy, Hormatly Prezidentimiz buýsanç bilen wasp edilýär:

Ýaryşsyn-a, ýaryşsyn,
Golda dutar ýaryşsyn.
Wasp edeliň bagtymyz,
Gözel diýar Garaşsyz –

diýen ýaly bentlerde türkmen halkynyň asyrlar dowamynda eden arzuwynyň hasyl bolup, Döwlet Garaşsyzlygyna bolan guwanjy, buýsanjy beýan edilýär.

Häzirki döwürde Täze Galkynyş zamanamyza we Hormatly Prezidentimize bagyşlanan aýdymlar, küştdepme bentleri, läleler ýaly şahyrana eserler yzygiderli döredilip, toý-baýramlarymyza bezeg berýärler. Çünki halkymyz, öz gündelik durmuşynda görýän-eşidýän, şaýat bolýan wakalaryny öz zehininde eläp, durmuş hakykatynyň içinden çeper hakykaty alyp, ondan ebedilik, mizemez beýik eserleri döredip bilýän halkdyr.

Galkynyşlar döwrüniň läleleri

Agaç agaja bakar,
Arasyndan suw akar,
Eziz Prezidentimiz
Halkyna gülüp bakar.

***

Agaçlar bar getirdi,
Guşlar habar getirdi,
Baky Bitaraplyga
Şu gün Alla ýetirdi.

***

Agaçlar güle geldi,
Bilbiller dile geldi,

Bitaraplyk, Garaşsyzlyk
Ikisi bile geldi.

***

Agzybirdir ilimiz,
Polatdan berk bilimiz,
«Türkmenе haram ýokmaz»
Asly halal türkmen biz.

***

Agzybirdir ilimiz,
Şat saýraýar dilimiz,
Maşyn bilen işleýäs
Hasylydyr pelimiz.

***

Azat raýat atly biz,
Dagy ýykýan batly biz,
Seýilbagyň içinde
Dürli-dümen zatly biz.

Ata-enä, garyndaşa (dogana, kaka, ejä, uýa, ýeňňü)
bagyşlanan läleler

Agam münüp ýorgany,
Bazar gitdi durmany,
Almamydyr, narmydyr
Gelnejemiň sargany.

***

Agam şeýda bilbildir,
Gelnejem gyzyl güldür,
Gülден аýрыlsa bilbil,
Arzuwlary hyýaldyr.

***

Agam meniň begzada,
Gelnejem perizad-a,
Ikiňizden dogan ogul
Bolsun ile şazada.

***

Agaja mündüm, agaja,
Bir guş tutdum alaja,
Dogan bir gyz söýükdir
Gözi-gaşy garaja.

***

Agam atyň boz bolsun,
Ýüklän ýüküň hoz bolsun,
Eýläk-beýläk geçeňde
Oýnaşanyň gyz bolsun.

***

Agam ýigrim başinde,
Gelin-gyzlar daşynda,
Ýör, gelneje, gaýdaly
Garaşar guýyň başynda.

***

Agam maňa nar getir,
Bagymyzdan bar getir,
El degmedik ýaglykda
Gün degmedik gar getir.

***

Agam maňa nar getir,
Ysy başga, ýeňňe jan!
Agam çalan tüýdügniň
Sesi başga, ýeňňe jan!

***

Agam ýaşyň ýaş bolsun,
Ýaşyň ýüzden daş bolsun,
Saýlap alan gözeliň
Ömürlük ýoldaş bolsun.

Boýdaş-joralara bagyşlanan läleler

Aý aýdyňdyr ýagtydyr,
Oýnumyzyň wagtydyr,
Joramyzyň ejesi
Goýberäýse, ýagşydyr.

***

Aý aýdyňdyr süýt ýaly,
Gyzlar oýnar gurt ýaly,
Aýjahanyň enesi
Ýanyp duran ot ýaly.

***

Aý gyz, saçyň sarymy?
Tamdyranyň tarymy?
Bilýänlerden sorasam,
Öz didämiň ýarymy?

***

Aý, gyzlar, бага bardym,
Bakjadan güller tirdim,
Daga çykdy, boýdaşlar
Daglarda siller gördüm.

***

Akyp ýatan akar suwuň,
Sakasy men, läle jan!
Topar-topar gyzlaryň
Bikesi men, läle jan!

***

Açılmadyk sandygyň,
Gulpy men-ä, jora jan!
Geýilmedik gyrmyz donuň
Çapysy men, jora jan!

***

Aýa, Güne bakar men,
Gülýakamy dakar men.
Eziz joram, Aýsoltan,
Eliňe ýüzük dakar men.

Babarapda baýyr ýok,
Otlamaga çayyr ýok.
Meniň joram, Jemal jan,
Bizden size haýyr ýok.

***

Baga girene gurban,
Gülün tirene gurban,
Gýymaz, dözmez, boýdaşlar,
Sizi görene gurban.

***

Baga girsem bolmazmy?
Gülün ýolsam bolmazmy?
Uzaky jorama
Sargyt etsem gelmezmi?

***

Bagda gül baglaşalyň,
Bir karar baglaşalyň,
Kararyndan döneniň
Ýüregin daglaşalyň.

***

Barýardym-la, ýol bile,
Gaýtardylar, gol bile,
Sary ýaglykly gyzy
Saraltdylar dil bile.

***

Biz obanyň gyzlary,
Haly-horjun ýüzleri.
Öňüne tabak gelende,
Süzülip otyr özleri.

***

Bu daglar bolanmydyr,
Geýenim solanmydyr,
«Joraň gitdi» diýdiler
Bilmen, çyn, ýalanmydyr.

***

Bu daglar bolmasady,
Geýenim solmasady,
Bir ölüm, bir aýralyk
Hiç biri bolmasady.

Umumy häsiýetli läleler

Agaçlar nar getirdi,
Guşlar habar getirdi,
Gelmän geçen ganymmlar
Agalarymy ýitirdi.

***

Akar suwuň balygy,
Ak düýäniň halygy.
Enem-atam sag bolsa,
Men öýmüziň läligi.

***

Ala dagyň arçasy,
Mawut donuň parçasy,
Atam-enem gül bolsa,
Men ol gülüň gunçasy.

***

Alla meni guş etse,
Ganatym kümüş etse,
Çölden-çöle aşyryp,
Öz obama duş etse.

***

«Araba geçdi» diýdiler,
«Teňňe seçdi» diýdiler,
Düýebaşlygyn bezäp,
«Gelin geçdi» diýdiler.

***

Arabadan at bolmaz,
Ýorunjadan ot bolmaz,
Ilimize gideliň,
Gaýry ýurtdan ýurt bolmaz.

***

Asmandaky ner bulut,
Saňa aşyk ýer bulut.
Asmandaky käriň näme?
Ýere dökýäň der bulut.

***

Ata gazyk kakarlar,
Sowuk süýtden ýakarlar,
Dogry gelen myhmana
Gujak açyp çykarlar.

***

Ahal gala kendimiz,
Dört ýany gül bendimiz,
Biz Ahaldan aýrylsak,
Saralar gül reňkimiz.

***

Aýagynda ak paşmak,
Kyn bolýar dagdan aşmak,
Biziň aljak gelnimiz
Uzyn boýly uz ýaşmak.

(G. Ylýasowa, A. Durdyýewa. Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. Aşgabat, 2005ý. 296–377 sah.)

§ 4. Monjugatdylar

Türkmen halk dörediji-liginiň baý mazmunly çeper görnüşleriniň biri-de, türkmen gelin-gyzlarynyň monjugatdylarydyr. Gelin-gyzlarymyzyň bu şahyrana döredijiligi hem ir döwürlerde döräp, dilden-dile geçip, biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Gelin-gyzlaryň bu şahyrana döredijiligi ýylyň bahar paslynda, has takygy Nowruz gijesi (21-nji mart) gelin-gyzlar tarapyndan ýerine ýetirilipdir. Şoňa görä-de bu hili şahyrana döredijilige kalendardar poeziýasy hem diýilýär. Monjugatdy oýnuny oýnamak üçin gelin-gyzlar (olaryň arasynda ýek-tük oglan çagalar hem bolmagy mümkin) iragşamdan bir öýe ýygnanýarlar. Her kim öz belligi (reňki) bilen bir monjuk hem getirýär. Oýun başlanmazýndan öň, bir käsäni ýa şoňa kybapdaş bir gaby suwdan dolduryp, monjuklaryň hemmesini şoňa atýarlar. Monjuk atylandan soň, gelin-gyzlardan biri:

Agar çäkmen etegi,
Etegi – guşlar ýatagy.
Şeýle ýary bolanyň,
Uçmahdadyr otagy –

diýen ýaly bent aýdýar we bent aýdylyp gutaran badyna, bir ýaşajyk gyza käsäniň içinden bir monjudy çykardýarlar. Çykarylan monjudyň kimiňkidigi anyklanylýar. Monjuk kimiňki bolsa, ýaňky aýdylan bent hem şol gyza ýa-da gelne degişli bolup, şonuň adyndand aýdylan hasap edilýär.

Mysal üçin, monjuk çykarylmasdan öňürti:

Ala dagdan aş-da gel,
Bäş tümenen geç-de gel,
Gündiz eliň degmese,
Gije ýola düş-de gel! –

diýen bent aýdylan bolsa, onda käseden çykarylan monjudyň eýesine:

“...al seniň paýyň”, “bä, gyzyň ýürejiginiň isleýänini!” diýen ýaly sözler aýdylýar. Monjugatdylaryň sözleri her kime tötänden düşýär, şoňa görä-de dogry gelip-gelmezligi gümanadyr, olar niýet-arzuwyny aňlatmak bilen birlikde, käte bolsa anyk bir adama ýa-da diňe şol adama degişli anyk zady görkezmeýär, şeýle hem bolsa, her kimiň monjudy çykanda, aýdylýan bent hakynda köp gürrüň gidýär. Ony gelin-gyzlar uzak wagtlaп gaýtalap, uly wagyr edýärler, dilden-dile geçirýärler we soň-soňlar hem ýatlaşyp pyňkyryşýarlar, gülşüp-degişýärler. Kämahallar monjugatda gatnaşýan gyz öz monjudyndan başga-da biri üçin, esasan, jigisi ýa dogany üçin hem aýry monjudy käsä atyp bilýär, monjudyň eýesiniň bagtyna, onuň adyna aýdylan bendi soňra öýlerine gelip ýa başga bir ýerde görüp, ol barada habar berýär. Şeýlelikde, gaýybana monjudy çykan oğlan hem özüne degişli aňşam aýdylan bendiň mazmunyna görä dürli oýlara, duýgulara gümra bolýar, ony bendiň mazmunyna görä gaýgy-gam, şatlyk-begenc ýaly duýgular gursap alýar. Monjugatdy bentlerini aňsamara gelin-gyzlar ýygnanyşanlaryndan soň, olaryň hemmesi gezekli-gezegine, biri-birleriniň yzlaryndan aýdýarlar. Ony galapyn ýerde has gepe çeper, “ýüzi açylan” aýallar aýdýarlar. Monjugatdynyň bentleriniň köpüsi söýgi-liriki temasynda bolýarlar. Gelin-gyzlar monjugatdy bentlerinde, birinjiden, özleriniň durmuşa çykmak meselesindäki şowsuzlyklaryny, nägileliklerini, ykballaryny görkezseler, ikinjiden,

özleriniň söýýän ýigitlerini, öz söýgüli bilen duşuşyk pursatlaryny, bagtly durmuşy taryp edýärler. Mysal üçin:

Arça, kerkaw töňnesi,
Men Hudaýyň bendesi,
Nirden çykdyň alnymdan,
Adamzadyň gendesi.

Ýa-da:

Gülgünedir köýnegim,
Güldeň akdyr bilegim.
Ýar üstüne ýar gelse,
Ýarylmazmy ýüregim-

ýaly bentlerde gyz-gelinler öz durmuşlaryndan, ykballaryndan nägileliklerini bildiren bolsalar, aşakdaky ýaly bentlerde:

Aý-aýdyňda gelmegin,
Ile mälüm bolmagyn,
Aý buluda girende,
Daňylsaň hem galmagyn!

Ýa-da:

Ala ýaglyk alsana,
Alma-nary ýolsana.
Meniň ýarym gelsene,
Boýnuma gol salsana. –

diýip, gyz-gelinleriň süýji durmuşy, näzik duýguly arzuw-islegleri beýan edilýär.

Monjugatdylaryň ýüze çykmagy gyz-gelinleriň durmuşy, olaryň arzuw-islegleri bilen baglydyr. Monjugatda gatnaşýan gyzlar özleriniň nähili ýigide durmuşa çyjakdygyna, gaýtarma gelinler bolsa geljekki ykbalynyň neneňsi boljakdygyny bilmäge synanyşyk edipdirler. Gelin-gyzlar Nowruz gijesinde aýdylan monjugatda öz ykballarynyň nähili boljakdygy bilen baglanyşykly bije hökmünde garapdyrlar:

Nowruz geldi bu gije,
Gyzlar atarlar bije,
Kimiň bijesi çykça,
Baýragy horaz jüýje.

Monjugatdyda ýürege ýakyn, kalbyňa mähirli duýgulary çoýýan duýguly bentler bilen birlikde gödegräk mazmunly bentler hem aý-dylýar. Bu oýnuň gyzykly, täsirli, dartgynly bolmagyna täsir edip, onuň muşdaklaryny köpeldýär.

Monjugatdyda ynsan duýgularyna täsir edýän bentler aýdylyp, oýun gyzykly alnyp barylýsa, her bentden soň monjuk çykarylanda, gyz-gelinler gülüşýärler, ýomak atyşýarlar. Bijesine düşen bentler gowy bolsa-ha, oňa begenişýärler, şatlanýarlar, eger-de bijesine düşen bentler ýaramaz manyly bolsa, oňa gynanýarlar.

Käbir gyzlar-gelinler monjugatdy oýnuna gatnaşmaktan saklanýarlar. Sebäbi olar monjugatdyda öz bijelerine ýaramazrak mazmunly bentleriň düşmeginden çekinýärler. Olaryň bijesinden ýaramaz mazmunly bent çykaýsa, şol tipden bolan ýigit, durmuş onuň ýazgydynda bolaýjak ýaly bolup görünýär. Şoňa görä-de, şeýle ýazgytdan howatyr edip, monjugatda gatnaşmaktan çekinýärler.

Monjugatdyda Nowruz gijesi bilen baglanyşykly bent bijesine düşäýse, onda ol gyz özüni örän bagtly saýypdyr. Sebäbi ol özüne sataşjak ýigidiň bahar pasly ýaly mylaýym, mähirli, ýumşak bolmagyny arzuw edýär. Monjugatdylaryň temasy dürli-dürli bolup, olaryň köpüsi söýgi temasyndadyr:

Baryň aýdyň ýaryma,
Derman etsin janyma,
Dermanynyň haýry ýok
Özi gelsin ýanyma.

Baga girdim zyyňdan,
Gara saçyň dyzyňdan,
Ýakma meni gara göz,
Öldüm seniň gözüňden.

Biziň gawun bişipdir,
Üstünden ýol düşüpdir.
Daşdan gatnan, aý, oglan,
Saňa synym düşüpdir.

Käbir bentlerde öz söýgüliňe gowuşmak üçin kynçylyklardan
gaçmazlyk, aýgytly hereket etmeklik öwüt-nesihat edilýär:

Çarhym çemen içinde,
Bagrym temen içinde,
Aljak bolsaň al, oglan,
Ýogsam arman içinde.

Derdi-hal aýdyşaly,
Gel, ogryn sözleşeli,
Iller duýmasyn bizi,
Pynhanda gözleşeli.

Käbir monjugatdy bentleri täze çatynjalaryň agzybir ýaşap, biri-
-biriniň sarpasyny saklamaklyga çagyryr:

Jöwen ekdim uşajyk,
Bogunlary gowşajyk,
Meniň şeýle ýarym bar
Gyzyl gülden ýumşajyk.

Ýa-da:

Ýar-ýaryň otagynda,
Saýrar gül pudagynda,
Derlese burçak-burçak
Ýar-ýaryň gujagynda.

Monjugatdy bentleriniň birnäçesinde ýañsylama, tankydy häsi-
ýetde düzülenleri hem bolup, olarda gaýratsyzlyk, biwepalylyk, ýalan-
çylyk, haramlyk, açgözlük kimin ýaramaz häsiýetler tankytlanýar:

Gak-gargadan gaz dogmaz,
Tomus günü gar ýagmaz,
Ýalan sözlän adamyň
Sözi gulagma degmez.

Hersene jan, hersene,
Elim urdum kersene,
Iýdim-içdim, doýmadym
Ýene bolsa bersene.

Monjugatdy bentlerinde daýhançylyk bilen baglanyşykly temada döredilenleri-de bar. Saýlanýan ýigidiň diňe daşky owadanlygy däl, eýsem, onuň ekin ekip, hasyl almaga ukyby, zähmetsöýerlilik gelin-gyzlaryň ünsüni özüne çekipdir. Şeýle daýhan ýigide söýgi duýgularyny mälim edýän bentler-de döredilipdir. Ýigitler monjugatdy oýnuna gatnaşmasalar-da, öz ýanyndan daýhan ýigitlere söýgi besleýän gyzlar, pynhan duşuşyklarda öz bijesine düşen şowly bentler barada öz ýarlaryna buýsanç bilen habar beripdirler:

Bugdaýymyz bişipdir,
Üstünden ýol düşüpdür,
Sen, oylan, kän gatnaýaň
Saňa gözüm düşüpdür.

Pilleri ellerinde,
Synlary billerinde.
Meniň ýarym suw tutar,
Obanyň pellerinde.

Baga girdim zzyňdan,
Gara saçyň dyzyňdan,
Ýakma meni, gara göz,
Öldüm seniň näziňden...!

Ýokardaky ýaly aýdylan bentleriň olaryň bijesinden çykmagy ýaşlary örän begendiripdir, buýsandyrypdyr.

Monjugatdy bentleri örän sada, çeper we dili ýeňil, akgyňly bolýar. Olar düzülişi taýyndan lälelere, küştdepmelere meňzeş. Bentler rubagy formasynynda düzülýär. Monjugatdy bentleriniň 1-nji, 2-nji, 4-nji setiri özara sazlaşyp (kapiýalaşyp), 3-nji setiri kapiýalaşman gelýär. Bogun babatda-da monjugatdylar, läleler, küştdepmeler ýaly ýedi, käbir bentler sekiz bogundan ybarat setirlerden düzülýär. Monjugatdylaryň on bir bogundan ybarat bendine hem duş gelinýär. Emma şeýle formada düzülen bentler monjugatdy üçin oňaly görnüş dälidir.

Monjugatdylar gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiliginiň baý mazmunly, çeper görnüşleriniň biridir. Monjugatdylaryň haýsy zamanlardan ýüze çykyp başlandygyny takyk aýtmak kyn. Diňe, tak-

mynan, IX-X asyrlardan bärdäki döwürleri, ýagny aýal-gyzlaryň öý hojalyk işlerine ymykly baglanan zamanlary çen etmek bolar. Monjugatdylaryň ösüş we kämilleşiş döwürlerini XVIII-XIX asyrlardyr diýip bellemek mümkin.

Täze Galkynyşlar zamanynda halk döredijiliginiň monjugatdy görnüşi hem öwrenilýär. Ol milli toý-baýramlarymyzyň bezegine öwürlip, toý-dabaralarymyza aýratyn şowhun, özboluşly öwüşgin berýär.

§ 5. Hüwdüler

Halk döredijiliginiň iň bir giň ýaýran we her bir türkmen adam-syna gönüden-göni dahylly şahyрана görnüşleriň biri-de hüwdülerdir. Çünki her bir türkmen çagasynyň azandan soň, ilkinji eşidýän zady hüwdüdür. Hüwdüler has kiçi ýaşdaky çagalary uklatmak üçin, esasan, sallançak ýanynda eneler tarapyndan aýdylýan aýdymlardyr. Hüwdülerde çaganyň ene-atasynyň, dogan-garyndaşlarynyň oňa bolan gyzgyn mährini, söýgüsini, isleg-arzuwlaryny görmek bolýar.

Çaga ynsanyň, haýwanyň, guş-gumrynyň neslini dowam etdiriji bolup, ata-enäniň ony söýmeýäni ýok bolsa gerek. Olar gerek ýerinde bala-çaga üstünde, şonuň goragynda janyndan geçmäge-de taýyn bolýarlar.

Jandarlary gepledip aýdylýan ençeme atalar sözi bar: “Garganyň gaz balasy, her kimiň öz balasy”, “Garga-da öz çagasyna akjajygym diýermiş” we ş.m.

Folklordaky şeýle düşünjelere Magtymgulynyň ençe şygrylarynda şöhlelendirilen pikirleri bap gelýär.

Mysal üçin, “Jan içinde” atly poema häsiýetli şygrynda, keýik-jerenleri “gepledýär”, olaryň bar aladalary öz çagalary bolup, şolaryň ugrunda ölmäge häzirdigini çeper şekillendirýär:

Keýik aýdar: aglar men,
Haka sydkym baglar men,
Balalarym derdinden
Ýüregim gan içinde.

Magtymgulynyň şu meselä degişli “Yzlamaýan bolarmy?” elegi-ýasy hem haýwan-ynsan çagasy bilen baglanyşykly düzülip, içi al-legoriýa, parallelizm, metafora (meňzetme), epitet, giperbola, ritoriki soraglar ýaly çeper serişdelerden doludyr.

Şahyr Sary atly oglunyň ýaşlykda aýrylandygyny giň deňeşdirme we ş.m. şahyrana elementler arkaly täsirli gynanjy beýan edýär:

Bir käkilik aldyrsa körpe balasyn,
Saýraý-saýraý yzlamaýan bolarmy?
Bir bilbil ýitirse gyzył lälesin,
Hasratyndan sözlemeýen bolarmy? –

Balasyn diňleýip, salar gulagyn,
Döke-döke göz ýaşynyň bulagyn,
Bir jeren aldyrsa elden owlagyn,
Mäleý-mäleý gözlemeýen bolarmy?

Ine, şu hili giň parallelizm, deňeşdirmelerden soň, gussaly şahyr adamzadyň perzent üstünde bagryny gerýändigini belleýär we hut çagasynyň ölümi ýaly başyna gelen belany teniň tikenekledýän sözler bilen, gysgadan täsirli ýazyp görkezýär:

Magtymguly, haýwan bilse balasyn,
Ynsan bagryn duzlamaýan bolarmy?

Şeýle duýgular adam üçin tebigydyr: “Bal süýji, baldan bala süýji”, “Çagaly öý bazar, çagasyz öý mazar” diýilýär. Şu we şuna meňzeş nakyllar türkmenleriň, beýleki halklar ýaly, perzende bagt çeşmesi, ýaşayşyň gözbaşy hökmünde garaýyşlaryna şaýatlyk edýär.

Ýöne çaga näçe eý görülse, onuň edep-ekramy ondanam eý görülýär. Ýaşlaryň terbiýesine, olaryň maşgalada, köpçülikde özüni alyp baryşlaryna berlen ýiti baha “Çaga eziz, edebi ondan hem eziz” diýlip kesgitlenipdir.

Halkymyz ýaş nesli edepli, edep-tertipli, zähmetsöýer, ar-namsly, watansöýüji, halal, görüm-görelde edip ýetişdirmek üçin alada baryny edýär. Asyrma-asyr gelýän şeýle asylyly meseläni amala aşyrmakda edebiyatdyr folklor, şol sanda hüwdüler hem mynasyp orun tutýar.

Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligniň bu görnüşi aýal-gyzlaryň çaga bolan çäksiz söýgülerini özünde jemlemek bilen birlikde, olaryň arzuw-höweslerini-de çeper beýan edýär. Şonuň üçin hem hüwdülere köptaraply, töwerekleýin garamalydyrys.

Türkmen zenanlarynyň maşgala wepalydyklary, örän salyhatly-ışeňirliги, mähirli-wepalylygy babatda XIX asyryň orta gürplerinde Wengeriýadan Türkmenistana we başga ýurtlara gizlin syýahata gelen meşhur professor German (Armeniý) Wamberi özüniň 1868-nji ýylda Moskwada rus dilinde çykarylan “Orta Aziýanyň oçerki” atly kitabynda şeýle diýýär: “Türkmen aýallary ýaly göreldegi, ýagşylyk söýen, şolar ýaly maşgala eşreti üçin janlaryndan geçýän we armazak aýallary men Gündogaryň hiç ýerinde görmedim.”

Ata-eneler özleriniň bütin umyt-arzuwlaryny ýaş ösdürimlere baglaýarlar, çünki perzent maşgalanyň eşreti, ynsanyň geljegi, onuň arkadaşanjy hem-de dowamatydyr.

Şeýle edenli aýal-gyzlaryň çeper poeziýasy bilen düýpli tanyş bolanynda, onuň ideýa-mazmunyna, tematika hem gözdel forma baýdygyna täsin galýarsyň.

Hüwdüler çagany ýatyryp güýmemek hem oňa oňaly terbiýe bermek bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Türkmen öz çagasyna ene süýdi bilen garyp, derwaýys gerekli terbiýäni berýär (Halkymyz ata-babalarymyzyň däplerine eýerip, çaga dünýä inmäňkä hem onuň sagdyn dogulmagy, geljegi barada-da alada edýär.).

Bu şahyrana görnüşiň aýratynlygy çagany sallançakda üwreýän ýa aýagynyň üstünde hem şuna meňzeş ýerde ýatyryp hüwdüleýän adam, esasan, onuň ejesi, enesi, gyz dogany bolýar.

Şolaryň haýsy-da bolsa biri:

Allalagam, ýatypdyr,
Gül ýassyga batypdyr.
Oýandyрмаň, ýeňnesi,
Ýañja uka gidipdir –
Huwwa-huw!...

ýaly bent aýdýar we yzly-yzyna sazlaşykly aýdylýan şygyr setirleri hiňlenme netijesinde çaga uka gidýär, rahat ýatýar. Ejesi (enesi, gyz dogany) bolsa öz işini dowam etdirýär.

“Hüwdi” adalgasynyň gelip çykyşy barada professor B. Garryýew şeýle belleýär: “Hüwdi bendi köplenç dört setirden bolýar. Şonuň daşyndan (ýa-da dördünji setirden soň) “huwwa-huw, heýýa-heý, hüwdi, balam...” kimin refren (gaýtalama) ulanylýar. Ol ümlüklerden ýasalýar. Bu şahyrana görnüşiň asyl ady hem şol ümlük-refrenden bolsa gerek.” (B.Garryýew. Çaga terbiýesi hüwdüden başlanýar. “H.M.”, 1971-12).

Bendiň her setiri hemişe ýedi bogundan bolup, onuň özi gady-my şygyr ölçegi hasaplanýar hem-de aňsatdan sazlaşykly aýtmak, hiňlenme üçin gaty amatlydyr:

Hüwdi diýsem özüne,
Uky gelsin gözüne,
Ukudan oýananda,
Gulak goýsun sözüme
Huwwa-huw!...

Hüwdi tas uçdantutma diýen ýaly rubagy-dörtleme formasynda ýasalyp, her rubagy-bendiň özbaşdak, gutarnykly manysy bar. Şonuň üçin tirkeş gelýän şygyr bentleri tema-mazmun babatynda hem, forma, ölçeg babatda hem bir-birinden aýry, özbaşdak bolup biler.

Hüwdi bentleriniň setirleri köplenç a, a, b, a tertibinde bolup, esasy kapiýa-rifmanyň daşyndan redif hem ýygy-ýygydan ulanylýar:

Meniň gülüm aý **ýaly**,
Aýa-Güne taý **ýaly**,
Agzyndan bir söz alsaň,
Gant atylan çay **ýaly**-
Huwwa, balam, huwwa-huw!...-

bendindäki **ýaly** gaýtalanmasy redifdir.

Eger çagany enesi üwreýän bolsa, onda ol:

Allaý-allaý allasy,
Gül ýassykda kellesi,
Öz söýgüli balasyn
Söýsün garry enesi
Hüwdi, balam, huwwa-huw!...-

ýaly bent aýdyp, özüniň kimdigini aňladýar.

Gyz dogany hem ýürekden syzdyryp, ejesi işe gidende hüwdi aýdýar:

Aýlanara-a aýlanar,
Sapagynda saýlanar,
Meniň eziz doganym
Soragynda saýlanar.
Huwwa, jigim, huwwa-huw!

Hüwdüler özleriniň mazmunlaryna görä dürli-dürlüdür. Hüwdülerde, birinji nobatda, çaga bolan çäksiz söýgi görkezilýär:

Allalam , aý seni,
Söýsem, göwnüm jaý seni,
Gyş gyşlasam ýaz seni,
Günde söýsem az seni,
Huwwa, balam, huwwa-huw!...-

Çaganyň ilki gepläp başlamagy ene-atany şatlandyýar. Oňa dil bitmegine sabyrsyzlyk bilen garaşýan ejesi, gyz dogany we beýlekiler öz hüwdülerinde çagany söýüp beslänlerinde, şeýle diýýärler:

Allaý-allaý el biter,
Nar agaja gül biter,
Üç ýaşyna baranda,
Saýrap duran dil biter.
Huwwa-huw!...

Hüwdi bentlerinde ýaşajyk çaganyň urulmagyna we gorkuzylmagyna garşy ýöredilen pikirlere hem duş gelmek bolar:

Meniň gülüm näzikdir,
Urmak, sökmek ýazykdyr,
Ýañagyndan ogşasam,
Alty aýlyk azykdyr.
Huwwa, balam, huwwa-huw!...-

Hüwdülerde enäniň öz perzendiniň geljekde nähili durmuşda ýaşajakdygy, haýsy hünäre gönükjekdigini, il-gün bilen neneňsi gataşykda boljakdygy baradaky göz önüne getirmeleri aňladylypdyr. Oglunyň mert, batyr, gaýratly, edermen, özi ýaly ýigitleriň serdary

bolup ýetişmegi baradaky çeper toslamalary hüwdüleriň heňine, many-mazmunyna şirinlik çayýar.

Täze hüwdüler öňki hüwdülerden pikir-tematika taýdan tapawutlydyr. Öňki döwürde çagalaryň bagtly durmuşy, röwşen geljegi hakyn-da zähmetkeş köpçüligi diňe arzuw edipdir. Emma indi biziň zamanymyzda çagalar bagtly we şatlykly ýaşaýarlar. Biziň jemgyýetimizde çaganyň tutýan orny hüwdülerde örän aýdyň şöhlelenipdir. Muňa mysal edip, aşakdaky ýaly bendi almak bolýar:

Medeniýetiň nury sen,
Bagtly çagaň biri sen,
Azat bolan halkymyň
Sarsmaz ýürek şiri sen.

Eneleriň hüwdüleri köp-köp türkmen şahyrlary üçin ylham çeşmesi bolup durýar. Birnäçe şahyrlar ene hüwdüsiniň äheňlerine öýkünip we olary öz döredijiliginde gaýtadan işläp, halkyň söýgüli aýdymlaryna öwürülen ajaýyp şygyrlary hem döretdiler. Ajaýyp şahyrymyz Gurbannazar Ezizow özüniň şonuň ýaly şygryny “Uzak ýaýladaky enäniň hüwdüsi” diýip atlandyrdy. Onda şeýle diýilýär:

Eýýäm güneş batypdyr,
Aýda agyl atypdyr.
Garagolja Serdarym,
Ýañja uka batypdyr.

Hüwdüler eneleriň aýdymydyr. Bu aýdymdan gulagy ganan çagalar bagtlydyrlar.

Halk döredijiliginiň iň naýbaşy görnüşlerinden biri hüwdülerdir. Öwrenmek üçin hödürlenýän hüwdüler:

Abdym, Abdym, ak ogul,
Abdym guýruk ýag ogul,
Abdym ketde bolansoň,
Eker erik bag ogul.

***

Awçy bukup ýatanda,
Ýaşylbaşlar atanda,

Uran guşy ýaşylbaş
Mergen baryp tutanda.

Agaçlar bag getirsin,
Guşlar habar getirsin,
Çölde çopan kakaňy
Şu gün bize ýetirsin.

***

Allan-allan aýdasy,
Haçan deger peýdasy,
On ýaşyna baranda
Şonda deger peýdasy.

***

Allan-allan aýlagy,
Ýüpek ýaly gylygy,
Eziz balam Aýjema
Suw içiniň sülügi.

***

Allan-allan almaly,
Alyp goýna salmaly,
Giç ýatyp, irden turar,
Gözi, gaşy sürmeli.

***

Allan-allan apaýyn,
Üstüne mahmal ýapaýyn.
Begres, mahmal üşetse,
Ýüpek ýorgan ýapaýyn.

***

Allan-allan aparlar,
Toýuňda at çaparlar.

Ýaryň gelen wagtynda,
Üşüp çelpek ýaparlar.

***

Allan-allan apylan,
Söýüp-söýlüp tapylan.
Eline ýarag alyp,
Ganymlara topulan.

***

Allan-allan ar bolsun,
Goly doly nar bolsun,
Meň ballyma elmydam
Ýaradan ýaran bolsun.

***

Allan-allan arwana,
Goşulyp gider kerwene,
Uzak ýoldan gelende,
Girsin ýaryň goýnuna.

***

Allan-allan at geldi,
Uzak ýoldan hat geldi,
Alla bäbek, uklama,
Kakaň bilen at geldi.

***

Allan-allan at edeýin,
Sallançagña bat edeýin,
Seni beren Allany
Her demde ýat edeýin.

***

Allan-allan at ýagşy,
Gaýgy-gamdan şat ýagşy,

Gadyr bilmez gardaşdan,
Gadyr bilen ýat ýagşy.

***

Çapak-çapak elleri,
Agyrmasyň gollary,
Daýysynyň toýunda
Çelpek ýaýar elleri.

§ 6. Küştdepmeler

Türkmen halkynyň toý-meýlis aýdymlarynyň şahyrana görnüşiň biri-de küştdepmeler bolup, ol häzirkî wagtda ýurdumyzyň hemme welaýatlarynda diýen ýaly ýerine ýetirilýär.

Küştdepmeler halk döredijiligiň hereketli milli, toý aýdymy görnüşinde XIX asyryň ahyrlarynda döreb başlaýar. Ondan öň diwanalar-porhanlar obalara aýlanyp, gapylarda durup ýa-da näsaglaryň (käbir akly üýtgän adamlaryň) ýanyna baryp, onuň daşyndan aýlanyp, dürli hereketler bilen dini kitaplardan bölekleri aýdar ekenler. Olar näsaglaryň dertlerini kowmak üçin, “Küş-küş, küşt-küşt” diýip, onuň daşyna aýlanyp, böküp, dürli heretleri edipdirler. Bu täsin heretler oba çagalaryna öz täsirini ýetiripdir. Olar hem diwanadyr porhanlara öýkünip, ellerini ýokary galdyryp, aýaklaryny ýere urup, dürli hereket edip, göwünlerine gelen sözleri aýdypdyrlar. Şeýlelikde, kem-kemden “Küş-küş, küşt-küşt” halkymyzyň milli, hereketli toý aýdymy bolan “küştdepdi” adalgasyna öwrülip, il arasynda rowaçlanyp başlapdyr.

“Küştdepdi” we “Küştdepme” sözleriniň ikisi-de halk arasynda ulanylýar. Olaryň ikisi-de şol bir adalgany aňladýar. Bu adalga “küşt” we “depme” sözleriniň birleşmesinden döredir.

Küştdepmeler XX asyryň altmyşynjy ýyllaryndan öň, günbatar Türkmenistanda ýaşaýan ýomut-gökleň türkmenleriniň arasynda has ýörgünli bolup, soňra uly meşhurlyga eýe bolup, döwletimiziň beýleki welaýatlaryna-da ýaýrady.

Küştdepmeler köplenç her setiri ýedi-sekiz bogunly bentlerden bolup, olar rubagy goşgy düzüliş formasyndaky poetiki eserlerdir. Biz olaryň **a,b,w,b; a,b,a,b; a,a,b,a** ýaly görnüşlerine duş gelýäris:

Salam daýy, daýzalar,-a
Toýuňyz gutly bolsun, -b
Küşť depmäge geldik biz -w
Ýaşlar bagtly bolsun. -b

Ilerde bir öý gördüm,-a
Gapysy altyn, baý-baý,-b
Içinde bir gyz gördüm,-a
Dört örüm saçly baý-baý.-b

Gelin gelyär yranyp,-a
Ýaşyl çargat bürenip,-a
Küşť depmäge çykypdyr,-b
Tawus kimin daranyp,-a

Küşťdepmelerin ýerine ýetirilişi hem birtopar özboluşly aýratynlyklara eýedir: Öýleniş, ogul, jaý, goşunyň hataryna gidiş ýa-da ondan geliş dabaralarynda hem küšť depilýär. Häzirki wagtda Ýurdumyzyň uly baýramçylyk dabaralarynda-da ýa-da dünýäniň dürli ýurtlarynda Türkmenistanyň medeniýet günleri geçirilende-de halk döredijiliginiň bu şahyrana görnüşini ussatlyk bilen ýerine ýetirýärler. Küšť depmäge başlamazdan öň, ýaş oğlan-gyzlar halka gurap durýarlar. Eger ol öýleniş toýy bolsa, onda halka gurap duranlaryň içinden biri:

Başlalyň-a başlalyň,
Göwnümüzizi hoşlalyň,
Öz dostumyň toýunda
Küşť depmäge başlalyň –

diýip, aýdyp başlaýar. Şol wagt bir ýaş ýigit we gyz orta çykýar. Bu san toýuň gidişinde ýigitleriň we gyzlaryň köpçülikleýin gatnaşmalary bilen has hem artyp biler. Şeýlelikde, küšťdepme aýdýanyň owazy bilen, ol küšť depýänleriň aýak tarpyldylary biri-biri bilen utgaşyp çykýar. Olar sazlaşykly heňde ýaňlanýarlar. Küšťdepme aýdýan ýadasa ýa-da aýdyp gutarsa, olar zygiderli gezekleşip durýarlar. Küšťdepdä gatnaşýanlar garşylykly, gyzykly, degişme häsiýetindäki bentleri hem aýdýarlar. Ony oğlan bilen gyz hem garşylykly aýdysyp biler. Olaryň biri:

– Agşam gördüm bir düýşi,
Oýandyrdy bir kişi;
Ol ýigidi söýjek gyz,
Saldyrsyn altyn dişi-

diýip aýtsa, beýleki garşydaşy:

Görseň görüpsiň düýşi,
Oýarsyn her bir kişi,
Altyn dişden peýda ýok
Bolsun başynda huşy–

diýip jogap berýär. Eger şeýle jogaby tapyp bilmese, onuň öz bäsdesinden ýeňildiği bolýar. Bu bentler küştdepmäniň “ýeke depim” diýen görnüşinde aýdylýar. Ýeke depimi iki ýaş ýigit ýa-da iki gyz bilelikde hem ýerine ýetirip biler. Şeýle bolanda küştdepmäni hatarda duranlaryň haýsy hem bolsa biri aýdýar. Köplenç halatlarda ýigit bilen gyz gezekleşip aýdýar.

Küştdepmäniň “üç depim” diýen görnüşü hem bar. Onda ýigitlerdir gyzlar halka gurap aýlanýarlar. Ortada küşt depýänleriň aýak sesine goşup, küşt bendini aýdýan öz heñini üç depim bilen sazlaşdyryp aýdýar.

Küştdepmäniň bu görnüşini oğlan-gyzlar bilelikde, iki, dört ýada alty bolup ýa-da şol sanda oğlanlar we gyzlar aýry bolup hem ýerine ýetirip bilýärler. Küşt depýänler özüni şadyýan görnüşde alyp barýarlar. Olaryň töwereğine üşen adamlar bolsa, el çarpysyp, küşt depýänleriň hereketlerine görä, birazajyk eglibräk yranyşýarlar. Küşt depýänler bolsa, sesi owazly hem ýakymly, batly çykýan gazal aýdyjynyň sesine görä, tegelek aýlanyp, üç gezek öňe ätläp, ellerini çarpyp, sag aýaklaryny beýlekiler bilen bilelikde, birbada ýere urýarlar. Küştdepmeleri ýaşuly adamlaryň ýerine ýetirýändiklerine hem duş gelmek bolýar.

Küştdepjiler iki tarap bolup aýdyşýarlar, ýöne weli küştdepme aýdymalaryny aýdyjylar soňundan ol sözleri göwünlerine almaz ýaly degişme äheñinde aýdýarlar. Küştdepmede göwne degiji bentleri aýtmak maslahat berilmeýär.

Küştdepmeler köplenç ýerine ýetirijileriň ýer-ýurt atlary bilen baglanyşykly aýdylýar. Mysal üçin, Bereket etrabyndan bolan oğlan-gyzlar:

Suw geler aka-aka,
Çölleri ýaka-ýaka,
Berekede bag ekers
Joýalar çeke-çeke -

diýip, küşt depýän bolsalar: Balkanabatdan bolan oğlan-gyzlar:

Ekerem-ä ekerem,
Wyşka, buraw dikerem,
Ekeremiň nebtini
Balakana çekerem.-

diýip, küşt depýärler. Küşt depýänler bäsleşik görnüşinde hem gazal aýdyp hem küşt depýärler. Kim ortada köp saklanyp, köp bent aýtsa, ol ýeňiji hasaplanýar. Şol sebäpli hem küştdepme bilen baglanyşykly bentleriň arasynda:

Küşt depişme, ýaryşma,
Ýaryşsaň-da galyşma.

Ýa-da:

Küşt depjekler saýlansyn,
Üç depimden aýlansyn,
Nobatberdiň toýunda
Gara gözler oýnalsyn-

diýen ýaly bentler hem gabat gelýär.

Küşt depýänler toý wagty küşt depmeýän ýa-da il ugruna şatlanmaýan oğlan-gyzlary berk tankytlaýarlar we tomaşaçylary toýa şadyýan gatnaşmaga çagyryýarlar. Küşdi depýän oğlanlar we gyzlar küştdepmede aýdylýan bentleri köplenç küşt depip duran wagtlyary oýlap tapýarlar (Bu küştdepmäniň beýleki şahyrana görnüşlerden aýratynlygydyr.). Şonuň üçin hem küştdepmeleriň käbir bentleri çeperçilik taýdan gowşak bolýarlar.

Halk döredijiliginiň belli-belli görnüşleriniň kä zamanlarda has meşhur bolup, soňra bir döwürde ulanyşdan galmagy, seýrekleşmegi

ýa-da onuň tersine bolmagy adaty bir ýagdaý. Mysal üçin, läleler batda aýdylanda, olar birmahallar tutuş Türkmenistanda ýerine ýetirilen bolsa-da, bu şahyрана görnüş häzirki wagtda o diýen meşhurlyga eýe däl, olar höwesjeň aýdym-saz toparlarynda ýerine ýetirilýän bolýmasy, il içinde topar bolup läle ýa-da monjugatdy aýdyp ýörenlere duş gelinmeýär. Küştdepmeler häzirki wagtda her bir toýuň bezegi bolup, onuň örüsi barha giňeýär.

Küştdepmeleriň tekstleri mazmun taýyndan öleňlerden, monjugatdylardan, lälelerden känbir tapawutlanmaýarlar. Emma ýerine ýetirilişi parhly bolýar. Küştdepmeler önde bellenilişi ýaly tans hereketleri bilen utgaşdyrylyp aýdylýar hem-de her bentden soň bolsa, hökman “haýt-haýt, haýt; küşt-küşt-küşt; öh-hä, öh; alha-al; ühhä-ühhä, ühhä” ýaly sözler zol gaýtalanýarlar.

Küştdepmeleriň temasy baý. Bentlerde, esasan, Watan, dostluk, söýgi, ýaşlaryň bagtly geljegi, beýleki meseleler beýan edilýär:

Haýrany haýran etjek,
Jahany seýran etjek,
Gerek bolsa Watanma
Janymy gurban etjek.

Küştdepdiniň şu bendinde Watana çuňňur söýgi bildirilýän bolsa,

Gözeliň görki gerek,
Özüne erki gerek,
Öz dostumyň toýunda,
Şadyýan gülki gerek-

diýen bentde dostluga sarpa goýulýar.

Halk döredijiliginiň şahyрана toparynyň beýleki görnüşlerinde bolşy ýaly, küştdepdilerde-de söýgi meselesi giň orun alýar:

Bir şahada iki alma,
Men almasam, sen-de alma,
Eger söýýäniň çyn bolsa,
Men gaýdamda, sen-de galma.

Täze Galkynyşlar zamanasynda küştdepmeler zygyderli döreyän, köpelyän, täze many-mazmuna, öwüşgine eýe bolýan şahyрана gör-

nüşdir. Olarda halkymyzyň asyrlar boýy arzuwlan Galkynyş zama-
nasy, ajaýyp durmuşymyz wasp edilýär.

Küşdepme bentleri:

Ak tutynyň agramny
Ýel göterer, işalla,
Öz dostumyň näzini
Gyz göterer, işalla.

Halym soran Habyp ýok,
Derdim soran tebip ýok,
Şasenem boljak bolsaň,
Menden özge Garyp ýok.

Baga girip gül berdiň,
Söýýän diýip dil berdiň,
Meni ýatdan çykaryp,
Haýsy gyza dil berdiň.

Beden ýara, beden ýar,
Aklym haýran eden ýar,
Ozal-a beýle däldiň,
Belki, gepe giden ýar.

-Gökmi seniň geýeniň,
Almamydy iýeniň,
Oýnamaýaň, gülmeýäň
Ýokmy seniň söýeniň?

– Gökdür oglan, geýenim,
Hawa, alma iýenim.
Ýöne seniň işiň däl,
Barmy, ýokmy söýnenim.

– Köýnegiň bar erişli,
Ýakasy nepis nagşly,

Özüň-a bir perizat,
Durşuň akyllý-başly.

– Köýnegim bar erişli,
Ýakasy bar nagyşly,
Ýigit, seniň bu sözüň,
Söýgüliňe degişli.

§ 7. Sanawaçlar

Şahyrana halk döredijiliginiň, esasan, çaga durmuşy, çaga oýunlary bilen baglanyşykly görnüşleriniň biri-de sanawaçlardyr. Bu görnüşiň adalgasy “sanamak” sözünden döräp, ol tekst-bentleri ýüzugra sanap çykmaklygy, ýagny aýtmagy aňladýar.

Sanawaçlar çagalaryň we ýaş yetginjekleriň arasynda giňden ýaýran bentler, şygyrlar. Bu şahyrana görnüş üç-dört ýaşdan on dört-on baş ýaşa çenli döwürde oýnalýar. Sanawaçlar köplenç çeper okaýyş şekilinde ýerine ýetirilýär. Olaryň arasynda sahnajyk – gepleşik görnüşinde aýdylyp, dürli hereketler bilen utgaşdyrylyp aýdylýanlary hem bar.

Sanawaçlar göz öňüne tutýan maksady we aýdylyş aýratynlyklary taýdan iki topara bölünýär:

1. Oturyp aýdylýan sanawaçlar.

2. Oýun oýnamak üçin ýa-da oýnalýan wagtynda sanalýan sanawaçlar.

Sanawaçlaryň birinji toparynda: “Bagym, bagym bagymda”, “Gar ýagar-a, gar ýagar”, “Şarka-şarka bilezik”, “Kümüş tapdym”, “Ýumalandym, ýumak tapdym”, “Hapyz agam”, “Babam maňa, “haý”, diýdi”, “Ýagdyrmany gitmerin”, “Iki hoz”, “Dört geçi“... ýaly şygyrlar aýdylýar. Bu topar sanawaçlar göwrümi taýdan dürli: olaryň käbirleri az setirli, gysgajyk şygyrlar bolup, ýaş çagalara hem ýat bekläp bilýärler, birentegi bolsa köp setirlerden düzülendir. Şeýle sanawaçlar uly ýaşly çagalara niýetlenendir. Sanawaçlaryň möçber taýdan dürli bolmagy, onda çagalaryň ýatkeşligini endigan, etaplaýyn ösdürmek maksady göz öňünde tutulýar.

Sanawaçlar ýat tutulanda, ululardan zygiderli kömek alynýar. Ýaş çagalar gysgajyk bentleri ekabyr çagalardan öwrenýär.

Köp setirli sanawaçlary bolsa uly adamlar öwredýär. Bu tebigy ýagdaý. Çünki çaganyň ýatkeşligi birnäçe gezek eşitmek, öýkünmek arkaly ösýär, berkeyär. Sanawaçlary ulular aýdanda çagalar diňleýji bolup gatnaşýar, ony içinden gaýtalaýar. Birnäçe gezek eşidilen sözler çaganyň aňyna öz-özünden, bilniksiz ornaşyp, kynçylyksyz dile gelip durmak derejede hakydada galýar.

Sanawaçlaryň uly-kiçisi tapawudy ýok, olar çagalaryň aňynyň täze düşüňjeler, täze sözler bilen bilniksiz baýlaşmagyna hem hyzmat edýär. Ýatda galan sözler, düşüňjeler kämillik ýaşa ýetende, özüniň mazmuny bilen çagalaryň ruhy dünýäsini baýlaşdyrýar, söz sun-gatynyň gözelligini duýmak ukybyny ösdürýär.

Bu kysym sanawaçlaryň asyl maksady ýatkeşligi ösdürmek, sözleri ýat tutmak ukyby kämilleşdirmekdir.

Birinji topar sanawaçlaryň birnäçesiniň öwredijilik häsiýeti has güýçlüdir. Beýle sygyrlarda belli bir maksat göz önünde tutulýar. Meselem: sanawaçlaryň aşakdaky ýaly görnüşleri ýaş çagalara san öwretmek maksady bilen öwredilipdir.

Bir diýenim – bit,
Iki diýenim – it,
Üç diýenim – üçek,
Dört diýenim – düşek,
Bäş diýenim – bişik,
Alty diýenim – aşyk,
Ýedi diýenim – ýelim,
Sekiz diýenim – serçe,
Dokuz diýenim – darga,
On diýenim – orak,
On birinji sakarbarak,
On ikinji başdarak,

Bir diýenim – bişik,
Iki diýenim – işik,
Üç diýenim – üşgülewür
Dört diýenim – törpi,
Bäş diýenim – böri,
Alty diýenim – aşyk,
Yedi diýenim – ýelmik,
Sekiz diýenim – serçe,
Dokuz diýenim – torgaý,
On diýenim – orak,

Mysal getirilen sanawaçlaryň ikisinde-de sanlar we onuň tertiplerini çagalaryň aňsatlyk bilen özleşdirmegi üçin sesleriň meňzeşligi ulanylýar. Her sanyň başky sesi ony aňladýan närsäniň başky harpy

bolup gelýär. Aslynda sanyň aňlatmasy bolup gelýän sesdeş sözler şol sanyň diňe ýatda galmagyna hyzmat edýär.

Çagalara tanyş bolan sözleriň san bilen owazlaşyp gelmegi, sanlaryň ýatda galyjylygyny güýçlendirýär. Olaryň mazmuny bolsa, ýokarky bentlerde ikinji derejeli zada öwrülýär. Aslynda mazmunynyň görnüş bilen ornuny çalyşmagy sanawaçlaryň köpüsine häsiýetli alamatdyr.

Barmaklaryň adyny öwretmek maksady bilen döredilen sanawaçlarda-da ýagdaý şolara ýakyn. Beýleki halklarda bolşy ýaly, türkmenlerde-de her barmagyň öz ady bar: başam barmak, süýem barmak, orta barmak, ogulhajat, külen barmak (ýa-da külenbike). Ýaş çagalara ýat tutdurmak üçin aşakdaky ýaly bent döredilipdir:

Başam barmak baş getir,
Süýem barmak süýt getir,
Orta barmak ot getir,
Ogulhajat ok atar,
Külbikejik kül atar

Bu sanawaçda-da sesleriň sazlaşygy esasy orna eýedir. Çagalaryň görüp - bilip ýören zatlary (baş, süýt, ot, ok, kül) bilen barmaklaryň häsiýetlendirilmegi diňe çeperçilik hyzmaty özünde saklaýar, sözleriň şekil (ses) taýdan sazlaşmagy (owazlaşmagy) ýat tutmaklygy ýeňilleşdirýär. Ýogsa bolmanda häsiýetlendirýän zat bilen häsiýeti kabul edýän närsäniň, ýagny “başam barmak” bilen “baş getirmegiň”, “süýem barmak” bilen “süýt getirmegiň”, “orta barmak” bilen “ot getirmegiň”, “ogulhajat” bilen “ok atmagyň”, “külbikejik” bilen “kül atmagyň” arasynda hiç hili baglanyşygy ýokdur. Iň bärkisi, süýt getirilende, diňe süýem barmagyň ulanylmaýandygyny hem ýatlasak, işiň diňe howaýy – şertli häsiýete eýedigini düşnükli bolar. Bu sanawajyň hem şekil owadanlygy, sözleriň ses meňzeşligi (başam – baş, süýem – süýt, orta – ot, ogulhajat – ok, külebikejik – kül) barmak atlarynyň çagalaryň aňynda keşpli görnüşde orun almagyna ýardam edýär.

Sanawaçlaryň çeper görnüşi, sesleriň owazanmasy çagalary haýwanat dünýäsi bilen tanyş etmegiň täsirli usuly bolup gelýär. Ady tutulýan haýwan bilen onuň meňzedilýän zadynyň arasyndaky ses

meñzeşligi ýeňil sazlaşyk döredip, çagalaryň göz önünde özboluşly şekil – keşpleri döredýär.

Iki mysal:

Şagal-şagal şady beg,
Doňuz-doňuz dody beg,
Ýolbars biziň ýapymyz,
Gaplaň biziň gapymyz,
Aýy biziň akmagmyz,
Tilki biziň tokmagmyz,
Ýylan biziň gamçymyz,
Tomzak biziň toýçymyz,
At – guş biziň ejemiz,
Algyr biziň atamyz,
Şagal biziň şadymyz,
Ýylan biziň gamçymyz,
Towşan biziň towujagmyz,
Suwulgan biziň suwlugmyz.

Mysallardan görnüşi ýaly, her setirde haýwanlaryň birine häsiýet-nama berilýär.

Sanawaçlaryň ikinji toparynda çagalar üýşüşip oýun oýnajak bolanlarynda, oýny alyp barýan /melteçi/ bellejek bolsalar, sanawaç aýdyşýarlar. Mysal üçin, oýna gatnaşýan çagalar tegelenişip, aýaklaryny orta uzadyp oturýarlar. Olaryň uluragy sanawajy sanap başlaýar:

“Iňne – iňne, uýy diňne, bal-balyna, şek-şekine, şatyr geçi, gotur geçi, gola geçi, halalaň, hapbaň, ýaryl, böwsül, çomakaý, çortakaý, tur, sen, çyk ortadan!” we ş.m. Sanawaç kimiň aýagyna gabat gelende gutarsa, ol aýaga kakylp goýberilýär ýa-da çümmüklenilýär.

Sanawaçlar goşgy düzüliş kadalaryna laýyk gelmelidir.

Sanawaçlaryň käbiri çagalaryň şahyranalyk ukybynyň ösmegine kömek edýär. Olaryň käbirlerinde bolsa many aňladýan pikirem bolmaýar. Meselem: “Apak, mapak, ýagşy, ýaman, ýüpek” diýeniň bilen onda näme diýiljek bolýany belli däl.

Sanawaçlar gysgajyk sahnajyklar, dialog görnüşli dürli hereketler bilenem utgaşdyryp hem aýdylýar. Sanawaçlaryň bir topary

tebigatdaky dürli närseleriň atlary, adamlaryň elleriniň barmaklary, sanlar, käbiri bolsa haýwan atlary bilen baglanyşykly döredilipdir. Oňa mysal hökmünde:

Guşda süýt ýok,
Ýylkyda öt ýok,
Derýada gapak ýok,
Asmana direg ýok,
Guma ölçeg ýok,
Gara suwda gaýmak ýok,
Okarada sap ýok,
Ýorganda ýeň ýok,
Ýumurtgada tiken ýok.

Ýa-da:

Tilki-tilki tiň arslan,
Guýrujagy müň arslan.
Gaplaň biziň gapymyz.
Ýolbars biziň gudamyz,
Keýik biziň gelnimiz,
Şagal biziň şady beg,
Doňuz biziň dody beg,
Suwulgan biziň suwçymyz,
Tomzak biziň tommukçy,
Paşlak biziň nämämiz?

Siz “Aýterek-günterek” atly oýun oýnalanda, çagalaryň gapma-garşy iki topara bölünişip, el tutuşyp durandyklaryny görensiňiz. Iki toparyň aralygy 20-30 metr bolmaly. Olardan ekabyrragynyň biri garşydaşlaryna garap, soragly sanawaç aýdýar. Garşydaşlary bolsa jogap berýärler.

- Aýterek, Günterek.
- Bizden size kim gerek?
- Saýrap duran dil gerek.
- Dilleriň haýsy gerek?
- Güller diýen gyz gerek.

Iň soňunda ady tutulan gyz ylgap baryp, garşydaşlarynyň elleriniň arasyndan geçmekçi bolýar. Geçip bilse, birini alyp gaýdyberýär. Geçip bilmeýse, özem şol ýerde olara goşulyp galmaly bolýar.

Umuman, bu oýun çagalaryň saglygyna, bedenleriniň ösmegine kömek edýär.

Ilerden bir heň gelýär

Ilerden bir heň gelýär,
Bir alakga, bir barakga,
Guýrugy lekge-lekge,
Iki geçi, bir teke,
Bir teke!
Çyk ýeke!

Sanlar hakda

Bir-e bir elim,
Ýene bir elim,
Keten elim,
Ketiz elim, otuz elim,
Akgan,
Çokgan,
Depe,
Düz,
Ýüz!

Bir taý

Bir-taý
Iki-de – aý,
Üçde – saý,
Dörtde – gaý,
Bäşde – maý,
Altyda – laý,
Ýedide – baý,
Sekizde – ýaý,

Dokuzda – naý,
Ondan soň –
Garly taý.

Ýumalandym, ýumak tapdym

Ýumalandym, ýumak tapdym,
Içinden bir darak tapdym.
Daragy mama berdim,
Mamam maňa köke berdi.
Kökäni çaga berdim,
Çaga oýunjak berdi.
Oýunjagy çopana berdim,
Çopan maňa taýak berdi,
Daýym maňa gamçy berdi.
Gamçyny ýere urdum,
Ýer maňa jöwen berdi.
Jöweni derýa zyňdym,
Derýa maňa köpük berdi.
Köpügi tuda çaldym,
Tut maňa ýaprak berdi.
Ýapragy sygryma berdim,
Sygyr maňa süýt berdi.
Süýdi bişirip otyrdym,
Garga gelip “gak” etdi,
Serçe gelip “jyk” etdi,
Towşan gelip “wyýk” etdi,
Torgaý gelip “jüýp” etdi,
Gurbagalar “wark” etdi,
Uly agam ululyk etdi,
Kiçi agam kiçilik etdi,
Ýeňňelerim gaçalak etdi,
Süýdüm dökülip gitdi.

§ 8. Ýañyltmaçlar

Ýañyltmaçlar özüniň tebigaty boýunça sanawaçlara ýakyn bolup, halk döredijiliginiň özboluşly şahyrana görnüşleriniň biridir.

Ýañyltmaçlar sanawaçlara ýakyn şahyrana görnüş bolsalar-da, olar düzülişiniň çylşyrymlylygy, şeýle-de çalt aýdylmak şertiniň barlygy üçin sanawaçlardan tapawutlanýarlar.

Halk döredijiliginiň iň kiçi şahyrana görnüşleriniň biri bolan ýañyltmaçlar çalasyň aýtmasy kyn hem-de uzyn düzülen bir ýa-da birnäçe sözlemeden ybarat bolup, olary düzmekde **k, p, t, ç, s, ş**, ýaly dymyk sesler gaýta-gaýta ulanylýarlar. Mysal üçin, “Sygryň sag şahy çep, çep şahy sag.”, “Şu gara ýeri tokmaklasañam tokmaklamaly, tokmaklamasañam tokmaklamaly.” Ýañyltmaçlaryň sözlerinde dymyk çekimsizleri köp ulanmak, ony dogry aýtmagy kynlaşdyrýar. Eger-de ýañyltmajy dogry aýtmasañ, onuň başga gödegräk many aňlatmagy hem mümkin. Bu hem ýañyltmaçlara mahsus bolan aýratynlyklaryň biridir.

“Ýañyltmaç” adalgasynyň “ýañylmak”, “ýalňyşmak” sözlerinden gelip çykanlygy üçin, onuň “ýañyltmaç”, “ýañlytmaç” (ýañlydyrmak, ýañlyşdyrmak) görnüşi-de ulanylýar.

Ýañyltmaçlar, esasan, iki maksat üçin ulanylýar:

1. Çagalaryň dilini “ýençdirip”, dogry, owadan geplemegi öwretmek.

2. Ýañyltmajy aýdýan adam ony ýalňyş aýdaýsa, ol başga many aňladyp, gülki-ýumor döretmek üçin. (Häzirki döwürde uly toý-baýramlarda aýdym-saz toparlarynyň gyzlary-oglanlary garşylyklaýyn ýañyltmaç aýdyşýarlar.).

Ýañyltmaçlaryň aýdylmasy kyn bolan sözler toplumyndan düzülmeginiň esasy maksady hem çalt aýtmak netijesinde, diliňi arassa, dogry, owadan geplemäge türgenleşdirmekdir.

Halk döredijiliginiň bu şahyrana görnüşi şahyrana toparyň beýleki görnüşleri ýaly, il arasynda giň ýaýramandyr. Şeýle bolsa-da olar diliň “ýenjilmeginde”, owadan hem dogry geplemäge öwrenmekde uly ähmiýete eýedir. Her ýañyltmajy gaýtalap aýdyp, onda gelýän sözleri çagalar özleşdirýärler, şeýdip hem ýañyltmajy ýalňyşsyz, dogry

áýtmagy öwrenýärler. Ýañyltmaçda gelýän sözler ýa-da sesler ýalňyş aýdylaýsa, olaryň orny üýtgedilse, ýañyltmaç başdaky aňladýan manysyny ýitirýär.Şol sebäpli-de, ýalňyşlyk bolmaz ýaly, ýañyltmajy aýdýan çaga her bir sözi, sözlemi pert-pert, düşnükli, dogry aýtmaga çalyşýar.

Ýañyltmajy dogry we düşnükli aýtmagy başarmak netijesinde, çaganyň dili arassa, düşnükli, dogry hem owadan geplemäge türgenleşýär.Şonuň netijesinde, çaganyň sözleýiş ukyby kämilleşýär, eşidiş ukyby ösýär, söz baýlygy artýar, dünýägaraýşy-da ýokarlanýar.

“O Tejen, bu Tejen, künjülüje Tejen, künjüsi çüteje bitenje Tejen” ýañyltmajynyň üsti bilen çagalaryň dilini ýenjip, olara dogry, arassa, düşnükli geplemegi öwretmek bilen birlikde,türkmenleriň aňynda öňden bári gelýän çörekli, bol däneli (bugdaý-arpaly, künjüli), bal ýaly gawun-garpyzly ýerlerden biri bolan Tejen topragy barada düşünje berip, şoňa guwanç hem mähir duýgularyny, söz baýlyklaryny, gözýetimlerini ösdürmek mümkin. Diýmek,ýañyltmaçlaryň üsti bilen çagalarda türkmen topragyna, Watanymyzyň tebigatyna, onuň ösümlük hem haýwanat dünýäsine we ş.m. -e söýgi we buýsanç duýgularyny ösdürmek bolýar.

Ýañyltmaçlaryň dörän wagtynyň haýsy döwre degişlidigi barada bir zat aýtmak kyn. Sebäbi olar giň manyny, uly mazmuny öz içine almaýar, durmuş, jemgyýetçilik hadysalary bilen baglanyşykly dördilmeýär.

Ýañyltmaçlar köplenç kyssa görnüşinde dördilýär. Ýöne onuň setirleri kapyýalaşýan şygyr görnüşinde-de duş gelýär:

Ol tekjede jüp dükje,
Bu tekjede täk dükje.
Täk tekjä jüp dükje,
Jüp tekjä täk dükje.

Sekindagyň başynda,
Sakgaly sekil teke dur.
Sakgalyny suwa batyryp,
Silkip, sykyp bakadur.

Ýañyltmaçlaryň şunuň ýaly şygyr görnüşinde duş gelýändiklerini göz önünde tutup, kyssawy toparyň alamatlarynyň hem bardygyny hasaba alyp, alymlar ony, esasan, şahyrana topara goşýarlar.

Ýañyltmaçlar, esasan, toý-dabaralarda, çagalar hem ýaş ýetginjekler bilen geçirilýän baýramçylyk çärelerinde aýdylýar. Çaganyň ýaşyna görä, ýañyltmaçyň sözleri ilki döwürde möçber taýdan gysga, sadarak bolup, iki-üç sözlemden, kábiri bir sözlemden ybarat bolýar. Çagalar ulaldygyça, ýañyltmaçlaryň çylşyrymly görnüşlerini aýtmaga türgenleşýärler. Diýmek, ýañyltmaçlar köplenç çagalara niýetlenilip, ony aýtmagy öwrenmek kiçi ýaşdan başlanýar.

Ýañyltmaçlary ýetginjekler hem aýdýarlar. Ýöne welin, olaryň aýdýan ýañyltmaçlarynyň gurluşy çylşyrymly bolup, göwrümi hem uly bolmalydyr. Çagalaryň ýaşyna görä ýañyltmaçlaryň gurluşynyň, düzülişiniň çylşyrymlaşdyrylmagy (ýörite) ýaşlaryň sözleýiş endiginiň kem-kemden türgenleşmegine peýda edýär.

Öwrenmek üçin hödürlenýän ýañyltmaçlar

Çaýyrlýja çiliň düýbünde çaljaryp ýatan çalja serçe çorbajygy, birje çemçe çykar.

Ilerden gelýän kakra possun süm-sopbag, gaýradan hem gelýän bir kakra possun süm sopbaglaşmaly, kakra possun süm-sopbaglaşmasa-da, kakra possun süm-sopbaglaşmaly.

Derýanyň aňyrsynda bir küp künjek, derýanyň bäsirinde bir küp künjek; Küp künjekleşseň-de, küp künjekleşmeli, küp künjekleşseň-de, küp künjekleşmeli.

Ilerden gelýän kyrk gylguýruk, bärden gelýän kyrk gylguýruk, ine boldy iki kyrk gylguýruk, iki kyrk gylguýrugyň içinde kyrk ýyl gysyr galan gyzyly gyr, gyrmyzy gylguýruk.

Bu üzüm turşumtylja üzüm, turşumtylja bolsa-da, süýjümtije üzüm.

At özünü sakyrthalatmazak bolar, towşan özünü mütrükletmezek bolar.

Gür gowaçanyň içini kätmenleseň-de kätmenlemeli, kätmenlemeseň-de kätmenlemeli.

Eşekguly aganyň taý baýtalçasý böküp-böküp büdreyärmiş, büd-räp-büdräp bökýärmiş.

Ilerden bir goç gelyär, sag şahyn sol taşlap, sol şahyn sag taşlap.

Bitmedik ýowşanyň düýbünde dogmadyk towşan ýatyr eken, ony aramyzdaky körümüz gördi, çolagymyz urdy, kerimiz tapyrdysyny eşitdi, ýalaňajymyz bolsa syýnyna salyp gidiberdi.

Dagda bir gara kişmiş,
Suwsuz, alawsyz bişmiş;
Ýar ýaryny görende,
Käte salamlaşarmyş,
Käte salamlaşmazmyş.

Böwürde bir ýaraly ýarganak, ýarygulak mazy ýatyr, şol ýaraly ýarganak, ýarygulak mazy bilen ýaraly ýarganak ýarygulaklaşsa-da, ýaraly ýarganak ýarygulaklaşmaly, ýaraly ýarganak ýarygulaklaşmasa-da, ýaraly ýarganak ýarygulaklaşmaly.

Ýaş pişigiň aýagyna ýaşyl ýüpek ýarmaşmazak bolarmyş; ýarmaşsa-da çyrmaşmazak bolarmyş.

Çarynyň çekgesinden çekirtge çakdy, Çary çatmadan çyrlap çykdy.

Sary sygryny saman bilen semredip, sekiz müň sekiz ýüz segsen sekiz soma satdy.

§ 9. Ýomaklar

Değişme häsiýetinde bolup, ýiti sözli, aýdyşyk häsiýetli şorta sözlere ýomak diýilýär. Ýomaklar toý-dabaralarda, baýramçylyk çärelerinde, ýaş-ýeleňleriň üýşen ýerlerinde iki tarap bolup, söz ýaryşy şekilinde aýdylýar. Bu köplenç ýetginjekleriň arasynda meşhur bolup, degişmek, gülüşmek üçin ulanylýar. Bu görnüşiniň ýaşlar tarapyndan ýöredilýänligi, ululara mahsus dældigini aňlatmaýar. Deň-duş, biri-birini ýakynan tanaýan adamlar-da öz aralarynda ýomak atyşýarlar. Ýomagy degişme hökmünde kabul etmelidir. Alagöz bolup ýörenleriň ýa-da biri-biri bilen nätanys adamlaryň oýunlarynyň çyna öwrülämegi, soňunyň dawa-jenjel, göwün-kine bilen gutarmagy mümkin. Ýene bir ýagdaý hemme kişi ýomak-degişmäni görterip hem bilenok. Ýomak aýdyşanda şol ýagdaýlary hem göz önünde tutmak zerur.

Ýomaklar bir zady başga bir zada meňzetmek arkaly düzülen jaýdar, keşpli jümlelerden düzülýär. Olary köp ýagdaýlarda iki adam bolup, garşylykly aýdyşýarlar. Biri beýlekisinden üstün çykjak bolup, biri-biriniň synasyndaky, häsiýetindäki “kemçilikleri” obrazly sözler bilen aňladýarlar. Bir ýagdaýy aýratyn bellemek gerek: ýomak aýdyşýan adamlar diňe biri-birinde bar bolan “aýyp-kösleri” aýtmalydyrlar, örüsini giňeltmek, meselem, kakasyny, ejesini, dogan-dostlaryny oňa goşmak bolmaz. Çünki her bir degişme öz serhedinden geçse, çyna ýazýar. Öýke-kinäniň döremegi mümkindir. Ýomak-degişme aýdyşan ata-babalarymyz bu görnüşüň ýokardaky ýaly talaplaryny hemişe berjaý edip gelipdirler. Biziň hem göreldä görä bolmagymyz gerek. Ozallar ýomak atyşmak üçin ýörite ýygnanyşypdyrlar. Toýda-tomaşada, üýşmeleňde ýomak atyşyp, märekäni gülüşdiripdirler. Söze çeper ýomakçy adamlar her ýerde bolupdyr. Ile belli ýomakçylaryň arasynda ýaryşlar geçirilipdir, köpçülik şowhun-şagalaň edipdirler. Ýomakçylar öz aralarynda ysnyşykly gatnaşykda bolup, biri-birini hormatlapdyrlar, biri-biriniň zehin-ukybyna mynasyp baha beripdirler. Mahlasy, ýomaklar şahsyýeti masgaralamak, üstünden gülmek üçin däl-de, degişmek, gülüşmek, göwün açmak maksady bilen ulanylýarlar. Öňde bellenilişi ýaly, ýomaklar, esasan, adamyň daş keşbi, egin-eşigi, gylyk-häsiýeti bilen baglanyşykly aýdylýar. Olar hemmelere mälim bolan gülkünç zatlara haýwanlara, gök-önümlere, ýagdaýlara we ş.m.-e meňzedilýär

Ýomaklar toý-tomaşada, meýlisde, oturylyşyklarda ýa-da iki adamyň arasynda aýdylýan degişme häsiýetli, göçme manyly ulanylýan söz düzümleri we sözlemlerdir.

Ýomaklar durmuş wakalary esasynda döredilip, onda durmuşdaky bir zat beýleki bir zada meňzedilýär.

Ýomaklaryň täsiri, ony aýdyjynyň meňzetmeleri öz ýerinde ulanyp, jümläni çeper beýan edip bilmegine baglydyr.

Ýomaklaryň täsirliligi, ýatda galyjylygy onuň gysga söz düzümleri arkaly beýan edilýänligindedir.

Ýomaklaryň döredilişi gadym döwürlere degişli bolup, ol biziň günlerimize çenli dowam edip gelýär.

Toý-tomaşalarda ýörite ýomak atyşmak däbi hem türkmen halkynyň arasynda ýörgünlidir. Ýomak atyşmakda, ýomak atmakda

özünü tanadan adama ýomakçy diýilýär. Iki adam ýomak atyşanda, olaryň ulanyan sözleriniň kähalatlarda gödegräkdigine garamazdan, ýomakçylar biri-birinden öýke-kine etmeýärler. Ýomak atyşylanda, ýomakçylar biri beýlekisini jaýdar meňzetmeler, degişmeler arkaly ýeňmäge synanyşýarlar. Garşydaşlaryň haýsy-da bolsa biri ýaryş wagtynda gerekli ýomagy ýadyndan çykaryp, aljyrap başlasa, onuň ýeňildiği hasap edilýär. Ýaryş wagtynda ýomaklar gezekli-gezegine aýdylýar. Ýomak atyşmakda ozal ulanylmadyk ýomaklar hem aýdylýp bilner. Ol ýomakçynyň gepe çeperligine baglydyr.

Ýomak atyşylanda, meňzedilýän zat, ýagdaý garşydaşynyň sypatyna, egin-eşigine, gylyk-häsiýetine ýakyn bolsa, aralarynda meňzeşlik bar bolsa, has gyzykly bolýar. Emma meňzeşlik bolmagy hökmany şert hem däldir. Ýomaklar halk içinde häli-şindi ulanylyp, belli bir ülnä, şekile gelipdir. Ýomakçylar olaryň daşyndan täze-täze meňzetmeleri özünden tapyp, degişmäni has-da şowhun-şagalaňly edýär. Ýomak meňzetmeleri käbir halatda kimdir birine başga birini tanatmak üçin ulanylýar. Mysal üçin: “Hol, bardyr-a, depesini ýyrtylan jorap ýaly edip ýören” diýende, depe saçy düşen adam göz önüne gelýär. Ýomak meňzetmeleri özara gürrüňlerde-de häli-şindi duş gelip durýar.

Duýguly toparyň bu görnüşinden şahyrlar, ýazyjylar döredijilikli peýdalanýarlar. Ýomaklar edebi eserlerde keşbiň janly, pikirini aýdyň, täsirli, diliň çeper bolmagyna hem kömek edýär. Ýomaklar halkyň zehininden orta çykan özboluşly bir görnüş bolup, ýaşlaryň aňynyň, diliniň ösmegine ýardam edip, çeper sözleýiş endiklerini baýlaşdyrýar.

Täze Galkynyş zamanamyzda ýomak–degişmelere täze öwüşgin çäýylyp, olar toý-dabaralarymyzyň bezegine öwrüldi.

Adamyň keşbi bilen baglanyşykly ýomaklar

- Agzyň nähili, opurylan ojak ýaly.
- Burnuň nähili, ýer çilim ýaly.
- Bogazyň nähili, çopanyň tüýdügi ýaly.
- Gulagyň nähili, ýelken ýaly.
- Saçyň nähili, it oýnan ýorunja ýaly.

- Ýüzüň nähili, repide ýaly.
- Eliň nähili, gowurga çemçesi ýaly.

Egin-eşik bilen baglanyşykly ýomaklar

- Telpegiň nähili, towugyň maslygy ýaly.
- Tahýaň nähili, ýag golçasynyň dykysy ýaly.
- Köýnegiň nähili, çyraň peltesi ýaly.
- Aýagyňdaky ädigiň nähili, kündeli ýaly.

Gylyk-häsiýet, adamyň özüni alyp barsy, işleýşi barada ýomaklar

- Bolup gelşiň nähili, aldyrany bar ýaly.
- Bolup durşuň nähili, gawunçynyň garantgysy ýaly.
- Oturyşyň nähili, doňňara daş ýaly.
- Çörek iýşiň nähili, üç günüň aýy ýaly.
- Haýbatyň nähili, zemzeniň haýбаты ýaly.
- İşleýşiň nähili, hassalykdan ýaňy galan ýaly.
- Bolup durşuň nähili, agaç ýuwdan ýaly.
- Ýöreýşiň nähili, aýaklanmadyk köşek ýaly.
- “Gor-gor” edip oturyşyň gursun, döwük kädä ýel düşen ýaly.
- Dişiň nähili, ýyl aşan süňk ýaly.
- Eliň nähili, kelep agajy ýaly.
- Gözüň nähili, çakgyň çüýi ýaly.
- Kelläň nähili, kesek gysan gawun ýaly.
- Mysalaň nähili, bag toklusy ýaly.
- Boýuň nähili, sokulyk kesilen agaç ýaly.
- Oturyşyň nähili, ýurtda galan sokudaşy ýaly.
- Gepleýşiň nähili, nas atan ýaly.
- Bolup oturyşyň nähili, agzyňa suw alan ýaly.
- Zemzen bol-a (gaharlananda aýdylýar).
- Garantgy bol-a (işlemän duranda aýdylýar).
- Doňňara daş bol-a (Butnaman oturanda aýdylýar).
- Balyk bol-a (Suwdan wagtynda çykmanda aýdylýar).
- Sygyr bol-a (köp iýende aýdylýar). we ş.m.

§ 10. Alkys-dilegler

Türki halklaryň içinde iň gadymy hasaplanylýan türkmenler söze baý, dile çeper, sözleşse dilewar bolupdyrlar. Şeýle hem ata-babalarymyzyň arassa ahlagy, asylyly döredijiligi, özboluşly we nusga alarly sözleşme edepi bolupdyr. Halk döredijiliginiň eserleriniň üsti bilen döredijiler, adamkärçilik syratlary şu döwre gelip ýetipdir. Emma Watanymyzyň Garaşsyzlygyna çenli din bilen baglanyşykly halk döredijiliginiň eserleri öwrenilmedi, halka elýeterli edilmedi.

Hiç bir baýlyk bilen öwezini dolup bolmaýan, türkmeniň ruhy we milli baýlyklaryny öz halkyna ýañadandan gaýtaryp bermekde, bimöçber işleri amala aşyran Hormatly Prezidentimize çäksiz minnetdardyr. Täze Galkynyşlar zamanında halkymyzyň ruhy baýlyklaryny şu günki we geljekki nesillerimize ýetirmekde uly mümkinçilikler döredildi. Şeýle mümkinçilikler şu döwre çenli öwrenilmedik we halka elýeterli edilmedik alkys-dilegler, doga-töwirler sözlügi barada söz açmaga-da, ony öwrenmäge-de giň ýol açdy.

Alkys-edilen ýagşylyk üçin aýdylýan söz. Edilen ýagşylyk üçin alkys-doga okalýar, alkyslanylýar. Alkyslamak, edilen ýagşylyk üçin doga aýtmak (okamak) hususy ýa-da il bähbitli häsiýetde bolup biler.

Dileg – adamyň isleg-arzuwydyr. Dileg diňe gowy hem-de ýagşy häsiýetde bolýar. Türkmenler aslynda ýaman dileg etmeýärler.

Alkys-dilegler birek-birege minnetdarlygyň, birek-birekden razylgyň alamatydyr, ruhubelentligiň çeşmesidir. Olar adamlary gowulyga, halal, haýyrly işler bilen meşgullanmaga, ýaramaz häsiýetlerden, endiklerden saplanmaga çagyýar. Alkys-dilegler adam ömrüniň uzalmagyna, haýyrly işiniň şowly bolmagyna, belent ruhly, göwnühoş ýaşamagyna hem täsirini ýetirýär.

Alkys-dilegler, doga-töwirler halk döredijiligi eserleriniň iň gadymylarynyň biridir. Olar adamlaryň gündelik durmuşy, işi bilen baglanyşykly bolup, adamlar ekerançylyk, maldarçylyk bilen meşgullanyp başlan döwürlerinde ýüze çykypdyr. Ekin ekende, awa gidende, adamlar biri-birine gowy dilegleri, şowlulyklary arzuw edipdirler.

Awa giden ýa-da awdan gelen adama “Aw ganly! Aw ganly bolsun!” diýilýär. Bu ýerde sözleýjiniň awça, awa giden adama isleg-arzuw görnüşinde aýdýan sözleýiş edebi köplenç awçy awdan dolanyp gelen halatynda hem ulanylýar.

Ekin ekip başlanlarynda, “Tohumyň münlesin!” ýa-da “Bir dänäň mün bolsun!”, hasyl alanlarynda, “Harmanyňa bereket!” diýen ýaly ýagşy niýetler edilipdir. Dileg edilýänler hem öz gezeginde “Ömrüňe bereket”, “Aýdanyň gelsin”, “Taňryýalkasyn, hernä şeýle bolsun-da” diýip jogap beripdir.

Halk döredijiliginiň şular ýaly ajaýyp hazynalaryny gowy bilmek gündelik durmuşda ýerlikli sözlemek, haýsy şertlerde nähili söz ulanmak mümkinçiliginiň çäginde aýdyňlaşdyrmak gepleýiş medeniýetiniň kadalarynyň esasyalarynyň biridir.

Mysal üçin, işläp, zähmet çekip duran adama diňe bir “Salawmaleýkim” diýmek ýa-da “Armaweriň” diýmek ýeterlik däldir. Ýanyna barlan adamyň haýsy işe meşgul bolýanlygyna baglylykda aýdylýan ata-babalarymyzdan gelýän sypaýyçylykly aňlatmalara türkmen dili örän baýdyr. Olaryň esasy bölegi gündelik ýaşaýşymyza giňden ulanylýar. Emma olary birme-bir bilmek öz ene dilini söýýäniň halk diline, onuň ulanylyşyna, döp-dessuryňa goýýan sarpasydyr. Olarda gürründeşleriň biri-birine ýagşy niýeti arzuw, dileg edýänligi gysga, emma çuň manyly sözler bilen beýan edilýär. Ulanylyşy (formasy) boýunça olar ýüzlenme-gaýtargy görnüşlidir. Şeýle aňlatmalardan-dileglerden käbirine seredip geçeliň. Harmanda işleýäne, pile ýygýana “Harmanyňa ýa-da çäjiňe bereket” diýilýär. Gaýtargysy: “Ömrüňe bereket!”. Ýüpek çekýäne: “Ýüpegiň uçly” diýilse, oňa gaýtargy, jogap hökmünde: “Döwletiň güýçli” diýilýär. Haly, tara ýüwürdilende: “Işiň ilerik” diýen ýagşy niýet-dileg aýdylsa, ol hem öz nobatynda gürründeşine “Ýaşyň uzak” diýen arzuwyny – dilegini aýdýar.

“Alla köp görmesin!” sözleýjiniň umumy görnüşde aýdýan sözleýiş edebi-dilegi. Munda birine uzak ýaş, uzak möhletli durmuş dilegi teswirlenýär: “Hormatly Prezidentimizi Alla bize köp görmesin! Alla jan ony öz penasynda aman saklasyn!”.

“Alnyňa ak gün dogsun! Alnyňyza ak gün dogsun!” sözleýjiniň diňleýjini alkyşlamak üçin aýdýan sözleýiş edebi. Yryma görä türk-

men ak zady alnyna sylýar. “Ak zat alnyňa ýagşy!” diýen atalar sözi hem şunuň bilen baglanyşyklydyr.

“Gum diýip garbanyň gyzyl bolsun! Gum diýip garbanyňyz gyzyl bolsun!” sözleýjiniň alkyş aýtmak, ýagşy dileg etmek üçin aýdýan sözleýiş edebi. Bu alkyş-sözleýiş edebi gyzyny durmuşa çykarýana hem aýdylyp bilner: “Gum diýip garbany gyzyl bolsun!”.

“Iki dünýäň abat bolsun! Iki dünýäňiz abat bolsun!” sözleýjiniň diňleýjä minnetdarlyk bildirmek, oňa alkyş aýtmak üçin ulanýan sözleýiş edebi.

Halk döredijiliginiň ýokardaky ýaly hoş sözli alkyş-dilegleri adamlaryň arasyndaky mähirli, dostana gatnaşyklary berkitmekde, sözleýiş edebini kämilleşdirmekde uly ähmiýete eýedir. Şular ýaly alkyş-dilegleri öz ýerinde ulanyp bilmegi başarmak dilimiziň medeniýetlilikini ösdürer, işlerimiziň rowaçlanmagyna alyp barar, dostlarymyzy köpelder.

Soňky döwürlerde alkyş-dilegler diňe dilden aýdylmak bilen çäklenilmän, berk dagdan agajyndan dürli şekiller ýasalyp, şolaryň ýüzüne: “Ýaşyň uzyn bolsun!”, “Bagtly bol!”, “Ýoluň ak bolsun!”, “Öýüňize döwlet gelsin!” ýaly alkyş-dilegleri ýazyp ýa-da öwürüp, dokap ýa-da reňk bilen ýazyp, mukaddes ýerlerde ýa-da sowgat-serpaý üçin niýetlenen dükanlarda adamlara hödürleýärler. Olary oňat niýet bilen çagalaryň döşüne dakyp ýa-da maşynlaryndan, öýleriniň gapysynyň ýokarsyndan asyp goýýarlar. Bu alkyş-dilegleri ýaş çaganyň sallançagyna ýazmak hem ýoň bolupdyr. Adamlaryň kalbyna yssy mähir çaýýan alkyş-dilegler sallançak ýasaýanlaryň sallançaklarynyň hyrydarlaryny köpeldýändigini hem ikuçsuzdyr. Adamlary yssy mähir, ýagşy söz özüne imrindirýär.

Alkyş-dilegleriň köpüsi halkymyzyň arasyna yslam dini aralasyndan soň döräpdir. Mukaddes Gurhanyň her bir süresinde diýen ýaly Beýik Alladan dilegler edilýär. Beýik Biribara ynanýan adamlar öz dilegleriniň Allanyň dergähinde kabul boljakdygyna ynanýarlar, oňa umyt baglaýarlar.

Alkyş-dilegler türkmen halkymyzyň halk döredijilik eserlerinde-de, nusgawy edebiyatymyzyň şahyrlarynyň eserlerinde-de öz beýanyny tapypdyr. “Gorkut ata” eposynda her boýuň zyznda Gorkut

ata söz sözleýär. Ol öz halkyna, batyr, gaýduwsyz ýigitlerine alkys-dileg edýär:

- Adyny men berdim, ýaşyny Alla bersin!
- Ak alnyňda baş keleme doga kyldyk, kabul bolsun!
- Gara polat, uz gylyjyň gädilmesin!
- Döwletiňi Hak artdyrsyn!
- Kadyr seni namarda mätäç etmesin!
- Ýola ýöriş edeňde, daglar geçit bersin, suwlar olum bersin!

“Gorkut ata” eposyndaky “Derse han ogly Bugaç han boýuny beýan eder” boýunda Derse han aýalynyň maslahaty bilen açlary doýurýar, ýalaňaja don berýär, bergilileriň bergisini berýär, nahardan soň gowy doga-dilegler edilýär. Bu ýerde “Köpüň dilegi köl bolar” diýlişi ýaly, edilen doga-dileglerden soň, Derse hanyň ýüzi ogladüşýär.

Alkys-dilegler, edil diliň özi ýaly gadymydyr. Mundan ençeme ýüz ýyl ozal döredilen Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde şu günki ulanylýan alkys-dilegleriň ençemesiniň bolmagy bu aýdanymyzy tassyklaýar.

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde alkys sözüne doga etmek, öwme, birine eýgilik dilemek diýen manylarda düşündiriş berilýär. Bu kesgitlemä mysal hökmünde “Ýalawaja alkys berdi” diýen dileg getirilipdir.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanynda” biziň şu günki durmuşymyzda –da ýörgünli ulanylýan “Haýyr bilen gel, şer bilen gelme”, “Ýol ugurly bolsun!”, “Gonaga, ýat ýurtdan gelene güýjüň yetdigiçe ýagşylyk et!”, “Gonak gelse, ugur geler”, “Taňry gutly kylasy”, “Eýgilik bersin”, “Egsik etmesin”, “Taňry onuň ýagdaýyny dowamly beýgeltsin!”, “Her duşan duşman garşysynda onuň mertebesini artdyrsyn, saýasyny, guduratyny musulmanlara egsik etmesin!” diýen ýaly sözlem görnüşli dilegler bilen bir hatarda:

“Aljyran kişi aýylsyn,
Ýurtda düzgün ýaýylsyn,
Gurtdur goýun il bolsun,
Gaýgy ýene sowulsyn”-

ýaly şygry şekilli dilegler bar.

Şu alkys-dilegler Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany Lugat et-türk” eseriniň türkmen diliniň ajaýyp ýadygärligidigini doly tassyklaýar.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany Lugat et-türk” eserinde, “Gorkut ata”, “Görogly” eposlarynda we türkmen dessanlarynda bolşy ýaly, nusgawy şahyrlaryň eserlerinde-de alkys-dileglere gabat gelinýär.

Magtymguly:

Gargyşym daşlarny mum deý erider,
Pür-pudak ýaýrandyr alkys kylanym.

Ýa-da:

Ömri-saly artar alkys alanyň,
Gargyş galyndyrmaz, ýaşı syndyrar-

diýmek bilen, alkys almagyň durmuşdaky, adam ykbalyndaky täsirine uly ähmiýet berýär.

Täze Galkynyşlar zamanynda dini baýramçylyklarymyz täze öwüşgine eýe bolup, dini ynançlara ýol berildi. Baýramçylyklarda täze durmuş ähmiýetli binalar açylanda, okalyan aýat-töwirlerde, namazlarda alkys-dilegler edilýär. Ol doga-dileglerde Watanymyzyň dowamat-dowam bolmagy, Beýik türkmen halkymyzyň baky ýaşamagy, Hormatly Prezidentimiziň işleriniň rowaç bolmagy, gurulýan binalaryň höwrüniň köp bolmagy dileg edilýär.

Ýagşy dilegler ynsany gowulyga çagyýar, ýaramaz gylyklardan saplaýar.

§ 11. Agylar

Agylar pajygaly wakalar, ölüm-ýitim bilen baglanyşykly döräp, oňa gynanç bildirilip edilýän sesdir, ýas ýerinde başly-barat aýdylýan bentlerdir. Agylar soňky birki asyrda aýal-gyzlar şygryýetine öwürlipdir. Ondan ozallar agylary söweşden gaýdyp gelen erkekleriň wepat bolan ýoldaşlaryny hatyralap ýerine ýetirendiklerini dessanlardyr eposlardaky, halk aýdymlaryndaky gaýgy-hasratly şygrylar, galyberse-de, şahyrlar tarapyndan ýazylan mersiýeler çak edip aýtmaga mümkinçilik berýär. Olar ýoldaşlarynyň hatyrasyna düzen (ýa-da kimdir birine düzdüren) şygrylaryny ýas äheňli aýtmak bilen çäklenen

bolmaklary mümkin. Agylaryň mazmuny ölüm-ýitimi, ýasy aňladýar. Olar köplenç bir hojalyk, maşgala çäginde bolýar. Agylaryň mazmunynda ýasy tutulýan adamyň we oňa ýakyn bolan adamlaryň başdan geçiren pajygaly wakalary beýan edilýär. Wepat bolanyň kesp-käri bilen baglanyşykly maglumatlar hem onuň mazmunynda saklanýar.

Agylar kime bagyşlanýanlygyna görä, öz aralarynda tapawutlanýar. Maşgalanyň garamatyny çekip ýören adam ýogalanda, hojalygyň eýesiz, hossarsyz galandygyny aşakdaky ýaly setirler aňladýar:

Çaýa gaçsam çalyňman,
Guýa gaçsam alyňman,
On iki süňňüm hossarsyz,
Ýalňyz başym eýesiz.

Durmuşda her hili betbagtçylyk bolup durýar. Bir hojalygyň guwanyp, göz dikip ýören ýeke oglunyň her dürli ýagdaýlar sebäpli wepat bolýan ýa-da keselläp aradan çykýan wagtlary-da aram-aram bolup durýar. Ol betbagt oglana bagyşlap aýdylýan agy bentleri has-da ýürek gyýyjy, hasratly bolýar.

Ogulsyz galanyň ýurdy,
Gyry akan çaýa meňzär.
Deň-duşlaryň içinde
Sowulan toýa meňzär.
Münen aty süýregsiz,
Atýatagy gazyksyz,
Ýurtlary ýoýulan,
Ojaklary oýulan,
Eý-waý, dünýäm garaňky,
Gan aglatdyň zzyňda.

Käbir agy sanawaçlary özüniň mazmunynda aradan çykanyň we agyny aýdýanyň oňa gatnaşygyny aňladýan alamatlary hem saklaýar. Mysal üçin, aşakdaky bentleri okanymyzda, adamsynyň wepat bolandygy, ony aýdýanyň aýalydygy mälim bolýar:

Oturan ýeriň oýuldy,
Gezen ýeriň, gädildi,

Gelmedige meñzediň,
Dogmadyga ogşadyň.

Balalaryň aglasa,
Akar çeşmäm sil bolar;
Dulda gyzyň bozlasa,
Içim-bagrym ot alar.

Ene-ata aradan çykanda onuň yzynda galan perzentlerine agyr günleriň garaşandygyny mälim edýän gussaly bentler hem agylarda orun alypdyr:

Ýetim oglan it bolar,
Ölmese ýigit bolar;
Öz atasy bolmasa,
Ýeňsesinden kakylar;
Dulugyndan dürtüler;
Öz kâbesi bolmasa,
Boýunlary burular,
Buýralary çözüler.

Agylaryň birnäçesi bolsa doganyň ölüm-ýitimine bagyşlanan. Olarda bile önüp-ösüp, maşgala şowhun berip ýaşandyklary, süýji günleriň hasratly ýatlamalary beýan edilýär:

Dar goýunda ýatyşanym,
Datly süýtler emişenim,
Dartyşyp donlar geýenim,
Dalaşyp nanlar iýenim,
Eziz kâbäm balasy,
Ýaşlykda ýanan dogan, eý...

Ynsan ömrüniň iň soňky pursadyna bagyşlanan agylar barada gürrüň edilende, aradan çykan adam bilen baglanyşykly geçirilýän çäre-däpler barada-da gysgajyk durup geçmegimiz gerek.

Tabyt öýden çykarylanda, işige çala degradýär. Bu öliniň öýi bilen hoşlaşmasyny aňladýar we “öli öz keselini özi bilen alyp gidirmiş” diýen düşünje bu yrymda saklanýar. Öliniň yzyny kesseň, ölüm ol hojalyga dolanyp gelmezmiş. Tabydyň üstüne her dürli mata atmak

däbi juda irki zamanlardan bäri dowam edip gelipdir. Aradan çykanyň belli günleri – üçi, ýedisi, (käbir etrapda aýy, ýüz günü), kyrky, ýyly bellenýär. Aşy berlenden soň, merhum ol hojalykdan riştesini üzermiş diýlen düşünje bar. Penşenbe günü jaýyň daş-töweregi arassalanýar. Anna agşamsy günü merhumyň ruhy öýüne gelermiş. Ýas tutýan maşgalada (köp maşgalada öten-geçenlerini ýatlap, hemişe anna agşamsy ys çykaryp, aýat-töwir okamak döp edilendir.) her hepdäniň şu günü ys edilýär – ýag ysy çykarylyp, nahar bişirilýär, degsin edilýär. Bu döpeleriň diňe dini duýgy-düşünjäni däl, eýsem-de bolsa merhumy ýatlamak-hatyralamak ýaly ynsançylyk, terbiýeçilik mazmunyny-da özünde saklaýar.

Halk döredijiliginiň bu görnüşini bilmek we ýas bilen baglanyşykly döp-dessurlaryny öwrenmek il-günümüziň urp-adatlary bilen tanyşmaga, ruhy dünýäsine içgin aralaşmaga kömek edýär. Galyberse-de, durmuş dowam edýärkä, ölüm-ýitimiň hem boljagy güman-syz, bular bilen baglanyşykly döp-dessurlary ýaşlaryň hem bilmeği zerurdyr. Diýmek, halkyň bu döp – adatyň hem dowam etdirilmegi gerekdir.

Agylar Türkmenistanyň günbatar, günbatar-günorta etraplarynda, Daşoguz welaýatynyň käbir etrabynda “towum”, “tawuş” diýip atlandyrylsa, başga ýerlerde “agy”, “ses”, “ses etmek” ýaly atlar bilen ýaýrandyr.

§ 12. Yrymlar-ynançlar

Ata-babalarymyz öz perzentlerini paýhasly, edepli-ekramly, arassa ahlakly, ynsaply edip ýetişdirmek maksady bilen öz ynanç-rymlaryny döredipdirler. Şeýlelikde, türkmen halkynyň nesilleri terbiýelemek usullary ýüze çykyp, özboluşly terbiýe mekdebi döräp başlapdyr. Bu terbiýe mekdebi durşy bilen pähim-paýhasa ýugrulyp, häzirki Galkynyşlar zamanynda hem öz ähmiýetini ýitirenok. Gelejekde-de ýaş nesilleri terbiýelemekde ähmiýeti uly bolar diýen tamamyz bar.

Yrymlar belli bir wagta, möhlete bagly bolman, onda ynsan duýgulary barada söz açylýar. Yrymlar gönüden-göni ynanç, döp-

-dessur bilen baglanyşyklydyr. Yrym-ynançlaryň üsti bilen adamlar gowy zatlara ynanmak, her bir işde şowlulyk arzuw edipdirler. Türkmen halkynyň arasynda yrymlaryň ýaýramagynda din wekilleriniň hyzmaty uly bolupdyr. Yrymlar durmuş wakalary bilen gös-göni baglanyşyklydyr.

Türkmen halky gadymy döwürlerden bäri tebigat hadysalaryndan asgynlamajak bolup, ol hadysalaryň sebäbini, syrny bilmek maksady bilen olary sözüň täsiri arkaly özlerine boýun egdirmek isläpdirler. Ine, şonuň üçin hem dürli tebigat hadysalaryna her hili yrymlar, doga okamak, ýagny öz göwnündäki islän zatlaryny aýtmak üsti bilen olara diýeniňi etdirmek, olaryň gazabyny gowşatmak mümkindir diýen ýaly düşüňjä eýeripdirler.

Türkmen halkynyň beýleki halklaryňka meňzemeýän yrymlary bar. Çaga dünýä inende, obada aýratyn hormatlanýan dili dogaly enä çaganyň göbegi kesdirilýär. Dili senaly ýaşula azan aýtdyrylýar. Azan aýtdyrylanda, ýaşuly çaganyň gulagyna eşidiler ýaly gaty ses bilen azan aýtmaly. Azanyň soňundan bolsa dünýä inen çaga gyzjagaz bolsa:

“Baý bolupsyňyz,
Ýaşy uzyn bolsun,
Dili gysga bolsun,
Eli işli bolsun,
Agzy aşly bolsun,
Sözi ýumşak bolsun,
Ýüzi aşak bolsun! Omyň!“diýilýär.

Çagajyk oglanjyk bolsa:

“Gul tapypsyňyz,
Ýaşy uzyn bolsun,
Il derdine ýarasyn,
Arly-namysly bolsun,
Mergen bolup, guş tutsun,
Daglarda keyik atsın,
Düýä ýükläp getirsin,
Kebab edip bişirsın,

Awdan gelen wagtynda,
Öýi myhmanly bolsun! Omyň!“– diýilýär.

Halkymyzyň ýene bir aýratyn häsiýeti ýolagçy bir ýerlere gitse, ýoldaş bolsun diýip, ýanyna çörek salynýar. Çörege mukaddeslik hökmünde garalýar. Çöregiň owuntygyna hem hormat goýulýar. Duz datmak, ýagşy dilegler etmek hem gowulygyň alamaty. Türkmen: “Duzdan uly bolma!” diýýändir. Nahar iýlenden soň, doga okalyp, töwir galdyrylýar. Köpçülikde aýal-gyzlaryň arasynda 10-12-ýaşly oglanjyk bolsa, şol oglana töwir galdyrdýarlar. Oglan – erkek adam türkmençilikde aýratyn hormatlanýar. Mal pyçaga gelen bolsa, obada uly adam ýok bolsa, ekabyrrak aýal, oglanjyga pyçagyň sapyndan tutduryp, malyň damagyny çalýar.

Yrymlaryň ýene biri Burkut baba erkek aýtmakdyr. Ýyl gurak gelse, mart aýynyň ahyrky hepdesinde, anna güni bir erkeji depäniň üstünde daňyp goýýarlar. Günüň yssysyna janawer mäläp durandyr. Günortan şol geçini soýup, nahar atarylýar. Nahardan soň doga-dileg edilýär. Adamlar, oglan-uşak biri-biriniň üstüne suw sepişýärler. Bilmersiň, nireden gelenini, bölejik bulut aýlanar-da hökman ýagşy ýagar. (“Köpüň dilegi köl bolar”, “Hudaýa ber-de, dile” diýilýär. Belki, edilen doga-dilegler kabul bolar.).

Türkmen halkynda ynam bilen yrym deň ýöredilýär. Gelin edini-lende, gyz tarapa ugralanylanda önünde ýyldyz bolmaly däl. Gelnalyjy ugramazdan ön, çörek paýlanyp, doga-dileg edilýär. Hijri-kamary aý hasabynda sähet alnanda, ýyldyzyň nirededigi kesgitlenýär. Aýyň 1-ne gündogarda, 2-ne guşlukda, 3-ne ilerde, 4-ne kyblada, 5-ne günbatarda, 6-na ogrujada, 7-ne demirgazykda, 8-ne gaýrada, 9-na ýerde, 10-na as-manda – ýokarda hasaplanýar. Halkymyzda yrymlar bilen baglanyşkly edilmeli däl zady etseň, betbagtçylygyň üstünden bararsyň diýen ýaly düşünje hem bar: “Yryma ynanan yrylmaz” diýilýär. “Bilmedige bildirin, bilip edeni öldirin” diýen aýtgy hem bar.

Mal, ulag satyn alnanda maňlaýyna un sepmek yrymdyr. Türkmenlerde gar ýagsa hem “ak zat alnyňa ýagşy” diýilýär.

Ýolagçy ýola salnanda aýdylýan yrymlar:

Ýoluň ak bolsun,
Ýoldaşyň Hak bolsun,

Göwnüň päk bolsun,
Duşmanyň ýok bolsun.

Türkmeniň ynanjy gije ýaba suwa gitmezlik. Kir suwuny ýola dökmezlik. Bardy-geldi suwa gitmeli bolsa “Essalamwaleýkim, suw aga” diýip ýüzlenmeklik hem ynançdyr.

Tagam, çörek, bereket bilen bagly yrymlar

Çöregi bir eliň bilen döwseň, döwletiň gaýdar, iki ýerinden (dürli-dürli ýerinden) döwseň, rysgalyň gaýdar.

***

Ýerden çörek tapsaň, alyp üç gezek maňlaýyňa degrip, birinji gezek ýere taşlan adamynyň günäsini geçmegi Beýik Taňrydan dilemeli. Ikinji gezek ony görüp, ýerden götermedik adamynyň günäsini geçmegi dilemeli, üçünji gezek öz günäni geçmegi Beýik Taňrydan diläp, çagalaryňa rysgal-döwlet, bereket, jan-saglyk dilemeli.

***

Çöregi arka ýüzüne goýmaly däl, çörege sarpa goýmadygyň bolar, rysgalyň gaýdarmyş.

***

Nahar bişirmäge, hamyr ýugurmaga başlanyňda, «Iýlen-içilen Hudaý ýoluna sadaka bolsun!» diýip, duz atmaly.

Toý däbi bilen baglanyşykly dörän yrymlar

Naharyň kesmegini iýseň, toýuňda gar ýagar.

***

Gyz maşgala nahar iýilýän saçağyň çünkünde otursa, yzyna eplemeli, ýogsa toýy yza çekilermiş.

***

«Perzendiň gaşy çatyk bolsa, öz garyndaşyň bilen guda bolarsyň» diýilýär.

***

Uly gyz tikin tikende, sapagyny uzyn sapsa, daş ýere, gysga sapsa, ýakyn ýere durmuşa çykarmyş.

***

Gudaçylyga gidilende «ak zat alnyňa ýagşy» diýlip, sawçylaryň gabagyna ak pagta ýelmeýärler.

Edep-ekram bilen baglanyşykly yrymlar

Ýaňy ýetişip gelýän gyz tikin – çatyn etse, ilki eden işini-tahýany we ş. m. suwa atmaly, ýetim-ýesire, garry, ýaşuly adamlara bermelimiş. Şonda şol maşgalanyň edýän işi rowaç bolarmyş. Hemme zada göz-gulak etdigi, iş etmäge janly, jansyz zatlardan rugsat aldygy bolarmyş.

***

Näsagy soramaga baran wagtyň, näsagyň ýanynda bolan müddetiňi Allatagala ömrüne hasaplamazmyş.

***

Nahar başynda ýaramaz, ýakymsyz zatlar barada gürrüň etmeli dälmiş. Allatagalanyň hoşuna gelmezmiş.

***

Nahar iýmeklikde nobat ulularyňkydyr. Suw içmeklikde nobat kiçiniňkidir.

***

Tagam-hezzet üçin Biribara alkyş aýtmaly, berenine şükür etmeli.

Gymmatbaha daşlar bilen baglanyşykly yrymlar

Almaz daşy – adama güýç berýär.

Zümerret daşy – gözüňi ýiteldýär.

Pöwrize daşy – bagt getirýär.

Hakyk – şatlyk getirýän daşdyr.

Sadap – ömrüni uzaldýar.
Ýantar – göz degmekden goraýar.
Ýakut (lagl) – söýgi getirýär.
Sapfir – wepalylyk berýär.
Ametist – ýüzüňe ýygyrt getirmeýär.
Nefrit – ýyldyrym urmakdan goraýar.

Howa ýagdaýlary bilen bagly yrymlar

Säher bilen itburun gülüni açmasa, şol gün örän yssy bolar.

***

Irden guşlar ýapragyň aşak ýüzünde gizlense, şol gün howanyň yssy boljakdygyny aňladýar.

***

Ýaplarda gurbagalar daň atýança uklamasa, ertesi howa yssy bolar.

***

Täze dogan Aý demirgazykdan dogsa, tutuş aý salkyn, günortadan dogsa, tutuş aý yssy bolar.

***

Hozuň gabygy, güýz gawunlarynyň, garpyzlarynyň paçagy galyň bolsa, gyş sowuk bolar.

§ 13. Ýaremezan

Ýaremezan türkmenleriň arasynda yslam dini ornaşandan soň döräp, halk içine ýaýran bir şahyrana görnüşdir. Onuň döreyiş we ýaýraýyş döwri, takmynan, IX asyryň ikinji ýarymy, X asyryň başlary hasaplanýar. Ýaremezan (Ýa, Remezan) meret (şagban) aýynyň ahyrky günü, oraza (remezan) aýyna gelendigini buşlap, agşamara gapy-gapy aýlanyp aýdylýar. Her öýüň gapysyna gelenlerinde, köpçülik bolup, ýaremezan aýdymlaryny aýdýarlar. Bu däp häzir hem dowam etdirilýär. Döwrüň üýtgemegi bilen ol täzedan dikeldilip başlandy. Ýare-

mezan araplaryň remezan, ýagny dokuzynjy aýynyň ady bolup, türkmenlerde oraz (oraza), käbir ýerli gepleşiklerde “araza”, “roza” diýip hem aýdylýar.

Ýaremezan türkmenleriň ýaşayan ähli ýerine mahsusdyr. Emma aýdylyşy dürli-dürli bolup biler. Türkmenistanda ýaşayan türkmenleriň arasynda ýaremezan aýdymlary XX asyrdan özüniň dini many-mazmunyny ep-esli özgerdip, dünýewi jümlelere orun berdi. Bu günki aýdylýan ýaremezanlarda toý aýdymlarynyň ruhy ýaşayar. Käbir aýdym bentlerinde bolsa, öý eýesinden köpräk zat alynjak bolup, ynsan duýgusyny “gyjyklaýan” setirler hem girizilýär.

Çagalar oraza aýy başlanandan, öýme-öý aýlanyp, şowhunly sesleri bilen onuň sanawaçlaryny gaty gygyryp, çasly ses bilen ýañlandyryp başlaýarlar. Çagalar her öýüň gapysyna baryp, “Baý öýüne bereket” diýýärler. Soňra olaryň biri sanawaja başlaýar.

Ýokarda bir aý bar,
Ujy gyzyl ýaý bar,
Pygamberiň saçağynda
Bize goýlan paý bar.
Muhammet ymmatyna, ýaremezan!

Oraza geldi haý bilen,
Bir meleje taý bilen,
Taýym batga batanda,
Çykaryň haý-haý bilen.

Gapyňyzy Hydyr açsyn,
Duluňyza gelin geçsin,
Ojaňňyzda palow bişsin,
Ýaremezan, ýa Alla.

Sary çanak sarlaşdy,
Sargan beriň, haý, baýlar.
Gury çanak çatlaşdy,
Mesge beriň, haý, baýlar.

Ýowşan ýygyň, ýol açyň,
Geçip gitsin tüýtätin.
Aş bişiriň, düşüriň,
Içip gitsin, tüýtätin.

Ýaremezan diýip geldik gapyňyza,
Ýaremezan zekadyn beriň bize,
Koý beriň, koçgar beriň, haýry size,
Ymmatyna, ýaremezan, ýa, Alla!

Biz-ä sizi baý gördük,
Tüýnügňizden Aý gördük,
Altyn bilen apardyk,
Kümüş bilen gopardyk.

Garaja çatma öý bolsun,
Gapyňyzda toý bolsun,
Köp bereniň ogly bolsun,
Az bereniň gyzy bolsun,
Muhammet ymmatyna, ýaremezan!

Köp ýerlerde soňky iki bent köplük bolup aýdylýar.

Öý eýesi ýaremezan sanawajyny aýdanlara köke, süýji, pul ýa-da göwnünden çykaran zadyny berýär.

Ýaremezanyň sanawaçlary köplenç bir oglan tarapyndan sanalýar. Onuň bilen bile aýlanýan ýaremezançylar bolsa, “Ýaremezan”, “Ýa, Alla!”, “Muhammet ymmaty, ýaremezan!” diýip gygyryşýarlar.

Şeýle hem çagalaryň pikirleniş ukyplaryny ösdürýän, dil baýlygyny artdyryýan şeýleräk sorag-jogaplar alşylýar.

Öý eýesi:

– Daşa gurt düşse, nädip aýyrjak?

Ýaremezançylar:

– Düýäniň şahy bilen,

– Düýäniň hem şahy bolarmy?

– Heý, daşa-da gurt düşermi?

Ýa-da:

Öý eýesi:

– Ite şalsamany näme bilen ýükleýärler?

Ýaremezançylar:

– Çybynyň içegesi bilen.

– Çybynyň hem içegesi bolarmy?

– Ite-de şalsaman ýüklenermi?

Irki döwürlerde ýaremezan gün ýaşanyndan, ýassy namazy-na çenli aýdylypdyr. Agşam namazy okalyp bolnandan soňra, bir mollanyň ýolbaşçylygynda obanyň ýaş-ýeleňleri öýme-öý aýlanmaga başlapdyrlar. Her öýüň gapysyna gelenlerinde, köpçülik bolup, ýaremezan aýdymlyry aýdylýar. Şeýdip, obanyň ähli öýlerine aýlanyp çykylyar. Toplanylan zatlar obada metjit bolsa, onuň ymamyna ýa-da obanyň garyp-gasarlaryna berilýär. Bu döp häzir hem selçeňräk dowam etdirilýär. Ýöne geçen asyryň 30-njy ýyllaryndan soň, mollanyň ýolbaşçylyk edip, öňe düşmesi juda seýrekleşdi. Häzirki döwürde uly ýaşly oglanlaryň ýaremezan aýdýanlary az. Kiçi ýaşly çagalar ýaremezan aýtmaga höwesli gatnaşýarlar.

Ýaremezan sanawaçlary türkmenlerden başga-da, gazak we özbek halkynyň arasynda hem meşhurdyr.

Ýaremezan sanawaçlarynda halallyga, päk zähmet çekmeklige, oraza tutmaklyga, sagdyn durmuşa çagyrylýar. Adamlara ýagşy dilegler, ýagşy niýetler edilýär.

Ýaremezan sanawaçlary ýiteňkirläp barýan bir şahyrana görnüş. Ol biziň taryhy we medeni mirasymyz. Ýaremezanlary toplamak, öwrenmek, dowam etmek biziň her birimiziň borjumyzdyr.

Ýaremezan sanawaçlarynyň bentlerinde dini rowaýatlar bilen baglanyşykly setirler hem bar.

Oraza aýlary geler-de geçer,
Merediň on dördüne ýalkymyn saçar,
Atyny eýerläp, müner-de gaçar,
Muhammet ymmatyna, ýaremezan!

Ýokardaky bentedäki “Merediň on dördüne ýalkymyn saçar” diýen setiriň manysy Allatagala meret (hijri-kamary aý hasaby boýun-

ça sekizinji aýda) aýynyň on dördüne asmandan perişdeleri iberip, bir ýyla (indiki meret aýyna) çenli ýaşamalylyryň sanawyny düzýärmiş. Bu gijä türkmenler “Seç gijesi” hem diýýärler.

Nusgawy edebiýatymyzyň wekili Magtymguly Pyragy hem Remezany aýyny öz goşgy bentlerinde şeýle wasp edipdir:

Ýigrimi dört sagatda, on iki aýda,
Remezany diýerler aýyň ýagşysyn.

Ýa-da:

Roza hemdemiňdir, namazyň-çyrag ,
Zekat-hemdemiňdir, imanyň-ýarag-

diýip, mukaddes Remezany aýyň waspyny ýokary derejede beýan edýär.

Ýaremezany bentleri-aýdymlary halk döredijiliginiň gadymy žanrlarynyň biridir. Olar çagalaryň dilinden aýdylýan halky eserlerdir. Dilewar ata-eneler çagalar üçin niýetläp, ýaremezany bentlerini döredýär. Bentleriň içinde has kämillerine-de duş gelmek bolýar. Emma Remezany aýynyň gelmegi bilen aýdylýan çeper, kämil derejede dörän ýaremezanylar hem belli bir awtor tarapyndan düzülmeği mümkin.

Ýaremezany bentlerinde ilki bilen Allatagalanyň adynyň getirilmegi, oraza tutmaklygyň parzy bilen baglydyr.

Essalawmaleýkim, gümmmezli çatma,
Nesip etsin saňa içinde ýatma,
Bir çanak unuňy myzaýyk etme,
Ber Muhammet ymmatyna,
Ýaremezany!

Kä halatlarda oraza tutmadyklar bentleriň üsti bilen tankytlanýlar:

Oraza tutmadygyň nädürsdür işi,
Iýeni haramdyr, myrdardyr dişi,
Biziň aýdýanymyz Gurhanyň diýşi,
Muhammet ymmatyna,
Ýaremezany!

Häzirki döwürde Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen geçmiş mirasymyz täzeden dikeldildi. Şonuň bilen bir hatarda milli baýramçylyklarymyz hem halk tarapyndan täze öwüşgin bilen, uly dabara bilen ýokary derejede bellenilýär. Hormatly Prezidentimiziň Permany bilen Oraza baýramy her ýyl baýram edilýär.

§ 14. Matallar we tapmaçalar

Haýsydyr bir hadysa ýa-da zada degişli göçme manyda aýdylyp, jogaby oýlanyp tapylmaly şahyрана halk döredijiliginiň eserine matal diýilýär. Matallar halk döredijiliginiň gyzykly görnüşleriniň biri. Halk döredijiliginiň bu görnüşi meňzetme, deňşdirme häsiýetinde düzülip, iki bölümden ybarat bolýar. Olar matalyň esasy we matalyň manysy. Onuň “tapmaça” diýen ady hem bar. “Tapmaça” ýa-da “tapmak” diýmek, pikir etmek, oýlanmak, bilmek, netije çykarmak, bir gizlin zady açyp görkezmek diýen ýaly manylary bar. Olar nakyllara we goşga ýakyn. Halk döredijiliginiň bu görnüşi gadymy döwürlerde käbir halklarda adamyň güýç-gaýratyny, akyl-paýhasyny, günäli-günäsizligini, mertebesini, hormat-hezzete mynasypdygyny ýa mynasyp dälidigini we şuna meňzeş häsiýetlerini synlamak üçin ulanylypdyr. Matalyň manysyny oýlap tapmaga matal otarmak hem diýilýär.

Goşgy görnüşinde düzülip, jogaby içinde gizlenen bentlere tapmaça diýilýär. Tapmaçada gürrüni edilýän zat suratlandyrylyp berilýär. Tapmaçalarda hem matallardaky ýaly çeper serişdeler ulanylýar. Olar halk matallaryndan nusga alnyp döredilýän eserdir. Matallar kyssa görnüşinde, tapmaçalar bolsa diňe goşgy görnüşinde düzülýäler. Şonuň üçin hem tapmaçalarda goşgy kadalary saklanýlar.

Matallarda göz önünde tutulýan närsä hemişe gizlin saklanýar. Oňa mahsus bolan häsiýet, alamat barada aýdylýar. Ol gylyk-häsiýet, şekiller başga bir zada meňzedilip, başga bir zat bilen deňşdirilip ýa-da ady tutulýan we gizlin närseler ugurdaş (parallel) suratlandyrylýar. Matalyň jogabynda ady tutulman, oňa degişli sypatlary suratlandyrylýan, beýan edilýän närsäniň üsti açylýar.

Galyberse-de, matalyň manysyny: “Janlymy-jansyz?”, “Öýdeçimi-düzdeçi?”, “Iýmelimi-iýmesiz?” diýen ýaly soraglaryň üsti bilen oýlanyp, pikirlenip tapmaly. Meselem,

Agyr halym kakabilmen,
Ownuk daşyn dökebilmen.

(Asman we ýyldyzlar)

Bu ýerde asman hala, ýyldyzlar daşa meňzedilýär. Meňzedilýän zatlar biri-birinden mazmun taýdan daş hem bolsalar, olaryň belli bir jähtden özara meňzeşligi bar.

Birnäçe matallarda meňzeşlik örän az duýulýar. Meselem:

Gaýradan gelyän al peri:
Gulaklary sal peri,
Gaýnar onuň garagy,
Demirdendir ýüregi.

(Möjek)

Ýa-da: “Pessejik ýerden gar ýagar” matalynda esasy alamatlar – “pessejik”, hem “gar ýagar”. Bu sözlere dykgat edilip, “gar ýaly bolup näme ak zat ýagyp biler?”, “özem pessejik ýerden” diýen sorag gizlin närsäniň – “un we elegiň” üstünden eltýär.

Matallar beýleki halklarda bolşy ýaly, türkmenlerde hem gijelerine aýdylar ekeni. Gijelerine aýdyşmak dini düşünje hökmünde gadymy adamlaryň arasynda ýaýrapdyr. Gündizine aýtmak bolmaýar diýlipdir. Çünki adamlar gündizine işde bolýarlar. Agşamyna öýe ýygnanýan we dynç alýan wagtly matal aýdyşypdyrlar.

Matallar ýaşlar, gelin-gyzlar arasynda köp aýdylýar. Ony, köplenç ökde garry aýal aýdar ekeni. Ýaşlar matalyň manysyny tapýarlar. Matalyň manysyny tapan adam täze matal aýtmaga hakly bolýar. Tapmadyga matal aýtdyrylmaýar. Matalyň jogabyny tapyp bilmedik adamdan: “şäher ber”, “ýurt ber” diýlip, ýurt we şäher “alynýar”. “Utulan adam: “şäher berdim” ýa-da “ýurt berdim”, “pylan şäher seniňki” ýa-da “pylan ýurt seniňki” diýip, tä razy bolýança, şäher, ýurt “bermeli” bolýar. Mataly aýdýan adam ýurt, şäher “alyp”, razy bolansoň, matalynyň jogabyny aýdýar. Kim köp ýurt ýa şäher “alsa”, şol adam matal aýtmakda ýeňiji hasaplanylýar. Ýurt ýa şäher almak düzgüni soňky wagtlarda ýüze çykypdyr. Has irki wagtlarda matalyň jogabyny bilip, ýeňiş gazanana baýrak hem berler eken.

Aýry-aýry şahslar bilen baglanyşykly matal-hekaýatlar ýörgünlidir. Hususan-da Keýmir kör bilen baglanyşykly rowaýat gürrüňleriň

köpüsünde matallar ulanylýar. Şolaryň birinde Keýmir kör Eýranda zyndanda ýatyrka, bir mataly çözüp bilse, boşadyljakdygy aýdylýar. “Häli bolar, şindi bolar , ýene näme bolar, 24 gün bilen , 4 aý durar ?” Ol:“Atyň aýagy , nalyň myhy, atyň ýaly” diýip jogap beripdir. Şeýlelik bilen, Keýmir kör zyndandan azat bolupdyr– diýen rowaýat bar.

Matallar ýazuwly edebiýatymyzyň hem döredijilik gözbaşy bolup, ençeme nusgawy şahyrlarymyza nusga bolup hyzmat edipdir. Birek-biregi barlamagyň, şol bir wagtda öz şahyrçylyk zehinini äşgär etmegiň usulyna öwürülen goşgulary kämillige ýeten şahyrlar ýazyp bilýär.

Nusgawy şahyrlaryň hem matal häsiýetli goşgulary döredip, özara ylymda-bilimde, sowatlylykda bäsleşen, güýç synanyşan hatlary häli-şindi duşýar. Muňa mysal hökmünde Magtymguly bilen Durdy şahyryň “Habar ber, şeýledir”atly matal häsiýetli aýdyşygyny görkezmek bolar.

Magtymguly: Ol nämedir, ýaşyl– gyzyl öwüsýän?
Ol nämedir, aýagy ýok towusýan?
Ol nämedir, ýedi derýa böwüsýän?
Şahyr bolsaň ,şondan bize habar ber.

Durdy şahyr: Ol ekindir, ýaşyl– gyzyl öwüsýän,
Ol ýylandyr, aýagy ýok towusýan,
Ol balykdyr, ýedi derýa böwüsýän,
Bizden salam bolsun, jogap şeýledir.

Şonuň ýaly-da “Nejep oglan”dessanynda Elbent bagşy bilen Nejebiň arasyndaky sorag-jogap aýdyşygy şeýle berilýär.

Elbent:

– Bizden salam bolsun il uşagyna,
Adam Sefi-ylla ne şäher saldy?
Ne mekanda durup,galam çaldylar?
Nije ýyl jesetde lemezal galdy?

Nejep:

– Dünýä “çarköşedir” orta ýerinde,
Adam jan berip, galam çaldylar.

Mundan owal hiç bir şäher gurulman,
Owal başda Küfe şährin saldylar.

Bulardan başga-da Seýdi bilen Zeliliniň “Habar ber, Gardaşym”,
Magrupy bilen Gaýybynyň “Nirde bitildi – Şonda bitildi”, Nigär
şahyr bilen Şeýdaýynyň “Kaýsydyr?” ýaly áydyşyk goşgularyny
görkezmek bolar.

Biziň belli ýazyjy-şahyrlarymyz Berdi Kerbabaýew, Kerim Gur-
bannepesow, Nuberdi Pomma dagy çagalara bagyşlap birnäçe tapma-
çalar döredipdirler. Mysal üçin:

Adama zerur gerek,
Bolmasa, urmaz ýürek.
Ony oňarmak üçin
Ýaş gyza ussat gerek.

Haýsy gyz ýapyp bilse,
Ýüzüne suw sepip bilse,
Men oňa ökde diýjek
Ugruny tapyp bilse.

Hany, muny kim biljek?
Bilse, menem sem boljak.
Ýabyn, çilin çekmeli,
Güýzde, ýazda ekmeli.

Otag gerek däl oňa,
Arpadan galar soňa.
Başlary başyň-başy,
Altyn dek içi-daşy.

(Çörek, bugday).

(Pomma Nurberdiýew).

Ýüzläp-ýüzläp hünjüler
Yz-yzyna düzüler.
Bolmasa-da sapagy
Ne dargar, ne üzüler.

(Hat)

Aýagy bar weli,
Başy nirdekä?
Arkasy bar weli,
Döşi nirdekä?

(Oturgyç).

(Kerim Gurbannepesow).

Matallar adamlaryň, ylaýta-da, çagalaryň oýlanmak, pikirlenmek duýgularyny ösdürmekde, olaryň akyl-paýhasyny synamakda uly ähmiýete eýedir. Matallar üçin esasy häsiýet meňzedilýän närsäniň-zadyň aňlanyljak bolunýan mana-zada çalym etmegidir. Meňzedilýän zatlar biri-birinden daş hem bolsa, biri beýlekisini göz önüne getirýän, ýada salýan bolmalydyr.

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, matallar örän gadymydyr. “Garry mama sanajyny kakýar” (gögün gürlmegi). Gadymy wagtlarda asmana, ýere, oda jandarlaryň ýalňyz hossary hökmünde garalypdyr. Irki wagtlarda matallar akyl synamakda ulanylýpdyr. Şu maksat üçin ulanylyşy rowaýatlarda, dessanlarda, ertekilerde, çeper eserlerde duş gelýär. Matallar irki döwürlerde oba nätänyş myhman gelende, myhmanyň akylyny barlamak üçin hem berlipdir. Eger myhman matalyň jogabyny bilse, ol myhman alnypdyr. Ol akylly adam hasap edilipdir, akylly adamdan erbetlige garaşmandyrlar. Şeýle matallar öýlenjek ýigitlere-de berlip, olaryň akyl-paýhasy barlanar eken.

Ertekilerde matalyň ähmiýeti uludyr. Ertekide getirilen matal şol ertekiniň esasy mazmununy berýär ýa-da wakanyň ýaýbaňlanmagyna kömek edýär. Şonuň üçinem ertekidäki mataly aýyrsaň, ertekiniň mazmununy ýitirersiň, ýa-da epizodlarynyň birini taşlamaly bolýar (“Togsan torba”, “Dört teňňe” we ş.m).

Tapmaçalar okyjynyň aňyna täsir edýändigini üçin, ýatda galyp oýlandyryýar, pikirlendirýär. Şunlukda, tapmaçada goýlan sorag arkaly diňleýji köp zady öwrenýär. Netijede, onuň pikirleniş endigi terbiýelenýär.

Matallar öz çeperçilik şekili arkaly ýaşlaryň dilini ýençmäge, ýatkeşligini ösdürmäge hem hyzmat edýär. Olar bu häsiýeti bilen ýaňlytmaçlara we sanawaçlara ýakyn durýar. Meselem: “Asty garçyn, üsti garçyn, arasynda— gök gögerçin” (göz).

Matallar halkymyzyň medeniýetini, taryhyny öwrenmekde hem ähmiýetlidir. Olar biziň duýgymyza, göz öňüne getirmegimize oňaýly täsir edip, pikirimizi baýlaşdyrýar, pähim-paýhasymyzy artdyrýar.

Dürli matallar:

Adamyň elinde,
Şeýtanyň dilinde.
Alty aýagy bar,
Guýrugy bilinde. *(Terezi).*

Agzy gara alamat,
Içi gyzyl kyýamat.
Öl girer, gury çykar. *(Tamdyr; çörek).*

Agy bardyr – garry dälidir,
Gara bar – ýigit dälidir.
Başy darakly – gyz dälidir.
Burny simden sary gyz. *(Hüýpüpik).*

Araba ýörär – zyzy ýok.
Ýylgyn ýaksaň – közi ýok.
Ýerzeminde gyşlamyş,
Hamy bar-da tüýi ýok. *(Balyk).*

Bir öýüm bar görmeli,
Görüp täsin galmaly,
Gapysy ýok, töri ýok,
Tilsim bilen girmeli. *(Peşehana).*

Goşa jübüt çatylar,
Düýbüne ýüp atylar.
Kellesinden kesilip,
Demir bilen çapylar. *(Haly).*

Garakçy men, çapar men,
Ýsyrganyp tapar men.

Iki towsup, bir böküp,
Öz awumy gapar men. (*Möjek*).

Dili bar, dili bar,
Diliniň dildary bar.
Uzyn boýly bir pälwan,
Bir kesejik kemi bar. (*Dutar*).

Zaňy zaň içinde,
Zaňy howaň içinde.
Ne ýerde bar, ne gökde,
Asly pereň içinde. (*Sagat*).

Ýörär-ýörär-zy ýok,
Daýanmaga dyzy ýok,
Öýermäge ogly ýok,
Çykarmaga gyzy ýok. (*Tüweley*).

Ýalama ýapyň ýüzünde,
Ýaşyl donly gyz otyr.
Ýaş guzynyň etini,
Ýaga bulap iýip otyr. (*Öt*).

Çil-çiläniň boýunda
Çilim boýly gaz otyr.
Ganatyny kakanda,
Läle-jöwher döküler. (*Künji*).

Haý atym, haý-haý atym,
Ala jully, taý atym,
Arpa bersem – iýmeýär,
Suwsuz ýerde gezmeýär. (*Gurbaga*).

Huw-huw, eder, huw, eder,
Huw-huw, dagynda gezer.

Arap ädikli gezer,
Tylla tüydükli gezer. (*Ary*).

Uzyn-uzyn urganlar,
Ujun tutup durganlar.
Gyzyl gaýa içinde
Gykuwlaşyp duranlar. (*Gyjak*).

Mämmet jan, tur git,
Ýabylary sür git.
Otuz iki gapynyň
Kildini ur git. (*Dil, dodak, diş*).

Ýelkençä ýetdirmez,
Jylawbaza tutdurmaz. (*Salgym*).

Ýedi goýun, bir guzy
Togsan beladan gutar. (*Içmek*).

Ýerden çykar ýalmanyp,
Biline gylyç baglanyp. (*Jöwen*).

Ýerden çykdy hoşana,
Sellesi meňzär işana. (*Kömelek*).

Dört okaram hap-da, hap,
Birini aç-da, birini ýap. (*Dört pasyl*).

Dona bürenmez,
Göze görünmez. (*Ses*).

Garny ýaryk gaýkyja. (*Bugdaý dänesi*).

Düwdüm-guýa taşladym. (*Börek*).

Daşy garyn, içi ýalyn. (*Peç*).

Düýe dyz, garynja yz, doňuz boýun. (*Çekirtge*).

Gury ýap içinde gulan gygyrýar. (*Tüýdük*).

Guýrugy bar, bulamaz. (*Çemçe*).

Gökje kürräm gitse gelmez. (*Tüsse*).

Bir agaçda top oky. (*Kelem*).

Baldan süýji, paltadan agyr. (*Uky*).

§ 15. Nakyllar we atalar sözi

Durmuşyň dürli taraplaryna degişli, gysga, obrazly, adamlara akyl, terbiýe beriji häsiýetdäki sözlemlere nakyl diýilýär. Halkyň döreden dürdäne eseri bolan atalar sözüdir nakyllary akylyň gözi, pähim-paýhasyň çeşmesi, ýalňyşmaýan ýeke-täk maslahatçy hasaplamak bolar. Sebäbi olar ata-babalarymyzyň paýhas eleginden, durmuş synagyndan geçip, sünnälenip, biziň günlerimize gelip ýetipdir. Şahy-rana görnüşiň ähmiýeti dogrusynda ata-babalarymyz: “Akylyň bolsa, akyla eýer, akylyň bolmasa, nakyla” diýen pähimi döredipdirler. Akylly adamlar hemişe nakyllaryň paýhasyna eýerip ýaşaýarlar. Käte meseläniň aýdyň çözgüdini tapman, ikerjiňlenilen mahalynda paýhasa baý nakyllara salgylanylsa, ýalňyşmarsyňyz.

Nakyllar durmuş tejribesi ýa-da haýsydyr bir edebi eseriň ideýasy esasynda döredipdirler. Şu hili döreýişler esasynda, olar nakyllar we atalar sözi diýen iki hili topara bölünýär.

Nakyllar asyl hem göçme manyda bolýarlar. Mysal üçin: “Işlemedik – dişlemez” ýa-da “Adam eli – gyzyl gül”. Şol bir wagtyň özünde hem asyl, hem göçme manyny aňladýan nakyllar-da bar. “Hattarda ner bolsa, ýük ýerde galmaz”, “Balygyň diriligi suw bilen” ýaly nakyllar asyl manysynda-da, göçme manysynda-da peýdalanylýar.

Nakyllar käte düzülişi taýdan birneme çylşyrymlyrak bolýar. Şol sebäpli, olaryň aňladýan manysyna birneme oýlanyp düşünmeli bolýar.

Meselem:

“Bugdaý nanyň bolmasa, bugdaý sözüň ýokmudy?”

Ýa-da:

“Mal eýesiniň gözünden suw içer”

diýen nakyllaryň manysy şeýledir. Gapydan dileg bilen gelen adama, sorayan zadyny tapyp berip bilmeseň, hoş söz bilen gaýtarmalydyr. Bu adamçylykdandyr. Mala oty-suwy näçe köp berseň, oňa ýürek mähriňi bermeseň, ol seniň isleýşiň ýaly derejede daýanmaz, semremez.

Atalar sözleri haýsydyr bir anyk rowaýatyň, hekaýatyň ýa-da ertekiniň esasynda dörän gönümel manyly jümlelerdir. Olaryň aňrysynda ýatan rowaýatlary bilseň, olarda aňladyljak bolunýan mana has çuňňur we köptaraply düşüniş bolýar. Meselem, gadym zamanda bir syçanjyk ýaşapdyr. Ol pişik görmän, iýip-içip mes bolup, öz ýanından: “Men indi pişik bilen güýç synanyşsam hem ondan kem galmasam gerek” diýip samrar eken. Onuň bu sözlere çölde gezip ýören bir ýabany pişigiň gulagyna ilýär. Ol syçanjyk duýman durka arkasından gelýär-de, onuň bilinden tutup, gysyp başlaýar. Jany bokurdagyna gelen syçanjyk gysanjyna:

Eý, hanym-a, eý, hanym,
Ýuwaş gys, çykdy janym.
Çola ýer diýip aýdypdim,
Sen ýokmukaň öýdüpdim –

diýip, zarynlap ýalbarýar. Emma bu sözler pişigiň gulagyna ilmeýär. Ol syçany lak-luk atýar. Şeýle rowaýatyň soňy edil basnýalardaky ýaly: “Şondan bäri “Dil-bela, diş-gala” diýen atalar sözi döräpdir” diýen jümleler bilen tamamlanýar.

Nakyllarda we atalar sözlerinde pikiriň anyk bir närsäniň ýa-da hadysanyň mysalynda aňladylýandygyna garamazdan, olarda beýan edilýän manyny ynsan durmuşynyň dürli taraplary bilen baglanyşykly ulanmak we ondan özüňe gerekli manyny çykarmak mümkindir. Meselem, altmyşyň agzynyň bir bolup, asmandakyny alyp bilmeginiň

mysalynda, agzybirlik bar ýerinde mümkin däl ýaly bolup görünýän kyn işleriň hem bitip biljekdigi aňladylýar.

Nakyllary öwrenmekde belli bir tertip bolar ýaly, olary şertli ýagdaýda: zähmet hakyndaky nakyllar, il-ýurt, Watan baradaky nakyllar, daýhançylyk, maldarçylyk, çarwaçylyk hakyndaky nakyllar diýen ýaly toparlara bölýärler. Ula-kiçä sarpaly bolmak, perzende guwanmak, bilimli bolmak, hoşniýetli goňsuçylyk, dost-doganlyk, mertlik-namartlyk, ynsan gylyk-häsiýetleri baradaky nakyllar hem uly orun eýeleýärler.

Türkmen halkynyň ahlaklylygy we terbiýeçilik babatdaky mirasy bolsa edebiň gözbaşy hasaplanylýar. Şonuň üçin perzent edebi, terbiýesi durmuşda iň bir wajyp meseleleriň biri bolup durýar. Bu agyr ýük bolsa ata-enäniň gerdene düşýär. Çünki çaga terbiýesi durmuşda iň kyn meseleleriň biridir. Öz perzendiňi ilhalar, watansöýüji, hünäre ukyply, söýgä wepaly edip terbiýeläp ýetişdirmek üçin ene-ata gije-gündiz öz göreldesi, hereketleri, sözi bilen çagasyna täsirini ýetirip durmaly. Munuň üçin ene-ata biziň ata-babalarymyzdan şu günki güne çenli gelip ýeten ruhy gymmatlyklarymyz bolan döp-dessurlarymyzy, halk döredijiligimizi, hekaýatdyr timsallary, matallardyr nakyllarymyzy peýdalanmaly. Çaga hereketlerine we aňyna täsir edýän zatlaryň biri hem türkmen nakyllary we atalar sözleridir.

Nakyllar çagalara öwüt-ündew, terbiýe bermeklikde has uly ähmiýete eýedir. Çünki olaryň edepli-tertipli, ahlakly, abraýly, ilhalar adam bolup ýetişmeginde ata-babalarymyzyň döreden nakyllaryna, akylyly sözlerine salgylanmak ullaň netije berýär. Çaga geljekde her bir hereketlerinde, özüniň geljekki durmuşynda ony sapak edinýär.

Çagalary terbiýelemekde zähmet, ulyny sylamak, kiçä hormat goýmak, ene-ataňy eý görmek we myhmany hormatlamak bilen baglanyşykly nakyllar we atalar sözi gaty köp ulanylýar. Mysal üçin: “Çekseň zähmet – ýagar rehnet”, “Işlemedik-dişlemez”, “Işlän ölmez, iglän öler”, “Ýatan öküze iým ýok”, “Süýji bolýar ekip iýseň, maňlaý deriň döküp iýseň”, “Zähmet soňy – rehnet”, “Jepasyny çeken, wepasyny görer”, “Jan emgemedige janan ýok”, “Tomus depesi gaýnamadygyň, gys gazany gaýnamaz”, “Galan işe gar ýagar”, “Giç ýat-da, ir tur, alty pişegi artyk ur” diýen ýaly nakyllaryň ýüzlerçesi

bar. Bu nakyllar çaganyň aňynda zähmete bolan söýgini oýarmakda, belli bir hünär saýlamakda, şol hünäre wepaly bolmakda ullağan peýda beripdir. Çünki her bir iş halal ýerine ýetirilende, onda-da zähmeti öz elleriň bilen ýerine ýetireniňde onuň höziri başga bolýar.

Umuman, nakyllar diňe bir çaganyň aňyna guýmak üçin däl-de, eýsem, ulyňyň, hatda ýaşulyňyň hem gündelik durmuşynda gaty köp salgylanyp, ulanylan sözleri bolup durýar. Nakyllary aýtmaýanam, olardan öwrenmeýänem, öz döredijilik işinde we gündelik durmuşynda ulanmaýanam ýok bolsa gerek.

Çeper söz ussatlarynyň halk nakyllaryndan, olaryň çeperçilik serişdelerinden täsir alyşlary we öz eserlerinde ulanyşlary ýaly, öz gezeginde olar çeper düzülen parasatly, ganatly setirler bilen halk pähim-paýhasyny-da baýlaşdyrypdyrlar. Ussat şahyrlaryň eserlerini okanyňda şeýle ýagdaýy görmek bolýar. Durmuşda ýüze çykýan häsiýetli waka, ýagdaý, hadysa köpçüligiň aňynda, kalbynda orun alyp ugraýar. Durmuşda birmeňzeş gylyk-häsiýet, wakalar we ş.m. häli-şindi gulaga, göze ilýär. Emma olar halk döredijiliginiň ussahanasyna düşen hem bolsalar, ol ýerde çeperçilik ýugrummy ýetirilip, halk gepleşigine girip bilmän durýar. Ine, şol hili parasatly sözlemler ussat ýazyjy-şahyrlar tarapyndan kem-käs ýerleri timarlanyp, şahyryna öwüşgine çayylan ol setirleri halk atalar sözi we nakyllar hatarynda ulanyp ugraýar. Wagty-salymy bilen olar nakyla öwrülip gidýärler. Muňa Magtymgulynyň, Seýdiniň, Zeliliniň, Keminäniň, Kätibiniň, Mollanepesiň we beýleki nusgawy şahyrlaryň belli-belli setirleri mysal bolup biler.

Nakyl häsiýetinde aýdylýan gysga setirler Magtymgulynyň goşgularynda aýdylýan pikirler bilen hem many, hem forma taýdan biri-birlerine örän ýakyn gelýär.

Halk arasynda öwüt-nesihat häsiýetinde ulanylýan “Il bilen gelen – toýda baýram” diýen nakyl Magtymgulynyň “Il biläni” diýen sygrynda:

“Goç ýigide toýdur baýram,
Her iş gelse il biläni”

diýen görnüşinde getirilipdir.

Magtymguly özüniň “Gözel sen” diýen şygrynda halk nakyl-laryny çeper suratda ulanyp bilipdir. Ol şygryň bir ýerinde:

“Gawunyň gowusyn şagal iýr diýrler” –

– diýýär.

Bulardan başga hem halkyň häli-şindi ulanyp gelýän ýiti sözleri-ni, Magtymguly özüniň köp setirlerinde ussatlyk bilen ulanypdyr. Mysal üçin:

“It gözlemez, pişik bakmaz,
Saçak ýazylmagan ýerde...”

Hile hem bir batyrlykdyr ýerinde,
Ony başarmaga kişi gerekdir.

Çagyrylan ýere bar, otur-da, turma,
Çagyrylmadyk ýere barma, görünme... .

Halkyň durmuş tejribesi, pähim-paýhas baýlygy, öwüt-nesihaty, parasatlylygy döredijilik ukybynyň, zehininiň beletligi, jemgyýetçilik pikirleri, arzuw-islegleri nakyllardan ýüze çykýar. Şonuň üçin nakyl-lar hemişe we her bir adamyň beýik maslahatçysydyr.

Täze Galkynyşlar zamanyn-da “Bilimli nesil-kuwwatly Watan”, “Döwlet adam üçindir”, “Adam döwlet üçindir” diýen ýaly dana söz-ler ajaýyp zamanamyzyň rowaçlanýan atalar sözüdir nakyllaryna öwrülýärler.

Nakyllardyr atalar sözleri çuň pikiri az sözde beýan etmekde ýazyjylar, şahyrlar üçin hem ajaýyp nusgadyr. Magtymguly, Zelili, Seý-di, Kemine, Mollanepes, Mätäji ýaly nusgawy edebiýatamyzyň beýik şahyrlary, B.Kerbabaýew, A.Kekilow, A.Gowşudow, B.Seýtäkow ýaly söz ussatlary eser döredenlerinde nakyllardyr atalar sözünden ussatlyk bilen peýdalanylýardylar. Şonuň üçin hem olar ýaly şahyrlaryň eserlerindäki köp setirleri nakyllara, atalar sözüne çalyň edýär.

Ýaman til dost ýitirer,
Hoş til rahmet getirer.

(Magtymguly. “Boş gitmek”).

Ozal akan ýerden akarmyş aryk,
Özün öwen ýigidiň tanapy çüýrük.

(**Magtymguly.** “*Läle getirmiş*”)

Agzy gülýän, kalby bozuk namarda,
Gardaş olma, ýyrak eýle özüňni.

(**Magtymguly.** “*Däli köňlüm*”).

Bu setirleri nakyllardan we atalar sözünden tapawutlandyrmak mümkin däl.

B. Kerbabayewiň “Çekişmän-bekişmez”, “Yhlasa myrat”, “Suw damjasy-altyn dänesi” A.Kekilowyň “Egri azar, dogry ozar” we ş.m. eserleriniň atlary hem türkmen halk nakyllarydyr atalar sözlerinden alnypdyr. Söz ussatlary nakyllardyr atalar sözlerinden diňe bir nusga almak bilen çäklenmän, olary öz döredijiliklerinde-de giňden peýdalanýarlar. Bu ýagdaý nakyllardyr atalar sözi bilen ýazuwly edebiyatyň özara ysnyşykly gatnaşykdadygyny görkezýär.

Ençeme asyrlaryň dowamynda döredilip gelen we döredilýän çuň mana eýlenen atalar sözüdir nakyllaryň jemgyýetçilik syýasy ähmiýeti örän uludyr. Atalar sözüdir nakyllar halk pähiminiň, halk edebi diliniň tükenmez çeperçilik çeşmesi bolanlygy üçin, türkmen diliniň taryhyny öwrenmekde-de baý çeşmedir.

Ata-babalarymyzyň durmuş tejribesi, pähim-paýhasy, öwüt-ündewleri, danalygy, döredijilik ukybynyň, zehininiň ýitiligi, jemgyýetçilik pikirleri, arzuw-islegleri atalar sözüdir nakyllardan ýüze çykýar. Şonuň üçin atalar sözüdir nakyllar elmydama her bir adamyň beýik hem ynamly maslahatçysydyr.

Umuman aýdylanda, nakyllar, atalar sözi türkmen durmuşynyň, ýaşayşynyň ähli taraplaryny, köp asyrylyk pähim-parasatlara ýugrulan many-mazmuny bilen gurşap alýarlar. Olar hiç wagt hem öz ähmiýetini ýitirmeýärler. Şol sebäpli olary öwrenmek, bilmek, manysyna çuňňur düşünmek her bir döwürde hem zerurdyr.

Abat öýüň bilbili, bibat öýüň baýguşy.

Abdal gelip Horasanda tarykatdan söz açar.

Abraý diýeniň gyrkylan erkeçdir, gaçsa tutdurmaz.
Abraý isleseň – köp diýme, saglyk isleseň – köp iýme.
Abraýly ýigide ýaraly keýik sataşar.
Baýlyk eliň kiri, ýuwulsa gider.
Baýlyk malyň köplüginde däl, göwnüň doklugynda.
Baýlyk myrat däl, garyplyk – uýat .
Baýlyk näme, hallan atanyň galar.
Baýlykdan garyp düşen magtanmasyny goýmaz
El eli ýuwar, iki el birigip – ýüzi.
Ene – Käbe, ata – Kybla.
Älem içre adam gezmez, at gezer.
Galpyň gazany gaýnamaz, gaýnasa-da – baýnamaz.
Oglan atadan öwrener saçak açmagy,
Gyz eneden öwrener geým biçmegi.
Oglany eklän biler, aty – saklan.
Ogul düzde ýagşy, gyz – öýde.
Suwly ýer – gül, suwsuz ýer – çöl.
Süýtde agzy bişen, suwy üfläp içer.

Sygryň şahyna ursañ, endamy syzlar.

Ýalňyzlyk ýat ilde belli.

Ýamanyň oduna ýagşy ýanar.

Ýaşlykda el işlär, garranyňda – dil.

Dokluk näme diýdirmez,

Açlyk näme iýdirmez.

Iki bolup bire degmez.

Gözli bolup köre degmez.

Ýagşy aýal, ýagşy at

Gülmezden öň güldürer.

Ýaman aýal, ýaman at,

Ölmezden öň öldürer.

III b a p

HALK DÖREDIJILIGINIŇ KYSSA GÖRNÜŞI

Kyssa görnüşi-gürrüň bilen ýa-da rowaýat edilmek bilen döredilen eser bolup, şahyrana toparan tapawutlanýar. Halk döredijiliginiň kyssa eserleri ertekiçilik hem-de rowaýatçylyk ýaly toparlara bölünýär.

Gahrymanlaryň häsiýetini, eseriň ideýasyny durmuş wakalary, hadysalary bilen baglylykda zygider beýan edip, suratlandyryp görkezmek bilen aýdyňlaşdyrýan eserlere kyssa (epiki) eserler diýilýär.

Beýleki edebi görnüşlere garanda kyssa görnüşiň gerimi giň bolup, onda adam häsiýetini, durmuşy şöhlelendirmegiň hemme serişdeleri ulanylýar. Kyssa eserlerinde gahrymanlaryň belli bir döwür içindäki hereketleri, göreşleri, eden we bitirýän işleri, durmuşyndaky, aňyndaky, häsiýetindäki özgerişleri, bolup geçýän zatlar zygider suratlandyrylýar, gahrymanlaryň nähili ýagdaýda ýaşaýandyklary hereket edýändikleri barada maglumat berilýär.

Kyssa eserlerinde öňe sürülýän ideýa, pikir gahrymanlaryň hereketleriniň, göreşleriniň, gepleşikleriniň, olaryň obrazlarynyň üsti bilen ýüze çykarylýar.

Kyssa eserlerinde gahrymanlaryň çaknyşyklarynyň, göreşleriniň belli bir döwri, ýagny bir bitewi hem-de gutarnykly waka ýa-da birnäçe wakalar ýordumy (sýužet) beýan edilýär. Kyssa eserlerinde wakanyň içinde hereket edýän käbir gahrymanlaryň häsiýetindäki, keşbindäki, dilindäki özboluşly (indiwidual) aýratynlyklar hem berilýär.

Kyssa eserlerinde birnäçe gahrymanlaryň özara gatnaşygynyň suratlandyrylmagy, olaryň gepleşiklerinde bir-birine bolan garaýşynyň mälim bolmagy-da kyssawy obrazlary aýdyňlaşdyrmagyň esasy serişdesi bolup hyzmat edýär. Şonuň netijesinde gahrymanlaryň häsiýetleriniň ençeme taraplary açylýar.

Durmuşy bitewiliginde, tutuşlygynda we barlygynda hemmetaraplaýyn görkezmekde halk döredijiliginiň kyssa görnüşiň mümkinçiligi çäksizdir.

Halk döredijiliginiň kyssawy toparyna ertekiler, rowaýatlar-legendalar (efsaneler) degişlidir.

§ 1. Türkmen halk ertekileri

Durmuşy ýa-da hyýaly häsiýetde bolup, ýatdan aýdylýan kyssa eserlerine erteki diýilýär. Ertekileriň gelip çykyşy, döreýşi ýeke bir döwre degişli bolman, olar köp döwürleriň önümleridir. Ertekiler, örän gadymy wagtlarda döremäge başlap, olarda adamlaryň gylyk-häsiýetleri, döp-dessurlary, isleg-arzuwlary beýan edilipdir.

Ertekiler halk döredijiliginiň beýleki žanrlaryna garanda has köp üýtgäp, özgerip durýarlar. Çünki ertekiler ýazuw edebiyaty ýaly bolman, olar ýatdan aýdylýarlar. Her bir ertekiçi haýsy-da bolsa bir ertekini özüçe aýdýar. Birnäçeleri öz aýdyp duran ertekisiniň käbir bölümlerini taşlap, başga ertekiden goşýarlar. Şonuň üçin hem ertekileriň köpüsiniň ýa-ha başlanyşy, ýa-da gutaryşy birmeňzeş bolýarlar. Köp ertekileriň gurluş ülnüsi (sýužet liniýasy) birmeňzeş bolýar.

Türkmen halk döredijiliginde duş gelýän käbir ertekiler beýleki halklarda hem duş gelýär. Munuň sebäbini şeýle düşündürmek bolýar: gadym döwürde söwdagärler, täjirler, derwüşler, syýahatçylar beýleki ýurtlara gidipdirler. Baran ýurdunda birnäçe günläp, aýlap, käwagtlar ýyllap hem bolmaly bolupdyrlar. Baran ýerlerinde olar ýerli halk bilen gürrüňdeş bolupdyrlar, köp adamlar bilen dostlaşypdyrlar. Olaryňkyda myhmançylykda bolupdyrlar. Şonda ýaňky bärden baran adamlar özleriniň bilýän ertekilerini, dessionlaryny, aýdymalaryny, şorta sözlerini we ş.m. aýdyp berip, öz gezeginde hem, baran ýerinde eşiden zatlary hakynda öz ýurduna dolanyp gelenden soň özüniňkilere gürrüň beripdir. Ine, şeýdip, ýazuwly edebiyatdan öň dörän halk döredijiliginiň käbir görnüşleri ýurtma-ýurt gezipdir, şonuň üçin bizde bar bolan eserleriň käbirleri beýleki halklarda hem duş gelýär. Goňşy halklaryň käbir eserleri hem biziň halk döredijiligimizde ornaşyp galandyr.

Ertekileriň özlerine mahsus bolan başlanyşy bolýar. Ertekiçi diňleýjileriň ünsüni özüne çekmek üçin, wakanyň kim we näme hakda gitjekdigini, hadysanyň nirede boljakdygyny erteki aýtmaga girişmezden öň, “Bir bar eken, bir ýok eken, gadym zamanlarda...” we ş.m. diýip, soňra ertekiniň mazmunyny aýtmaga başlaýar.

Ertekiler köplenç adalatyň ýeňşi bilen gutarýar, çünki ertekilerde zähmetkeş halk mydama öz azatlygy, bagtly durmuşy ugrunda eziji

synplara garşy tutanýerli göreş alyp barypdyrlar. Ertekilerde halk köpçüligi elmydama erbet adamlary ýeňlişe sezewar edip, bagtly durmuşa ýetipdirler. Olar öz isleg-arzuwlarynyň hasyl bolmagyny isläpdirler. Muny ertekileriň gutaryşyndan hem görmek bolýar. Meselem, köplenç: “Dostlar şat boldy, duşmanlar mat boldular, toý boldy, tomaşa boldy, maksat myratlaryna ýetdiler. Menem şol toýdadym, toýdan öýümize üsti omaçaly bir çanak palaw alyp gaýtdym” we ş.m diýip gutarýar.

Ertekileriň umumy ýerleri hem bar. Mysal üçin, erteki aýdylýarka, bir waka (epizod) gutaryp, beýlekisine geçiljek bolanda, “Indi bu şu ýerde dursun, habary pylanydan, pylanjandan alalyň” diýilýär. Käbir ertekide goşmaça, gysga wakalar (epizodlar) hem bolýar. Birnäçe epizodlary özbolşuna, aýratyn erteki edip hem aýtmak mümkin.

Ertekiler türkmen nusgawy edebiyatynyň we türkmen edebiyatynyň eserleri üçin tema bolup hyzmat edýär. Andalybyň “Leýli-Meznun”, Mollanepesiň “Zöhre-Tahyr”, Magrupynyň “Seýpelmelek we Methaljemal” dessanlary ertekilerden alnan sýužetler esasynda ýazylypdyrlar. A. Kekilowyň “Küýze we tilki”, “Çopan we patyşa”, A. Salyhyň “Ýolbars we tilki”, B. Seýtäkowyň “Aýazhan”, K. Gurbannepesowyň “Ýalta we bagt”, K. Taňrygulyýewiň “Pilmahmyt” atly eserleri hem halk ertekileriniň sýužeti esasynda döredilen eserlerdir.

Ertekiler dürli görnüşde bolýarlar. Munuň sebäbi bolsa, wagt geçdiğiçe halkyň gün-güzerany üýtgäp durýar, käbir ertekiçiler şol özgerişlige laýyk täze-täze bölümleri özlerinden goşýarlar. Ertekileriň birnäçesindeki deňşdirmeler, meňzetmeler, zähmetkeş halkyň jemgyýetdäki öz görüp-eşiden zatlarydyr, tebigata garşy göreşmekde, ony özgertmekde iş salşan närseleridir. Ertekä gatnaşýan wekilleriniň dili halk köpçüligine düşnüklidir. Ertekilerde, esasan, kyssa, gürrüňe, käte wakany gyzyklandyrmak üçin düzülen kiçijik goşgulara-da duşmak bolar. Mysal üçin: “Akpamyk” diýen ertekide:

Akpamygyň ogly men,
Ýekýagyrynyň ýegeni men,
Altyn aşygym, alçy gop!
Alty daýym başy üçin,
Iň kiçisi-de Baýramdyr,

Baýram daýym başy üçin,
Altyn aşygym, alçy gop!-

diýen ýaly setirler bar.

Ertekilerde köp halkyň wekilleriniň dostlugy, agzybirligi, ýagşylyk-ýamanlyk, mertlik, ugurtapyjylyk, başarjaňlyk, batyrylyk-gorkaklyk, söýgi-yşk, ynsan güýjüni, pähim-paýhasyny, mertebesini beýgeltmek ýaly meseleler gozgalýar. Garyplaryň, talabanlaryň, çopan-çoluklaryň, daýhanlaryň, hünärmenleriň, mert ýigitleriň, arly-namysly, elleri çeper aýal-gyzlaryň keşpleri görkezilýär. Olaryň batyrylyk, ugurtapyjylyk, gorkmazlyk, zähmetsöýerlik, söýgä, dostuňa wepalylyk, sadalyk, kiçigöwünlilik ýaly oňat, asylyly gylyk-häsiýetleri ertekilerde oňat suratlandyrylýar. Şunuň bilen birlikde, zalymlyk, rehimsizlik, mugthorluk, ýalançylyk, nebsewürlik ýaly häsiýetler paş edilýär

Hyýaly ertekilerde baş gahryman zähmetkeş halkyň tarapdary bolsa, ol köplenç batyr, edermen, her bir kynçylygy ýeňiji sypatynda suratlandyrylýar. Olaryň dünýägaraýyşlary, isleg-arzuwlary hem köplenç meňzeş bolýar.

Patyşalar, wezirler hyýaly ertekilerde köplenç ýönekeý adaman basylýan, ýeňilýän edilip görkezilýär. Döwi we aźdarhany adam özüniň pähimlilik, güýji, gaýraty bilen özüne boýun egdirýär we olara her dürli hyzmatlaryny etdirýär. Olaryň gymmat bahaly zatlaryna eýe bolýar.

Zähmetkeş halk öz ertekilerinde adamzady iň güýçli hasaplanýan toslama, köp kelleli aźdarhadan, döwlerden üstün çykarmak bilen adamyň güýjüne ýokary baha beripdir.

Peri diýilýän hyýaly zat hyýaly ertekilerde her dürli häsiýetde-uçýan keperdi, owadan gyz şekilinde suratlandyrylypdyr.

Ertekiler öz many-mazmunyna seredip üç görnüşde bolýarlar:

1. Durmuşy ertekiler.
2. Jadyly-hyýaly ertekiler.
3. Haýwanlar baradaky ertekiler.

Olaryň üçüsi hem türkmen halkynyň birnäçe münýylyk arzuwlaryndan gelip çykandyr.

§ 2. Durmuşy ertekiler

Durmuşy ertekiler ýaşawyşda bolup biläýjek wakalary, galapyn dogruçyl açyp görkezýär. Olaryň gahrymanlary-adamlar. Sosial gatlagaga degişliligi taýyndan adamlar barlylar we garyplar diýen topara bölünýär. Olaryň arasyndaky garşylyk durmuşy wakalaryň üsti bilen suratlandyrylýar. Durmuşy ertekilerde hyýaly-fantastiki häsiýetdäki jadyly güýçler bolmaýar. Ertekileriň gahrymanlary, wakalar durmuşdan alynýar.

Olar köplenç çarwaçylyk, maldarçylyk, senetçilik, il-güni, Watan, topragy, zähmeti söýmek, adalaty hormatlamak, açgözlügi, ah-laksyzlygy tankytlamak, hakykaty goldamak, halallyk ýaly meselelere bagyşlanýar.

“Ýakma-bişersiň, gagma-düşersiň”, “Üç doganyň talaban durşy”, “Garybyň çerkeze gidishi”, “Akyllý aýal”, “Akyllý daýhan” ýaly eserler durmuşy ertekilerdir. Durmuşy ertekilerde belli derejede allegorik, hyýaly (jadyly) keşpler duş gelýär. Ýöne olar belli bir möçberde bolup, durmuş hakykatynyň çäginde çykarylmaýar. Durmuşy ertekileriň gidish ýordumy (sýužeti) ýaýrawly, dartgynly, gurluşy çylşyrymly bolýar.

Durmuşy ertekilerde balykçylyk, ekerançylyk durmuşy, ynsan mertebesi ýaly meselelerem görkezilýär. Durmuşy ertekilerde deliller (faktlar) hakyky (real) bolup, ynsanlar, durmuşda bolýan we bolup biljek zatlar beýan edilýär. Olardaky gahrymanlar, esasan, aşak hem ýokary gatlag wekilleriniň adamlarydyr. Şonuň üçin durmuşy ertekiler mazmuny we durmuşa ýakynlygy boýunça ertekileriň beýleki görnüşlerinden tapawutlanýar. Durmuşyň haýsam bolsa bir tarapy (“Üç doganyň talaban durşy”, “Garybyň çerkeze gidishi we ş.m”) dogruçyl suratlandyrylýar.

Durmuşy ertekilerde zähmete uly orun berilýär. Olarda: “Iň lezzetli tagam, öz zähmetiň bilen gazanylan tagamdyr” diýen ideýa öňe sürülýär. Ertekilerde işlemek, zähmet çekmek, kişi zadyna göz gyzdymazlyk, öz zähmetiň siňmedik zada el urmazlyk öwüt-nesihat edilýär, ýaltalyk, kezzaplyk berk ýazgarylýar.

Mysal üçin, “Akyllý daýhan” ertekisinde öz işine jür, bagbançylyk, daýhançylyk bilen meşgullanyp ýören türkmen ýigidi Sapa

göz öňüne gelýär. Sapa göwnaçyk, zähmetsöýer, dogruçyl adam. Ol bagbanyň akyllly gyzyna öýlenip, maksat-myradyna ýetýär. Ertekide Sapanyň keşbiniň üsti bilen adamkärçiligiň oňat sypatlary görkezilýär, başga bir bagbanyň keşbiniň üsti bilen öwünjeňlik, açgözlük ýazgarylýar. Bu ertekiniň öwredijilik hem terbiýeçilik ähmiýeti ulý.

Durmuşy ertekiler satira we ýumora baýdyr. Adalatsyzlygyň durmuş hakykatlarynyň (faktlarynyň) esasynda satira bilen paş edilýändigine göz ýetirmek kyn däl. Ahlaksyzlyk meselesem ýumor bilen ýazgarylýar. Mysal üçin, “Eneň uny tükenipdir”, “Akyllly gelin”, “Garybyň çerkeze gidişi” ýaly ertekileri muňa mysal görkezmek bolar.

“Garybyň çerkeze gidişi”. Garybyň aýaly, gyzy, eşegi bolan. Aýaly haly dokaýar, garyp eşegi bilen odun daşýar. Garyp bir gezek oduna gidende, azajyk gyzyl tapýar. Begenip, gyzly ýerläp, çallyk geçi satyn almagy göwnüne düwýär. Şol wagt işan gelýär. Ýagdaýy gürrüň berýärler. Işan garybyň gyzyl tapan ýerine gidip, bir çerkeziň düýbünde ýatyp, düýş görjek bolýar. Ol ýatanda ýakasyndan bir ýylan girýär. Ýylandan gorkup, iň soňky deminde öýüne gelýär. Aýaly: “Saňa näme boldy?” diýende, “Seniň ýaly heleýiň etmelisi bellidir” diýip, aýalyny urup öldürýär. Aýalyny urup öldürendigi äşgär bolýar we masgaralanýar. Aýalsyz dünýäden ötýär, harsydünýalik edip ýyganan baýlygy özüne nesip etmeýär.

Bu ertekide sadalyga, adamkärçilige giň orun berilýär. Ertekilerde nakyllar, matallar ýerlikli ulanylýar. Birinjiden, nakyllar erkeleriniň tekstiniň içinde gelýär. Pikiriň has aýdyňlaşmagyna, manysynyň düşnükli bolmagyna hyzmat edýär. Ol naklyly aýranyň bilenem ertekiniň manysyna zyýan ýetirmeýär. Meselem: “Sopy soğan iýmez, tapsa gabygyny goýmaz” diýipdirler. Häzir seni hem bir iýeýin, soň toba edip, haja giderin diýip, ony hem lak-luk atypdyr.” Ikinjiden, nakyllaryň ertekiniň gidiş ýordumy (sýužeti), manysy bilen berk baglanyşkly. Nakyl daky bir pikir şol ertekide beýan edilýär. Ertekiniň esasynda nakyl emele gelýän wagt laram bolýar. Halk arasyndaky “Nesip etse äriňdirin”, “Geçini hem öz aýagyndan asarlar, goňny hem öz aýagyndan”, “Aýazhan, çarygyna bakarak” diýen nakyllar rowaýat ýa-da erteki bilen baglanyşklydyr.

Gadym wagtlarda Aýaz diýen bir garyp adam bolan. Aýagy köne çarykly, egni ýyrtyk içmekli. Ahyrda Aýaz patyşalyk derejesine ýetýär, halka baş bolup oturýar. Köpçülige ýaramly, adalatly ýurt eýesi bolupdyr. Halk oňa: “Indi şu derejä ýetdiň. Hiç wagt halky ynýtma, şol ozalky kiçigöwünligiň bolsun, geçmişiňi ýada salyp, çarygyňa bakarak boluber, halky unutmama – diýip, öwüt-ündew beripdir. Şunlukda “Aýazhan, çarygyňa bakarak” diýen nakyl döräpdir. Aýazhan şa derejesine ýeteninde köneje çarygyny duldan asyp goýupdyr. Gatyрак gidiberende, dulda asylgy duran gaty çarygyna seredip, öňki başyndan geçen ýagdaýyny göz önüne getirer ekeni. Ondan kiçigöwünlilik tapar ekeni.

Durmuşy ertekileriň ýaş nesli terbiýelemekdäki ähmiýeti örän uludyr. Sebäbi çagalarda şeýle ertekileriň üsti bilen dogruçylyk, sahylyk, adalatlylyk, mertlik, halallyk, parsatlylyk ýaly häsiýetleri terbiýeläp bolýar.

Tylla telpek

Bir bar eken, bir ýok eken, gadym wagtlarda iki dogan bar eken. Olaryň ulusynyň alty ogly, kiçisiniň bolsa alty gyzy bar eken.

Alty ogully hemişe: «Alty oglum bar, alty galam bar, dünýäde nä gamym bar» diýer eken. Soňabaka alty gyzly inisi ýanyna baranda:

– Hä, alty gyzlym, geleweri – diýip, gyjytly gürlär eken.

Alty gyzly inisi muňa namys edip, agasyna görünmejek bolar eken. Onda-da işi çykyp, käte onuň ýanyna barmaly bolýar eken. Agasy bolsa, hata etmän, inisi her sapar baranda:

– Geleweri, alty gyzlym. «Alty oglum bar, alty galam bar, dünýäde nä gamym bar» diýmegini dowam etdirer eken.

Inisi agasyna:

– Seniň şu aýdýan sözleriň maňa ýarap duranok. Dogrusy, ol seniň özüňe hem uslyp däl. Bu bolşundan el çek. Seniň ogully, meniň gyzly bolmagym ikimiziň ygtyýarymyzdaky zat däl– diýip, hernäçe aýtsa hem ol gulak asmaz eken.

Günlerde bir gün şu zeýilli sözden soň bularyň kiçisi tukat bolup, öýüne gelende, körpe gyzy:

– Bir sapar däl, iki sapar däl, agaňka gidip gelseň, mydama ýüzüň açylanok. Bu näme üçin beýle bolýar, kaka? – diýip sorapdyr. Atasy gyzyna:

– Bu ýerde üýtgeşik zat ýok. Hemmesi onuň kelpenliginden. Nämemiş, ol alty ogully, men hem alty gyzlymysym. Barsam, gyjyt berip, diline çolap, ýüregime düşýär – diýip, dogrusyny aýdan.

– Kaka, onuň ýaly bolsa, gitme olara. Bir topar ýalýagylaryny mazamlap, iliňkä meňzeş ogullary bolsa, öwünse-de bolardy. Ebitlerini agdaryşyp, eşiklerini oňaranoklar. Aýt, hany, haýsasy ene-atasynyň egninden galdyrjak. Hol, gara dagyň aňyrsynda birinde tylla telpek barmyşyn. Git-de, agaň bilen şony getirmeşek et. Özi ýa ogullary şol telpegi getiribilse, biz şu obadan göçmeli diýip şertleş. Göreli gaýratlaryny, telpegi onuň ogullarynyň birem getiribilmez. Ony saglyk bolsa men getirerin. Onsoň agaň dili seniň ýanyňda gysga bolar we masgara bolup, bu ýerden göçmeli bolar – diýip, maslahat beripdir.

Gyzyndan hemaýatly söz eşidensoň, inisi agasynyň ýanyna ugrapdyr. Ol ýene-de öňküsi ýaly öwnüp başlaýar welin, inisi:

– «Öwneniň tanapy çüýrük» diýipdirler. Men-menligiň, öwünmegiň çeni-çaky ýagşy. Seniňki çende-çakda durmady. Ogullylygyňa buýsanyp, gaty köp öwünýärsiň welin, ogullaryň bilen meniň gyzlarymyň iş başaryşlaryny synap göreli. Özem haýsy tarap ökde çykrsa, beýleki tarap tutuşlygyna şu obadan göçmeli edeli – diýipdir.

Agasy:

– Bolýar. Gep şu bolsun. Seniň gyzlaryň eden işini meniň ogullarym başarmasa, olaryň ýüzüni hem görmen, şu obada-da durman – diýip jogap beripdir.

Inisi:

– Bolýar, şertleşdik. Olaryň bitirmeli işlerem şu bolsun. Ana, hol, uly dagyň aňyrsynda tylla telpek barmyş. Ogullaryň haýsy biri edermen bolsa, gidip, şol tylla telpegi alyp gelsin. Özi hem her sapar bir gyz bilen bir oglan goşulyşyp gitsin – diýen.

Şeýle hem edýärler. Her sapar bir oglan bilen bir gyzy atlandyryp, telpegiň zyndan iberýärler.

Baş saparky iberilen baş oglan bilen baş gyz ýoluň ortalygyna hem ýetip bilmän, yzlaryna gaýdyp gelýärler. Gezek iň kiçi gyz bilen iň kiçi

oglan a ýetýär. Bu gyzyň dogumly bir gara aty hem bar eken. Gyz ýaş ýigit lybasyny geýip, ýol üçin azyk-enjamyny tutup, agasynyň in kiçi ogly bilen obadan çykyp gidiberen. Gaty gidip, ýuwaş ýöräp, birnäçe gije-gündizi geçirenler. Emma dogumly, çydamlý gyzyň göwni bir ýaly gidip otyr eken. Lälük saklanan oglan welin, ýoluň şatysyna çydaman inňä sapaýmaly bolan. Ahyrda hem ýola ýaraman, önlerinden çykan bir obada galyberen. Gyzyň ýeke özi haýdap gidiberen. Indi gara atyň ýol alşy hem üýtgeşik diýýär. Ol tüweleý ýaly bolup, sähel wagtda köp derýalary, ençeme daglary yzynda galdyrypdyr.

Günleriň birinde Gün ýaşmaga az galan wagty, gyz bir süýji suwly çeşmäniň başyna ýetipdir. Ol şol ýerde atdan düşüp, ony gezdiripdir. Otuna-suwuna seredipdir.

At gyza:

– Daň atmaga az galanda, ýola düşüp ugrasak, ýoluň üçden birini alarys. Galan iki bölegini hem uzaklaşdyrman, şeýdip geçeris. Baranymyzda etmeli işleri şol ýerde aýdaryn. Ýöne hiç zady menden bimaslahat etmegin – diýip tabşyrypdyr.

Şondan soň, tä barjak ýerlerine barýançalar, gyz atyň maslahatyna eýerip gidýär. Golaý baranlarynda, at ýene dillenyär:

– Şu dagdan geçenimizden soň, giden güň baglyk bardyr. Bagyň içinden geçip gidersiň. Ýöne bagdan ýekeje miwe-de ýolaýmagyn. Ýolup dadaýsaň, şu ýerde galmaly bolarsyň. Bagdan çykan ýerimizde gaty oňat salnan, owadan jaýlar gabat geler. Şol jaýlaryň içinde biri aýratyn saýlanyp durandyr. Onuň gapysynda bolsa syrdam boýly, görmegeý bir ýigide duş geleris. Şonuň başyndaky telpek seniň alyp gaýtmany tylla telpegiňdir. Ýigidiň ýanyna baranyňdan, ýere düşüp, edep bilen görüşgin. Elinden tutup görşeniňden ol: «Bu oglan dälür, gyzdyr» diýip pikir eder. Şonuň üçin mähribanlyk bilen saňa: «Geliň, myhman boluň, gözüm üstünde ornuňyz bar» diýip, myhman edinjek bolar. Oňa myhman bolgun. Ýogsam, ol telpegi ele salyp bolmaz. Ýigidiň soňky hereketleri barada maňa aýdyp durarsyň. Ol seniň gyzdygyňy, dældigiňi biljek bolup, her hili hileler eder. Biz hem şoňa görä bolmaly bolarys.

Gyz atynyň diýenlerini ýadynda saklap sürüberýär. Gara atyň aýdyşy ýaly bolýar. Gyz dagdan, bagdan geçip, ýigide duşýar. Ýigit görşende ikerjiňlenip, gyzy mähirli kabul edýär.

– Atyňzy hol ýatakda daňaýyň! – diýip, ýer görkezýär. Gyz atyny daňyp, gülli ýorunja berip, myhman ýerine barýar. Çay içýärler, onýança-da nahar ýetişýär. El ýuwup, nahar edinýärler. Agşam bularyň hersi bir jaýda ýatýar.

Ýigit şunça syn etse hem myhmanynyň gyzdygyny subut eder ýaly ýekeje delil hem tapmaýar. Ol ertirki nahardan soň:

– Men şujagaz ýere baryp geleýin, aýyplaşmaweri, derrew gelirin – diýip, öýünden çykyp gidýär.

Ýigit obalaryndaky bilgijiň ýanyna baryp:

– Erkek eşiginde bir myhmanym bar. Onuň bilen ilki salamlaşyp görşenimde, gyzdyr öýtdüm. Özi aýratyn owadan hem örän syratly. Ýüzündenem nur damyp dur. Eger şol gyz bolsa, maňa dünýäde şondan başga maşgala gerek däl. Onuň gyzdygyny, dälidigini näzeýilli edip bilmek bolar? – diýip sorayar.

Bilgiç ýigide:

– Onuň bilen bazara git. Bazarda hem köplenç gyzylyly şaý, monjuk satylýan ýerde gez. Gyz bolaýsa, gözi gyzylda, şaýda we monjukda bolar. Belkem, saklanyp bilmän, şol zatlardan satyn hem alar – diýýär.

Ýigit gelip, gyza:

– Bikärligi halamaýaryn, ýör, bazara gideli – diýýär.

Gyz hem:

– Bolýar, men atyma ot bereýin. Soň ötägideris – diýýär we baryp, atyna maslahat salýar.

Gara at oňa:

– Bazarda gyz esbabyna başyňy galdyrmagyn, ýigit hödürlese hem almagyn – diýip sargaýar.

Öý eýesi ýigit bazarda ýoldaşynyň şaý-sep bilen höwesiniň ýokdugyny aňyp, her hili hileler bilen aldyrjak bolýar.

Onda ol gyz:

– Meniň gyz bezemek işim ýok. Ol zeýilli zatlary alyp ýörmek, biziň ýaly ýaş oglana gelşikli zat hem däl. Gowusy, at satylýan bazary göreli, bazara gowy at düşmedimikä? – diýip, başga tarapa tutýar.

Bilgijiň çaky çykmaýar. Oglan bazardan lapykeç bolup gaýdýar.

Gelip nahar edinenlerinden soň, ýigit ötüň sorap, ýene bir ýaña gidýär. Ol bilgijiň ýanyna baryp, bolan zatlaryň hemmesini aýdýar we ýene maslahat soraýar.

Bilgiç:

– Ol paşmadyk bolsa, gyz halkynyň gyzgyny kän bolar. Gyzdygyny-oglandygyny bilmek üçin, şu gün aňşam her haýsyňyz aşagyňyza gök ýorunja düşenip ýatyň. Gyz bolsa, onuň aşagyna düşelen ýorunja solar, seniň aşagyňa düşeneniň hem öňki göklüğine galar – diýen.

Ýigit şol gün aňşam:

– Gijeler yssy bolýar. Şu gije aşagymyza gök ýorunja düşenip ýataly. Şeýtsek, yssylaman ýatarys – diýen.

Gyz säginmän:

– Gowy zat. Salkyn bolar öýtseň, şeýle ederis – diýip, ol derrew maýyny tapyp, aty bilen maslahatlaşan.

Aty oňa:

– Aýby ýok, ýatmankaň, meniň öňüme bir goltuk gök ýorunjany getirip dökersiň. Daň atmaga az galanda, aşagyňa düşelen ýorunjany getir-de, meniň öňümdäki bilen çalşyp git. Men ony iýmän goýaryn – diýen.

Ýigit bu gezek hem hiç zat aňyp bilmeyär. Bilgijiň ýanyna baranda, ol hem dagy näme diýjegini bilmän:

– Ikiňiz bir howuzda suwa düşäýmeseňiz ýa-da bälçirän bolup, göwsüne dagy el degirip göräýmeseň, olam-a uly biedeplik bolýar. Başga näme, gowusy, göwnese ony suwa düşmäge çagy. Ýigit bolsa, göwnemän durmaz. Ana, şonluk bilen hem onuň gyzdygyny, dældigini aňyklarsyň – diýen.

Ýigit öýüne gelip, myhmanyna:

– Şu gün howa ýaman yssy. Isleseň, ýör, nahar bişýänçä, howza suwa düşüp geleli – diýýär.

Gyz:

– Örän gowy maslahat. Suwa düşmänime esli wagt bolupdyr. Sen aljak zadyň bolsa al, men hem atyma ot döküp geleýin – diýýär-de, gelip, atyndan maslahat soraýar.

– Uýanymy başyma sal-da, şonuň ujuny we gamçyny eýeriň gaşyna ildir. Keçämi hem syrtyma kemsiz bökder. Aýagymy-da çöşüp

goý. Siz tirkeşip, howzuň başyna baranyňyzda, men hem görünmän beýle ýanyňyza baryp duraryn. Howza öňürti ýigit girsin. Sen hem şol halatda: «Atym boşanypdyr, sen düşüber, men atymy daňyp geleýin» diýip, tylla telpegi hem al-da, derrew üstüme mün. Ondan soňkusyny özüm oňararyn – diýen.

Ýigit bilen gyz howza tarap ugraýarlar. Ýigit derrew çykarynýarda, suwa girýär. Şol wagt gyz:

– Atym boşanypdyr. Men ony derrew daňyp geleýin. Sen düşüber – diýip, ýüzüniň ugruna oglanyň eşikleriniň üstünde duran tylla telpegi hem alýar-da, atyna münýär.

Ýigit esli wagt geçenden soň: «Be, näme bolduka, myhman gelmedi-le?» diýip, suwdan çykyp, töweregine garasa, ol hiç ýerde ýok. Bir görse, geýiminiň üstünde telpegi hem ýok. Ylgap öýe barsa, myhman ol ýerde-de ýok. Ýataga barsa, at-da ýok. Ylgap jaýynyň üstüne çykýar, görünýän zat ýok. Gapdaldaky daga çykýar, allaowaradan garynja ýaly bir zat gaýyp barýar diýýär. Hasyr-husur atlanyp, zyzndan kowýar. Bir daga çykanda seretse, ara has daşlaşypdyr. Aşşama çenli kowup, bir daga çykyp seretse, garasyny hem görüp bilmändir. Onsoň lapykeç bolup yzyna gaýdan. Daňdanlar bilgiji turzup, ýagdaýyny aýdan.

Bilgiç diňläp bolup:

– Indi howlukma. Ýol şaýyňy kemsiz tutup, obama-oba sorap gitmeli bolarsyň. Diňe şeýtseň, telpek alanyň, hut, öz öýüne myhman bolarsyň. Tylla telpek belli zatdyr, her wagt hem tapylar – diýýär.

Gyz şol gidişine baryp agasynyň altynjy oglunyň galan ýerine ýetipdir. Ideg-sorag edip tapsa, egin-eşikden çykyp, hor-homsy ýaşap ýören eken.

Gyz ony bir ýaba eltip, suwa düşürýär. Geýindirýär, garnyny doýurýar. Özünü oňat tutansoňam:

– Arkaña tagma basdyrsaň, öýüňize alyp gitjek. Ýogsam sen oba baryp ýalan sözlärsiň – diýýär.

Oglan:

– Horlaman öýümize eltseň bolýar, tagmaň näçe bolsa basyber – diýip, razy bolýar.

Gyz bolsa barmagyndaky ýüzügini gyzdyryp, onuň ýagyrnysyna iki gezek tagma basýar. Soň bolsa kã ata mündürip, kã pyýada ýöredip, öz ýany bilen obalaryna alyp gaýdýar. Obalaryna ýetip barýarkalar, oglanyň atasy bularyň öňünden çykýar. Görseler, gyz atygsaman gelipdir. Tylladan telpek hem başynda. Oglan welin, burnuny syksaň, jany çykjak-diýýär. Atdan-a deregem ýok. Şeýle-de bolsa öýlerinde, atasy ýagdaýyny soranda:

– Ol ýerlere baryp geljek bolsaň, atyňdan, eşiğiňden dynanyňa kaýyl bolaýmaly, ol ýolda özüni oňarmadygyň ölüp galaýmagam daş däl. Başymdan nägadar horluklar geçdi, bolsa-da buýran ýumşuňyzy bitirdim, tylladan telpegi men getirdim. Gyz çydaman, ýolda galdy. Gaýdyşyn gözläp tapmak uly hyllalla boldy. Geýip gelmäge utanyp, tylladan telpegi hem hol ýerik gelenimizde gyza geýdiräýdim – diýip, öwnüp jogap beripdir. Atasy şobada inisiniň üstüne gidip, oňa oglunyň aýdan zatlaryny aýdypdyr-da:

– Gyzyň orta ýolda galandygy onuň ýüz-gözünden hem görnür dur. Ol çigit ýalyjak hem horlanmandyr. Telpegi meniň oglum getiripdir – diýip, zyndanam:

– Indi tylla telpegi bäräk ber-de, özüňem gyzlaryňy al-da, obadan göç! – diýip, inisine haýbat atyp ugrapdyr.

Onýança tylla telpegi getiren gyz ara düşüp, özi bilen bile giden ýigidiň şu ýere getirilmegini talap edipdir. Ony derrew getiripdirler. Gyz ýigide wakanyň nähili bolanyny märekäniň öňünde aýtmagy özem galat geplemezligi buýrupdyr. Emma ol ýigit ýüzüni aşak salyp, ýene-de kakasyna aýdan sözlerini gaýtalanmyş. Gyz deliliniň bardygyny aýdypdyr. Ýigit şondan soň, aýak üstünde hem durup bilmän, şalkyldap aşak gaýdypdyr.

Ýigidiň masgara bolup barýan kakasy hem gyssanyp gyza:

– Deliliňi aýt, deliliňi! Deliliň bolmasa, sözüňe ynanjak däl – diýip gygyrypdyr.

Onda gyz:

– Köýnegini çykar-da, ýagyrnysyny gör. Ynha, şu barmagyndaky ýüzügimiň möhüri ýalpyldap durandyr. Men ony «ýalan sözlese, subut etmek üçin gerek bolar» diýip basypdym – diýýär.

Ýigidiň kakasy derrew oglunyň arkasyny ýalaňaçlap görýär welin, ýüzügiň möhüri ýalpyldap duranmyş.

Onsoň ol gyjalata galyp, inisine:

– Meniň ogullarym seniň gyzlaryňça bolmady. Men utuldym. Bu ýagdaýda göçüp gitsem, ogullarymyň gyzça bolmandygy uly ile äşgär boljak. Sen meniň bilen deň bolma. Men bu obadan göçmäýin. Mundan beýläk öwünmäýin, günämi geç – diýip, ýalbarmaga başlaýar. Emma tylla telpegi getiren gyz kakasyna gezek bermän:

– Är lebizden, koý bogazdan – diýip, agasynyň sözünü kesýär-de, yzyna ugradyp goýberýär.

Tylladan telpegi aldyran ýigit hem uzak eglenmeýär-de, onuň gözlegine çykýar. Ol az ýöräp, köp ýöräp, sorag-ideg edip, telpegi alyp gaýdan gyzyň obasynyň çetinden gelýär-de, bir adama myhman bolýar. Agşam otyrkalar, myhman ýerinden:

– Obaňyzda tylladan telpek geýip gelen ýigit boldumy? – diýip sorayar.

– Tylladan telpek getiren boldy, ýöne ol oglan däldir, gyzdyr. Özi hem pylanynyň gyzydyr – diýýär we onuň telpegiň yzyndan näme maksat bilen gidendigini, özüniň oňat hem arassa maşgaladygyny aýdyp berýär.

Ýigit salgyny alyp, gyzyň öýlerine ýetip barýarka, gyz ony öňürti görýär-de, doganlaryna oňa oňat hezzet-hormatlar etmeklerini sargaýar. Özi hem ýigit eşiğini, tylla telpegi geýip, onuň ýanyna barýar. Olar gadyrly görşüp salamlaşýarlar. Öý eýesi bu sapar uzak eglenmän, gyzdygyny boýun alýar.

Gyz telpegini çykarýar welin, saçlary lowurdap, eginleri bilen tolkun atyp gidýär. Bu ýagdaý öňem gyздan gözünü aýryp bilmän oturan ýigidi tolgundyryar.

Myhman ýigit üç günden soň gyza göwnündäkini aýdýar.

Gyzyň kakasy ýaşlara uly toý tutup berýär. Birnäçe güne çeken toýdan soň bolsa gyzy hem ýanyna goşup, ýigidi uly hormat bilen öz ýurduna ugradýarlar. Olar sag-aman baryp, maksat-myratlaryna ýetýärler.

§ 3. Haýwanlar hakyndaky ertekiler

Bu hili ertekilere haýwanlar gatnaşýar. Esasy many haýwanlaryň üsti bilen beýan edilýär. Haýwanlar hakyndaky ertekiler sada, gys-

ga sýžetli bolýarlar. Olarda çylşyrymly köp meseleleri öz içine alýan uzak sýžet bolmaýar. Olara köplenç halkyň tanyş haýwanlary gatnaşdyrylýar. Haýwanlar özleriniň häsiýetleri boýunça hereket edýär. Mysal üçin möjek-açgöz, tilki-mekir, jögi, goýun-ýuwaş, sada, ýolbars wagşy edilip görkezilýär. Haýwanlar hakyndaky türkmen ertekilerine gatyr, eşek, gulan, pişik, syçan, ýylan we garynja hem gatnaşdyrylýar.

Haýwanlar hakyndaky ertekileriň üsti bilen köplenç akyllý, paýhasly bolmaklyk, adalatly işiň tarapynda durmaklyk ýaly pikirler ündelýär. Dostlugyň, agzybirligiň güýji, agyr ýagdaýdan çykmagyň ýollary görkezilýär. Mysal üçin, “Eşek, horaz we geçiniň döwi aldaýyşlary” diýen ertekide geçiniň, horazyň hem-de eşegiň agzybir hereket edip, döw ýaly hyýaly zatdan üstün çykyşy suratlandyrylýar. Dostlugyň, agzybirligiň ýeňilmez güýçdügi “Dört dost” atly türkmen ertekisinde has aýdyň beýan edilýär.

Haýwanlar hakyndaky ertekileriň birnäçesi ekspluatator synp wekilleriniň hilegärliklerini we talaňçylyklaryny paş edýär. Şu häsiýetdäki ertekiler satiranyň elementleri bilen ýugrulandyr. Muňa mysal edip: “Ymam pişik” diýen ertekini görkezmek bolar. Bu ertekide özüniň doýmaz– dolmaz holtumy üçin her hili pyssy-pujurlyklardan gaýtmaýan eziji ganhorlaryň obrazy pişigiň üsti bilen berilýär.

“Haja giden tilki” diýen erteki has– da gyzykly we ýiti.

Tilki elini ýüzüni ýuwup: “Indi men pälimden gaýtdym” diýip, Haja gitmekçi bolan bolýar. Emma ol beýle etmek bilen aňsat eklenji göz önüne tutup, “Meni hem ýoldaş ediň” diýen horazy, towuklary iýmek isleýär. Netijede bolsa, towuklary iýýär, horaz bolsa özüniň ugurtapyjylygy bilen tilkiniň aldawyndan aman galýar. Ýa-da şu ertekiniň başga bir wariantyny alyp görelim: tilki horaza we towuklara garap, özüniň pälinden gaýdandygyny hem-de haja gidýändigini aýdýar. Horaz hem towuklar muňa ynanyp, onuň bilen bile gitmekçi bolýarlar. Tilki olar bilen bütin gün ýol ýöreyär, agşam ýatmak üçin bolsa, olary öz hinine eltýär. Soňra ol horaza we towuklara garap:

– Men ertir namazymy irden okaýaryn. Siz ukyňzy alar ýaly, namaza hemmäňizi birden turuzman, ýeke-ýekeden turuzaryn-diýýär. Horazdyr towuklar munuň bu hilesine düşünmän, oňa razy bolýar-

lar. Ertesi daň atmanka, tilki towuklary ýeke-ýekeden çykaryp, iýip başlaýar. Gezek horaza ýetende, daň atýar. Horaz daş çykarylanda, howa ýagtylany üçin, dargap ýatan towuk perlerini görýär we bar zada düşünýär hem-de:

– Eý, tilki, meni goýber, men agaja çykyp haçan günüň dogjagyna seredeýin, şeýdip biz namazymyzy howlugyp okamalymy ýa-da howlukman okamalymy şony bileýin – diýýär. Tilki muňa razy bolýar. Horaz agaja çykýar-da, gygyrmaga başlaýar. Horazyň sesine itler gelyärler-de, tilkini bölek-bölek edýärler.

Şeýlelikde, horaz özüniň paýhaslylygy bilen tilkiniň tilsiminden, aldawyndand azat bolýar we onuň ölümine sebäp bolýar.

Bu ertekide din, şerigat ady bilen zähmetkeş halkyň ganyny soran nejis ruhanylaryň obrazy haýwanlaryň iň bir mekiri, hilegäri hasaplanýlan tilkiniň üsti bilen görkezilýär.

Haýwanlar hakyndaky ertekilerde dialog – gepleşik köp ulanylýar. Ertekä gatnaşýan haýwanlar gepledilýär, käwagtlarda bolsa, olar sadaja goşgujyklar hem aýdýarlar.

Gurbaga bilen içyan

Bir bar eken, bir ýok eken, bir gurbaga bar eken. Gurbaga suwdan çykyp duran wagty, onuň ýanyna bir içyan gelip:

– Gurbaga, gel ikimiz dost bolaly-diýipdir.

Gurbaga:

– Bolýar, bolsak bolaly. Men hem suwuň içinde gezip ýadadym. Belki seniň bilen gury ýerlere gezmäge gideris-diýip aýdypdyr.

Soň bu ikisi tirkeşip barýarkalar, öňlerinden akar suwly giň ýap çykypdyr.

Şonda içyan:

– Gurbaga dost! Indi sen meni şu ýapdan göterip geçirmeseň, men-ä geçip bilmen-diýipdir.

Onda gurbaga:

– Bolýar, dost, men seni arkama alar-da, ýabyň aňyrsyna geçiräýerin – diýipdir.

Soň içyan gurbaganyň arkasyna münüpdür. Gurbaga hem suwa girip, beýleki gyrasyna tarap ýüzüp ugrapdyr. Suwuň ortasyna baran-

larynda, içýan gurbaganyň arkasyndan çakypdyr. Onda gurbaga şol ýerde durup:

– Ýeri, dost, seniň bu näme etdigiň?-diýip sorapdyr.

Içýan:

– Meniň kärim-dä – diýip jogap beripdir. Gurbaganyň muňa gahary gelip, “Seniň käriň şu bolsa, biziň hem seniň ýaly “dost” üçin kärimiz şu” diýip, suwa çümüp gidipdir. Içýan bolsa, suwa gark bolup, ölüp galypdyr.

Eşek, horaz we tomzak

Bir eşek otluk depä otlamaga giden eken. Öňünden bir tomzak çykyp:

– Ýeri, ak eşek, nirä gitjek? – diýipdir.

Eşek:

– Otluk depä otlamaga gitjek – diýipdir.

Tomzak:

– Men hem gideýin?! – diýipdir.

Eşek:

– Ýör, bäri bile gideli, atadan ýekedik, indi iki bolduk – diýipdir.

Bular gidip barýarkalar, öňlerinden bir horaz çykyp:

– Ak eşek, nirä gitjek? – diýipdir.

Eşek:

– Otluk depä otlamaga gitjek – diýipdir.

Horaz:

– Men hem gideýin?! – diýipdir.

Eşek:

– Ýör bäri, atadan ýekedik, indi üç bolduk – diýipdir.

Bular üç bolup gidiberipdirler. Baryp otluk depä çykypdyrlar-da, otlamaga durupdyrlar. Ondan soň bir möjek gelip, eşege:

– Eşek, gel böküşeli – diýipdir.

Onda eşek:

– Ardyma geç, bir hat bar, şony okap ber! – diýipdir.

Möjek eşegiň ardyna geçip, haty okajak bolanda, eşek möjegiň agzynyň üstüne depip goýberipdir. Horaz gygyrypdyr, tomzak hem ýer köwüp ugrapdyr, möjek hem gaçyp gidipdir.

Bu möjek gaçyp barýarka öňünden ýene bir möjek çykyp:

– Näme gaçýarsyň? – diýipdir. Ol ýagdaýyny aýdandan soň, ikinji möjek:

– Ýör bäri, ikimiz bile baraly! Olary kowarys – diýip, ikisi hem gelipdir. Bular eşegiň, horazyň we tomzagyň ol boluşlaryny görüp, ýene gaçypdyrlar.

§ 4. Hyýaly ertekiler

Hyýaly (jadyly) ertekileriň baş gahrymanlary adamlar. Ýöne ol adamlar adatdan daşary güýçlere eýe, hyýaly häsiýetde bolýarlar. Olar adatdan daşary hyýaly güýçler bilen söweşmeli bolýandyklary üçin şeýle sypatlarda suratlandyrylypdyr. Hyýaly gahrymanlar döw, aždahalar, jadygöýler bilen çaknyşýarlar, tebigat hadysalarynyň, ýyrtyjy haýwanlaryň garşysyna göreşýärler.

Hyýaly ertekileriň beýleki erteki görnüşlerinden esasy tapawudy aşakdakylardan ybaratdyr.

1. Hyýaly ertekileriň mazmuny has uzyn, birnäçe bölümden düzülse-de, başdan-aýak belli bir gidiş ýordumynda (sýužet liniýada) aýdylýar.

2. Hyýaly ertekileriň gahrymanlary örän çylşyrymly, her tüýsli agyr wakalary başdan geçirýär. Meselem: Hyýaly gahrymanyň ýeke özi iň gorkunç ýurtlara, jeňnellere, çöllere gidýär, ol iň güýçli haýwanlar bilen uruşýar, olar bilen dostlaşýar, olaryň güýjünden peýdalanýar, peri ýaly hyýaly gözellere öýlenýär, has gymmat bahaly zatlary– şamçyrag, göwher we ş.m tapýar.

3. Hyýaly ertekileriň özlerine mahsus gurluş aýratynlygy (stilisitik formasy) bar. Mysal üçin, gahryman gorkuly ýere, elhenç waka sezewar bolsa, onda köplenç; “Bu ýere gulan gelse, toýnagy kesilýändir, guş gelse, ganaty, eý, adam ogly, adamzat! Sen bu ýerlere nähili düşdüň?”. Eger gahryman döwe duşsa, döw oňa “Şunça salam bermedik bolsaň, iki üzüp, bir ýalmardym”, gahryman bir ýere ugrap

gidensoň, „Köp ýöräp, az ýöräp , ahyr pylan şähere, pylan daga ýetdi” diýilýär.

4. Hyýaly ertekleriň içi adamlaryň oýlap tapan hyýaly, jadyly toslamalaryndan doludyr. Olar gahrymana kömek bermek üçin döredilen zatlardyr. Meselem, symrug guş, toty guş we her dürli häsiýetli bolan köwüş, hasa we başgalar.

Hyýaly alamatlar ertekleriň bu görnüşiniň hemmesinde deň derejede däldir. Käbir häsiýetli alamatlar, käbir ertekiniň sýužetinde hyýaly wakalar belli möçberi eýeleýär. Olarda hakykatyň alamatlary köp orun alýar.

“Akpamyk”, “Ýartygulak”, “Mämmetjan”, “Hudaýberdi gorkak” ýaly erteklerde dürli meseleler gozgalýar. Olaryň baş gahrymanlary hem kesp-käri we sosial gatлага degişliligi taýyndan dürli-dürlüdür. Olaryň hemmesine mahsus bolan bir häsiýet – ertekleriň soňunda baş gahryman – Adam ýeňiji bolup çykýar. Hyýaly ertekler geň-enaýy wakalara baý, olaryň kompozision gurluşy ertekleriň beýleki görnüşlerinden has çylşyrymlydyr.

Hyýaly erteklerde adam asmana uçýar, symrug et diýende suw, suw diýende et berip, alty aýlyk ýoly sanly pursatda geçýär. Agzyndan ýalyn çykyp syran Aždarhanyň garşysyna goýlan hem Adam. Adam her hili sypata öwrülip bilýän jadygöýler bilenem söweşýär. Elbetde, bu hyýaly zatlar. Onda-da durmuşda asla bolmadyk, bolmagy-da mümkin däl zatlar.

Ýöne welin, baş gahrymanlaryň hyýaly keşplerde berilmeginde dürli maksatlar göz önünde tutulýar. Baş gahrymanlar hyýaly häsiýetde berilse-de, şol erteki tutuşlygyna alnanda, onuň mazmunynda hakykatyň elementleri bar. Birinji maksat-adatdan daşary oslagsyz we dünýäde tapmasy kyn talaplary berjaý etmek üçin. Ikinji maksat-adalatsyz, rehim-şepagat galmadyk zalym şalaryň zulумыndan ebedi dynmak üçin ulanylýar. Şeýle adamlaryň garaşylmadyk isleglerini diňe hyýalbentlik arkaly ýerine ýetirmek mümkin. Sebäbi öz güýjüň bilen ýerine ýetirip bolmajak ýumuşlar buýrulýar. Eger-de, şol ýumuş baş gahryman tarapyndan berjaý edilmese, onda ýa öz janyňy bermeli ýa-da söwer ýaryny bermeli. Ýumşuň düýp maksady-dünýäde ýok ýumuşlary we bolmajak zatlary ýerine ýetirmegi buýrup, baş gah-

rymandan dynmak ýa-da onuň maşgalasyna eýe bolmakdyr. Şunuň ýaly ýagdaýda baş gahryman hemişe halk tarapyndan goldaw tapýar. Adatdan daşary kyn ýumuşlar halk fantaziýasy arkaly ýeňlip geçilýär. Munuň özi halkyň adalatly adamlar hem-de şolar baradaky arzuwyny görkezýär.

“Mämmetjan” (“Düýe Bahawetdiniň ogly”) ertekisini alyp görelin.

Gadym wagtda Düýe Bahawetdin diýen adam bolupdyr. Ol perzentsiz ekeni. Yaşynyň soňragynda bir ogly bolupdyr. Adyna Mämmetjan goýupdyrlar. Mämmetjanyň kakasy ömrüniň köpüsini düýe çopanlykda geçirýär. Mämmetjan ýetişensoň kakasynyň deregine özi düýe bakmaga gidýär. Kakasy süriniň içindäki garry düýäni satmazlygy nesihat edýär. Mämmetjan garry düýäni üsti horjunly alaşa berip goýberýär. Düýeleriň galany hem şol garry düýäniň zyzndan gidipdir. Sebäbi şol garry düýe süriniň enesi eken. Alaşasy (ýabysy) hem daljygyp ölýär. Onsoň kakasynyň ýanyna barmaga çekinip, ýüzüniň ugruna gidiberýär. Ol ahryry bir derwezäniň agzyndan baranda, “Mämmetjan, al şulary” diýen ses eşidilýär. Mämmetjan horjuny alyp açsa, içi tyl-ladan dolmuş. “Horjuny al” diýen gyz hanyň gyzymyş. Hanyň gyzy biri bilen gaçmagy wada edipdir. Wada eden oglan gijä galýar, Mämmetjan bolsa tötänden gabat gelýär. Gyz Mämmetjana razy bolýar. Mämmetjan başga ýurtda ýaşaberýär. Onuň aýaly örän owadan ekeni. Patyşa Mämmetjanyň aýalyny görüp, oňa “aşyk” bolýar. Mämmetjany ýok etmegiň ugruna çykýar. Ozal gymmatbahaly monjugy patyşa beren Mämmetjan agyr ýagdaýda galýar. Patyşa ony ýanyna çagyryp: “Şol monjukdan ýene birini tapyp gel, iki gyzym onuň üstünde oňşanok” diýýär.

Mämmetjan bu ýumşy döwüň eline düşen perizadyň kömegi we döwüň gizlin syrларыny öwrenmek arkaly ýerine ýetirýär. Döwi öldürip, perini hem alyp gaýdýar. Patyşa Mämmetjany ýene ýanyna çagyryp: „Şir-peleň süýdüni getir. Enem ýaranok”. diýip, ýumuş buýurýar. Mämmetjan bu ýumşy perizadyň we aýagyna agaç çümen garry gaplaňnyň kömegi bilen ýerine ýetirýär.

Patyşa Mämmetjany ýene ýanyna çagyryp: “Bir doga barmyş. Oňa seretseň, alma aglap, nur gülüp durmuş. Şony tapmaly” – diýen.

Mämmetjan bu ýumşy-da perileriň kömegi bilen ýerine ýetirýär. Patyşa Mämmetjany ýanyna çagyryp: „Maňa bir gala salyp ber, ol galaň dört gapysy bolsun: biri tomus, biri güýz, biri gyş, biri hem ýaz. Soňra sen meniň ölen atam-enemden habar alyp gel” diýip, iki sany ýumuş buýurýar.

Periler tilsim bilen gala salyp berýärler. Emel bilen şanyň ölülerinden habar hem getirýär. Ahyrda wyždansyz şa periler tarapyndan guralan duzaga düşýär: köp odun ýygnadyp, odunyň üstüne çykyp, oduny hem otladyp, ene-atasyny görmek üçin gitmekçi bolýar. Şeýlelikde, zalym şa we onuň nökerleri ot alyp ölýärler.

Boýy bir garyş, sakgaly iki garyş

Bir bar eken, bir ýok eken, bir garryja adam bar eken. Onuň bir ogly bar eken, boýy bir garyş, sakgaly iki garyş eken. Bir gün bu oglan kakasynyň bir ýerde algysynyň bardygyny bilip:

– Eý, kaka, seniň kimde algyň bar? – diýip, kakasyndan sorapdyr.

– Eý, oglum, bir döwde algymyz bar welin, berenok – diýip, kakasy jogap beripdir.

Onda ogly:

– Eý, kaka, men alyp geleýin – diýip, iti bilen ugraberipdir.

Kakasy şunça gitme diýip ýalbarsa hem etmän gidipdir.

Ýolda barýarka, öňünden bir möjek çykypdyr welin, oglan:

– Howut itim, howut, bu möjegi ýuwut – diýipdir.

– Howut iti möjegi ýuwudypdyr. Ýene barýarkalar, öňlerinden bir şagal çykypdyr. Oglan ýene-de: Howut itim, howut, bu şagaly ýuwut – diýipdir. It şagalam ýuwudypdyr. Ýene gidip barýarkalar, öňlerinden bir derýa çykypdyr. Ony hem it ýuwudypdyr. Şunluk bilen derýadan geçip, döwüň öýüne barypdyr.

Oglan döwe salam berende, döw:

– Şunça salam bermedik bolsaň, iki üzüp, bir ýalmardym – diýipdir.

Oglan bolsa:

– Dagyňy bilemok, ýöne sen atamyň iki şaýy puluny ber – diýipdir.

Onsoň döw, goý, towuklar gözünü çoksun diýip, bu oglany iti bilen towuk ketegine salypdyr.

Oglan bolsa:

– Haýýar itim, haýýar, häлки şagaly goýber – diýipdir. It şagaly goýberen. Şagal hem towuklary iýipdir. Oglan ketekden çykyp, döwüň öňüne barypdyr-da:

– Iki şaýyny ber – diýipdir.

Döw ýene-de oglany göterip, goýunlaryň arasyna taşlapdyr. Oglan ýene-de:

– Haýýar itim, haýýar, häлки möjegi goýber – diýipdir.

It möjegi goýberipdir. Möjek goýunlardan birnäçesini iýipdir we birnäçesini ýaraly edipdir.

Ondan soň oglan döwüň tamynyň üstüne çykyp:

– Berseň ber, ýogsam ynha gitdiň – diýipdir.

– Men seni iýjek – diýip, döw dişini çarhlap, oglana garşy ugrapdyr. Oglan bolsa:

– Haýýar itim, haýýar, şol derýany goýber – diýipdir.

It derýany goýberipdir welin, döwüň tamyny suw alypdyr.

Şondan soň döw: – Haý, dur, bereýin – diýip gygyrypdyr.

Ine, onsoň oglan:

– Howut itim, howut, bu derýany ýuwut – diýipdir.

It derýany ýuwudypdyr.

Şondan soň döw hazynanyň açaryny oglana berip: “Näçe gerek bolsa al” – diýipdir.

Oglan hazynany açyp:

– Howut itim, howut, hazynany ýuwut – diýipdir welin, it hazynany ýuwudypdyr.

Bu zatlardan soň oglan iti bilen öýlerine gaýdypdyr. Ýolda derýany hem öňki ýerine goýberipdir.

Ahry öýlerine baransoň bolsa:

– Haýýar itim, haýýar, hazynany goýber – diýipdir welin, it öýe girip, bütin hazynany döküpdir.

Ine, şeýdip, boýy bir garyş, sakgaly iki garyş oglan atasyny baý edipdir.

Sowgat

Bir bar eken, bir ýok eken. Gadym-gadym zamanlarda Türkmenbaý diýen ile meşhur, ady belli awçy bar eken. Ol aw awlamakda taýsyz eken. Türkmenbaý has garrap, ýüz ýigrimi ýaşy dolansoň, awa gidip bilmän, golaýjaklarynda bir ýerde gapan gurupdyr. Türkmenbaý goja gapan guran ýerine baryp görse, gapanyna bir täsin owadan guş düşüpdür. Ol guşuň çaksyz owadanlygy, ýelekleriniň dürli-dürli öwüsýän gözüni gamaşdyryjy lowurdysy Türkmenbaýy haýran galdyrypdyr. Ol bu guşa dözmän, ony gapandan boşadypdyr-da:

– Eý, täsin guş, sen azat, meniň hatamy öt. Men ömrümde seniň ýaly üýtgeşik owadan guş göre mok. Eger seniň gapana düşjegiňi bilen bolsam, men gapan gurmazdym. Sen öň hem azat, indi hem azat, bar uç, erkin ýaşa! Meniň gapan guranymyň in soňky gezegi-de şu bolar – diýip, täsin guşy asmana uçuryp goýberipdir. Guş uçup, Türkmenbaý babanyň üstünden bir öwrüm edipdir-de, onuň edil öňünde gonup, dillenişdir:

– Eý, Türkmenbaý goja, sen meni azat etdiň, sen rehimli adam ekeniň. Men hem saňa bir ýagşylyk etmesem, ynjalyp ýaşap biljek däl. Ýör, yzyma düş-diýip uçup başlan. Türkmenbaý baba hem ýuwaşja ýöräp, ak gunduz ýaly sakgalyny sypalap, pessaýja uçup barýan guşuň yzyna düşüp ugrapdyr. Guş şol uçup barşyna aňyrsyna-bärsine göz ýetmejek uly jeňnellege ýetipdir. Owadan guş Türkmenbaý goja “duruber” diýip, yşarat edipdir-de, jeňnellegiň içine uçup gidenmiş. Guş az salymdan soň dolanyp gelipdir-de, agzy bilen getiren gutusyny Türkmenbaý baba berip:

– Şu gutyny täze ýurt tutjak ýeriňde, il-günüň arasynda açgyn. Ýolda çem gelen ýerde ýeke özüň açmagyn – diýip, goja sargyt edenmiş. Türkmenbaý gojanyň ýolda gutynyň içinde nämäniň barlygyny bilesi gelip, ýüregi takat etmändir. Obalary onuň gözüne has daş görnүpdür. Bilesigelijiligi onuň erkini elinden alypdyr. Ol oba ýetmän, gutyny çöl-beýewanda açypdyr. Ol tüsse asmany tutupdyr. Asman gara bulut bolupdyr. Ýyldyrym çakyp, gök gürläpdür. Howa açylyp, ýene-de gün çykypdyr, dünýä ýüzi ýagtylypdyr. Dünýä, töwerek-daş al ýaşyl öwsüp, göm-gök otlar çykypdyr, gülläkler, çigildemler öwşün atypdyr. Guşlar saýraşypdyr. Ol ýerde kiçijek derýa emele gelip, derýanyň

boýunda biri-biri bilen gujaklaşyp oturan gür baglyk emele gelipdir. Ymgyr çölün içinde, bag-bakjasyz ýerde kiçijek obada ýaşayan Türkmenbaý goja uzak eglenmän obadaşlary, mal-garalary bilen bu ýerik göçüp gelipdirler. Günlerde bir gün Türkmenbaý goja öňküsinden birneme ýigdelip, baglaryň arasynda aýlanyň ýörkä, şol owadan guş oňa gabat gelip, ýokardan bir sandyjak sallapdyr. Türkmenbaý goja ol sandyjagy obadaş ýigitleriniň birine görtdip, adamlaryň arasyna eldiripdir. Adamlar sandyjagy açypdyrlar. Sandyjakdan pil, kätmen, çarşak, palta, çekiç, aňňal çykyberenmiş. Adamlar gülşüp:

– Türkmenbaý aga, bu täsin guşuň-a bize: “Iş gurallary alyň-da, biliňizi berk guşuň” diýipdir, nädýäris, daýhançylyga başlaýarysmy? – diýipdirler.

Şunlukda, öň mal-gara bilen başagaý bolup ýören gumlular täsin guşuň kömegi bilen ekerançylyga geçipdirler.

Soňabaka Türkmenbaý gojanyň obasy bag-bakjaly uly şähre öwrülip gidenmiş.

§ 5. Rowaýatlar-legendalar (efsanalar)

Taryhda bolup geçen, bolaýmagy hem ähtimal bir taryhy waka, şahslar hakynda, ýer-ýurt atlary hakynda we ş.m. barada halkyň arasynda dörän gürrüňe-hekaýata rowaýat diýilýär. Rowaýatlar dil üsti bilen nesilde-nesle ýaýran hekaýatdyr-legendadyr.

Rowaýatlar hem özleriniň mazmunyna görä dürli-dürli bolýarlar. Olarda halkyň durmuşy, ýaşayşy bilen baglanyşykly gadymy ýadygärlikler, köne şäherler, ýer-ýurt atlary, taryhda hakykatdan-da ýaşap geçen şahslar, gahrymanlar, şahyr we bagşylar barada gymmatly maglumatlar berilýärler.

Bilşimiz ýaly, rowaýatlar erteki häsiýetli bolany üçin, onda beýan edilýän şahs, hadysa hemişe diýen ýaly, hakyky durmuşdan ulaldylyp, üýtgedilip ýa-da hyýaly görnüşde berilýär.

Rowaýatlary öz mazmun aýratynlyklaryna görä şu aşakdaky toparlara bölmek bolýar:

1. Geografiki atlaryň gelip çykyşy baradaky rowaýatlar (“Arçman” şypahanysynyň ady bilen, “Kow ata” dag gowagy we ş.m. bilen baglanyşykly dörän rowaýatlar)

2. Taryhda bolup geçen wakalara degişli rowaýatlar.

3. Taryhda ýaşap geçen taryhy şahslar baradaky rowaýatlar. Sol-tansöýün (Husaýyn Baýkara), Myraly (Nowaýy), Isgender Zulkarneýin (Aleksandr Makedonskiý), Keýmir kör we başga taryhy şahslar bilen baglanyşykly dörän rowaýatlar.

4. Asman jisimleri (ýyldyz, Aý ...) baradaky rowaýatlar (“Akmaýanyň ýoly”, “Zöhre ýyldyzy” we ş.m. bilen baglanyşykly dörän rowaýatlar.).

5. Şahyrlar (Magtymguly, Talyby, Kemine, Şabende, Mätäji we başgalar), aýdym-saz bilen baglanyşykly rowaýatlar (“Hajygo-lak” sazy, “Arkaç galdy, Aýnam, how”, “Ak eşekli” aýdymlary we başgalar bilen baglanyşykly dörän rowaýatlar.).

Taryhda özara uruşlarda halkyň ýa-da olaryň arasyndaky käbir şahslaryň gahrymançylygy baradaky rowaýatlar bolup biler. Köneür-genç galasyny goramakda halkyň görkezen edermenligi barada häli-häzire çenli örän köp rowaýatlar ýaýrandyr.

Taryhda ýaşap geçen taryhy şahslar baradaky rowaýatlarda hem esasan, aýry-aýry taryhy şahslaryň durmuşynda bolan möhüm wakalar barada gürrüň berilýär. Umuman alanyňda, taryhy şahslar we olaryň ýaşayşy, başyndan geçiren dürli hili wakalary baradaky rowaýatlar beýleki mazmundaky rowaýatlardan has köp sanly we köp görnüşli bolup durýar.

Asman jisimleri baradaky rowaýatlar köp bolmasa-da, onuň barlygyny iňkär edip bolmaz. Mysal üçin, Zöhre ýyldyzy, Akmaýanyň ýoly we ýene-de birnäçe rowaýatlary agzamak bolar.

Taryhy şahslar aýry-aýry döwürlerde ýaşapdyrlar. Olaryň durmuşda bitiren hyzmatlary örän uly bolanlygy sebäpli, olar hem ertekilerdäki batyrlar, pälwanlar ýaly suratlandyrylypdyr. Bu bolsa rowaýatlary halk döredijiliginiň beýleki görnüşlerinden tapawutlandyryýar. Aňyrsynda belli bir waka, hadysa ýatanlygy üçin, rowaýatlar taryhy hakykata has ýakyn bolýarlar.

Magtymguly Pyragy baradaky rowaýatlarda ol beýik adamkärçilikli, mertebeli, salyhatly, türkmen halkyny agzybirliге ruhlandyryjy, paýhasly maslahatçy adam keşbinde berilýär.

Keýmir kör barada hem bir topar rowaýat bar. Olarda Keýmiriň halk bähbidi üçin içki we daşky duşmanlara garşy göreşi, türkmen halkynyň azatlygy, özbaşdaklygy ugrunda edermenlik, batyrlyk, gahrymançylyk görkezşi suratlandyrylýar.

Keýmir kör hakyndaky rowaýatlaryň terbiýeçilik ähmiýeti uly. Halk arasynda ulanylýan “Hatap galasy”, “Çagarygy gyşyk hem bolsa, tüssesi dogry çykýandyr” ýaly aňlatmalaryň ýüze çykyşy Keýmir hakynda aýdylýan rowaýatlar bilen baglanyşdyrylýar.

Rowaýatlarda gürrüň berilýän hekaýatlaryň hemmesi durmuşda hakykatdan-da şeýle bolupdyr hasap etmek bolmaz. Çünki, käbir rowaýatlarda wakalar bolşundan has ösdürilip görkezilýär. Birnäçesi bolsa çaklamalar esasynda döreýär. Käbiri rowaýatçylar tarapyndan çeperleşdirilip, hyýaly elementleriň hem goşulýan halatlary bolýar. Mysal üçin, Isgender Zülkarnayn hakyndaky bir rowaýatda: “Isgender patyşanyň ýazzy maňlaýynda iki sany şahy barmyş” diýlip, ol şahlar bilen baglanyşykly hekaýatlar aýdylýar. Isgender patyşa hakykatda bolan adam. Emma adamyň şahynyň bolmaýandygy welin hakykat.

Rowaýatlaryň arasynda iň köp görnüşlileriniň biri-de taryhy ýadygärlikler baradaky rowaýatlardyr. Bu barada gürrüň etmeli bolanymyza, biz ýurdumyzdaky rowaýatlara baý bolan ýerlerimiziň, taryhy ýadygärliklerimiziň köpdüginini agzaman geçmek bolmaz.

Diňe bir Köneürgenjiň taryhy baradaky rowaýatlar bu şäheriň gadymdan bäri adynyň dünýäniň köp ýerlerine uly şöhrat bilen ýaýrandygyny aňladýar. Şäheriň öz adyndan başga hem onda ýaşan şöhratly adamlaryň atlary barmak basyp sanardan köpdür. Üç yüz altmyş pirlar, Kyrk molla gonamçylygy, Nejmeddin Kubranyň we beýleki pirleriň gümmezleri halkymyzyň uzak geçmişdäki başyndan geçiren wakalary barada örän köp maglumatlary berýär. Köneürgenjiň minarasy, beýleki binalar ol ýerde gadymy medeniýetiň nähili gülläp ösenliginiň gözli şaýadydyr. Bular ýaly taryhy ýadygärlikler baradaky rowaýatlar bolsa şol maglumatlaryň üstüni aňryýany bilen ýetirip, olaryň täsirliligini öňküsinden hem artdyryýarlar. Şeýle rowaýatlardan birini mysal getirmek bolar.

Köneürgenç döwletiniň pajarlap ösýän uçurlary, onuň paýtagty Ürgençde bir ussa ýigit ýaşapdyr. Ol ýigit ýurduň şasynyň gyzy Töre-

beg hanyma aşyk bolupdyr. Günleriň birinde Horezm şasy şähere gezelenje çykanda, ussa ýigit onuň ýanyna gelipdir-de, eda bilen baş egip, oňa arzuwyny aýdypdyr. Şa örän gazaplanypdyr, emma ýigidiň ussalygyny, paýtagtda owadan ymaratlary gurandygyny ýatlap, oňa şeýle diýipdir:

– Bolýar, men saňa Törebeg hanymy bereýin. Ýöne sen Ürgençden özge hiç ýerde bolmadyk üýtgeşik bir beýik minara gurup ber. Onuň depesinden seredeniňde, külli Horezmiň serhetleri görnüp dursun.

Ussa ýigit muňa örän begenipdir hem öz şägirtlerini ýygnap, uly hyjuw bilen işe girişipdir.

Ägirt minaranyň gurluşygy ahyrlap barýar. Şol wagtlarda ussa ýigit “Horezm şasy meni aldar, gyzyny maňa rowa görmez” diýip, pikire batypdyr. Minara çak edilişinden hem beýik, owadan bolupdyr.

Ussa ýigit minaranyň soňky kerpiçlerini goýup ýörkä, aşakdaky şägirtlerinden kagyz, ýelim we başga-da birnäçe zat ibermeklerini sorapdyr. Şeýdip ol özüne iki sany ganat ýasanypdyr we minarany görmäge gelen Horezm şasyna minaranyň gurlup gutarylandygyny ýokardan habar beripdir. Şa ýokary garap:

– Sen minaradan aşak bök, ýere sag-aman düşseň, Törebeg hanym seniňki – diýip gygyrypdyr. Ýigit özüni minaradan aşak goýberipdir. Edil şol wagt hem apy-tupan turupdyr we ýigidi näbelli bir tarapa, alyslara alyp gidipdir. Ýigit köp gije-gündiz uçup, ahyry Buharada ýere gonupdyr. Şol ýerden hem pyýadalap Ürgenje tarap ýola düşüpdür. Ençeme ýyldan soň, garrap, tapdan düşüp Ürgenje gelse, Horezm şasy öldürilipdir. Törebeg hanym ýogalypdyr. Ussa gözel Törebeg hanymy ýatlap, onuň guburynyň üstünde musulman äleminde deňi-taýy bolmadyk iň ajaýyp ýadygärligi – türbeti bina edipdir.

Rowaýatlaryň ýaýraýyş giňişligi hem birmeňzeş däl. Käbir ýer-ýurt, adamlar, wakalar hakyndaky gürrüňler, hekaýatlar diňe şol döran welaýatynyň ýa-da etrabynyň, obasynyň çäginde meşhur bolup, beýleki ýerlerde bilinmän galýar. Ýöne welin, Myraly we Soltansöýün, Keýmir kör, Nurberdi han, Güljermal han ýaly taryhy şahslar, Magtymguly, Şabende, Kemine, Talyby, Seýdi, Mollanepes ýaly

şahyrlar baradaky rowaýatlar diňe bir obadyr etrap ýa-da welaýatda däl, eýsem bütin ýurda bellidir.

Halk döredijiliginiň rowaýatlar-legendalar görnüşini öwrenmek de we halka ýetirmekde türkmen alymlarynyň goşandy uludyr. Magtymguly Pyragy hakynda (Beýik şahyryň 225 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygyndysy, Aşgabat, 1959 ý) rowaýatlaryň, şeýle hem S. Atanyýazowyň “Ýer-ýurt atlarynyň sözlügi” (Aşgabat, 1982ý.), H. Ýusubowyň “Gadymy Horezmiň ýüregi” (Aşgabat, 1995ý.), A. Baýmyradowyň “Türkmen taryhy prozasynyň ewolýusiyasy” (Aşgabat, 1982ý), B. Baýmyradowyň “Türkmen galalary hakyndaky rowaýatlar” (Aşgabat, 2004ý.) diýen işleriniň-de ylmy ähmiýeti örän bimöçberdir.

Rowaýatlar biziň şu günki nesillerimize taryhy geçmişimizi öwretmekde örän uly ähmiýete eýedir. Orta mekdeplerden başlap, ýokary okuw mekdeplerinde, döwletiň öz garamagynda döredilen mirashanalarda gadyndan galan taryhy we edebi ýadygärlikler saklanyp, olar bilen birlikde rowaýatlar hem toplanylyp, şol ýerde dürli hili göwrümde çap edilip saklanylýar. Bu bolsa şol taryhy ýadygärlikleri adamlaryň, okuwçy-ýaşlaryň, talyplaryň gözi bilen görüp, wakalaryň durmuşylygyna has hem anyk göz ýetirmeklerine getirýär.

Ýer ýüzünde entek gadyndan gelýän, özi hakynda hiç hili rowaýat bolmadyk hiç bir zat ýok bolsa gerek. Şonuň üçin ol taryhy gymmatlyklar diňe bir şol döwletiň ruhy ýa-da medeni gymmatlygy bolman, ol bütin adamzadyň ruhy gymmatlygy bolup durýandyr. Olar baradaky maglumatlary, urp-adatlary, rowaýatlary indiki nesillere geçirmek bolsa biziň mukaddes borjumyzydyr.

Mynasyp şägirtler

Hywadaky “Şirgazy” medresesinde okaýan talyplar üçin salnan darajyk hüjreleriň birinde Gündogaryň parasatly alym-şahyrlaryndan biri, halkyň wepaly ogly Magtymguly ýaşapdyr. XIX asyr türkmen şahyrlary Seýdidir Zelili hem şol medresede okapdyrlar. Emma bularyň elleri ýuka bolany üçin, her haýsy bir hüjräni kireýine alyp bilmän, ikisi bir hüjrede ýaşamaly bolupdyrlar.

Halk rowaýatlaryna görä, bu ýerde elmydama bir hüjre boş durýar. Şol hüjrede bir wagtlar Magtymguly şahyr ýaşap geçipdir. Medresäniň däbine görä, bu ýerde okap giden iň güýçli talybyň ýaşayan hüjresi, her tarapdan güýçli bolan bäsdeş şahyr tapylýança boş durmaly eken. Şonuň üçin bu ýerde okan talyplardan Magtymgulynyň hüjresinde ýaşamaga milt edip bilen bolmandyr. Diňe Seýdi bilen Zelili käýarymlar baryp, şol hüjrede gijesine ýatar ekenler. Sebäbi bular Magtymgulyny özleriniňki, öz halypalary hasap edipdirler.

Bir sapar iki şahyr şol hüjreden çykyp gelýärkäler, gapdallaryndan bir molla çykyp:

– Magtymguly siziň nämäňiz bolýar? – diýip sorapdyr.

Bular:

– Magtymguly biziň ussadymyz bolar – diýip jogap berýärler.

Onda molla:

– Beýle bolsa Magtymgulydan bir şygyr okap beriň – diýýär. Şonda şahyrlaryň biri Magtymgulynyň:

Mollalar ahyrýet sözün söylärler:

“Müňkür bolma, boljak işlerdir bular”.

Kim biler ki ahyrýetde neýlärler,

Iýip, içip, münüp, guçup öt ýagşy-

– diýen bendini okaýar. Bu setirler molla ýaraman, hüňürdäp, bularyň ýanyndan gidiberýär.

Tapdyk Emre

Beýik pir Hajy Bekdaş weli Horasandan Anadola göçüp baranyndan soň, ol ýerdäki keramatly pirleri öz huzuryna çagyrypdyr. Çagyrylanlaryň arasynda Emre atly bir türkmen bar eken. Emre bu çakylyga gelmändir. Hajy Bekdaş Sary Ýsmaýyl atly derwüşini gaýtadan onuň yzyndan iberipdir. Bu gezek Emre onuň huzuryna gelipdir. Hajy Bekdaş ondan birinji çakylyga gelmezliginiň sebäbini soranda, ol özüniň keramatly erenler, pirlere bilen duşuşyklarynda Hajy Bekdaş atly pir bilen duşuşmandygyny, ýöne bir ýygmanyşykda perde arkasyndan özüne bir goluň uzandygyny, ol goluň eýesini özüne halypa edinendigini, emma şu wagta çenli näçe gözlese-de ony

tapmandygyny aýdýar. Hajy Bekdaş oňa elini uzadýar, onuň eliniň aýasynda bir ýaşyl hal bar eken. Emre ol haly görüp, özüniň gözläp ýören pirine duşandygyny bilýär we “Tapdyk ”diýip, üç gezek uly ses bilen gygyrýar. Şondan soň onuň ady Tapdyk Emre bolup galýar.

(“Türkmen dili” gazetini. 2004-nji ýylyň mart aýynyň 31-i)

Soltanýaz begiň galasy

Rowaýatda şeýle diýilýär, Soltanýaz diýen hanyň ýaşlyk döwri Lamma obasynda geçipdir. Ol ýaşka atasyndan mahrum bolup, ýetim galypdyr. Ony enesi terbiýeläpdir. Soltanýaz ýigit çykan döwürlerinde Buhara emiri Şamyrat Welnamynyň ärsarylara zygiderli salgyt salyp, agyr horluklara sezewar edýändigine göz ýetiripdir.

Buhara emiri diňe agyr salgyt salmak bilen çäklenmändir. Ýigit salgydyny salyp, olardan leşger ýygnapdyr. Soltanýaz hem ýigit salgydy hökmünde emiriň leşgerinde gulluk edipdir.

Bir gezek kese ýerliler bilen bolan söweşde Şamyrat Welnamynyň daşy gabalypdyr. Goşunbaşynyň ýeke galandygyny, onuň janynda uly howpuň abanandygyny gören Soltanýaz atynyň başyny yza öwürüp, deň bolmadyk başa-baş jeňe giripdir. Söweş wagtynda emir Soltanýazyň atynyň jylawundan tutup, onuň adyny sorap, söweşden soň öz ýanyna barmagy tabşyrypdyr.

Söweş tamamlanypdyr, emma Soltanýaz emiriň ýanyna görme-görşe barmandyr. Emir ara wagt salman, ýasawullaryna Soltanýazy tapyp getirmegi tabşyryar. Ýasawullar Soltanýazy tapyp, emiriň huzuryna getiripdirler. Emir:

– Näme üçin gelmediň? – diýip sorapdyr.

Onda Soltanýaz:

– Men söweşde tapawutlanmadym. Emir gabawa alnanda her bir leşger janyny orta goýar. Men hem şeýdipdim. Şol sebäpli siziň gaşyňyza gelip bilmedim – diýip jogap berýär.

Şonda Emir:

– Sen örän batyr hem edermen goç ýigit ekeniň. Meniň janymy ölümden halas etmek üçin söweşe girdiň. Köp duşmanyň kellesini pyzlawuk kádi ýaly edip togaladyň. Saňa üç gün purýja berýärim, şondan soň Buhara meniň ýanyma bar – diýip tabşyryar.

Soltanýaz iline gelip, garry enesi bilen maslahatlaşypdyr. Enesi oňa:

– Oglum, sen emiriň janyny ölümden gutaran bolsaň, ondan ile ýaramly zat dilemek gerek – diýip, Soltanýaza şeýle maslahat beripdir:

– Oglum, biziň birazajyk ýerimiz bar. Gün-güzeranymyz hem oňuşmazça däl. Ýöne biziň ilimiz hor ýaşaýar. Talaňçylyk köpeldi. Ili gorar ýaly, hor-zar etmez ýaly bir ýolbaşçy gerek. Buhara emirinden beglik dile. Beglik galasyny saldyr. Adalatly beg bolsaň, ärsary ili hem hor-zar bolmaz – diýip, gulagyna pugta guýupdyr.

Soltanýaz emiriň huzuryna gelip, ondan beglik hem-de bir gala gurmaga rugsat bermegini haýyş edipdir. Emir Welnamy kynlyk bilen Soltanýaza rugsat beripdir.

... Şondan soň Soltanýaz «Soltanýaz beg» adyny alypdyr. Ärsarylardan leşger düzüpdür. Soltanýaz begiň buýrugy bilen beglik galasy salnyp başlapdyr. Her ýabyň boýunda ýaşaýan işe ýaramly erkek adamlar her gün bir eşek ýüki laýy eýläp, özleri bilen getiripdirler. Köpüň güýji bilen beglik galasy salnypdyr.

Soltanýaz beg ärsary ilini daşky duşmanlardan gorapdyr, salgytdan halas edipdir. Il abadan, dok ýaşapdyr. Soň-soňlar Soltanýaz begiň bitiren işleri hakda rowaýatlar aýdylypdyr. Onuň beglik galasy «Soltanýaz begiň galasy» adyny alypdyr.

Şu rowaýatda Soltanýaz begiň mertligi, batyrlygy, gaýduwsyzlygy, gahrymançylygy barada gürrüň berilýär. Soňra onuň buýrugy boýunça gala dikeldilenligi, şol dikeldilen galanyň halky gorandygy, şeýlelik-de, oňa “Soltanýaz begiň galasy” diýen adyň dakylandygy rowaýatda çeper sözleriň üsti bilen nygtalypdyr.

Döwkesen gala

Gadym wagtlarda häzirki Döwkesen galasy gamçysyndan gan daman Ahmet hana degişli eken. Ahmet han zalymlykda, diýdimzorlukda ýakasyny tanadypdyr. Ne baý, ne pukara, ne zor, ne-de ejiz erkana ýaşapdyr. Baýyň malyny alypdyr, garyby gula öwrüpdür, zory ejiz edipdir, ejizi biçärä öwrüpdür.

«Her kim niýetinden tapar» diýlipdir. Ahmet han niýetinden tapypdyr, perzende ýüzi düşmändir. Aýal üstüne aýal alýar. Aýaly üçe, dörde, bäşe ýetiripdir. Aýallaryndan perzent bolmandyr. Ahyry Alla tarapyn, sekizinji aýaly hamyla bolupdyr.

Aý, gün geçip, aýalyndan bir gyz dünýä inipdir. Şol gün atly-ab-raýly, göwni giň, desterhany açyk bir baýyň ogly dünýä inýär. Ahmet han niýetini, pälini düzüw tutup, jemaly gül dek bolsun diýip, gyzyna Güljermal ady dakypdyr. Baýyň oglunyň bolsa ýaňagynda haly bar eken. «Ady bilen geldi» diýip, oňa Hally ady dakypdyrlar.

Güljermal ýeke perzent, iýjegi öňünde, iýmejegi zyznda. Gezse Erem bagy, oýnasa salkyn ýer. Ata-babalarymyz aýdypdyr: «Goýundan agam dogar, gara-da». Ahmet handan ak dogupdyr. Güljermal adyna mynasyp gyz eken. Aklyly akyl ýerinde, sözi söz ýerinde. Görk-görmekde, edep-ekramda öňüne gyz geçmändir.

Hally ile belli pälwan bolup ýetişipdir. Magrypda, Maşrykda ýagyrmysyny ýere degirjek pälwan tapylymandyr.

Günlerde bir gün Hally pälwan uly toýda orta çykýar. Gözi ýa-nyp duran, syrdam, gunt bedenli ýigit döw dek pälwany agdaryp ýere urýar. Şol wagt hanyň gyzy Güljemalyň nazary Halla düşýär. Iki juwan dem salymda ýşk kölünde guwwasa dönýärler. Sözsüz, dilsiz iki göwün tapyşýar. Iki göwün pynhan syrlaryny ilden näçe ýaşyrsalar-da, bolmaýar. «Temen haltada ýatmaz, söýgi köňülde» diýipdirler. Ahmet hanyň ganly gamçysy, Hallynyň gujur-gaýraty adamlarda geň duýgyny oýarypdyr. Güljermal bilen Hallynyň söýgüsini Ahmet han eşitse, näder?

Ýigitde güýç-gaýrat bar. Akyl-paýhas ýeterlik. Ahmet handa diýdimzorluk bar. Güljermal bilen Hallynyň Perhat-Şirin dek söýgüsini Ahmet hana aýdaly. Ne gowga goparka? – diýipdirler.

«Şumluk – şorluk, ýuwup aýryp bolmaz» diýleni. Ile belli şum söýgi syryny hana äşgär edipdir. Ahmet han bu wakany eşidip, gahar-gazaba münüpdür. «Gahar-gazap Alla tarapyn» diýipdirler. Ahmet han kem-kemden köşeşipdir. Kellesinde hile-pirim torlapdyr. «Ile belli pälwan. Ur-tut öldürsem, il oňlamaz. Gowusy köşge çagyryp, hile-pirim bilen ýoguna ýanaýyn» diýip, Hallyny köşge çagyrypdyr. Gele-gelmäne:

– Pälwan, sen nire, meniň gyzym nire? Gowusy sen pälwanlygyňy et-de, Güljemaly ýatdan çykar. Güljema özüm ýaly hana mynasyp – diýipdir.

Onda Hally:

– Han aga, söýgi ýolunyň ortasyndan gaýtman. Kyrk janymyň kyrkysy hem Güljemala gurban – diýipdir.

Han haýbaty ýer tutmandyr. Ol akyldarlary bilen geňeşip, gara dagdan köşk dikeltse gyzyny berjekdigini aýdypdyr.

«Açlyk näme iýdirmez, dokluk näme diýdirmez», söýgi näme etdirmez. Hally Perhat dek «Hüw-hak» diýip, gara dagdan gara köşgi salyp başlapdyr. Gije ýok, gündiz ýok, dynjy ýok, Hally pälwan teşedir çekiç bilen dagy goparyp, täsin köşgüň dyrnagyny tutupdyr. Bir pagsa, üç pagsa edipdir. Gara aýna ýaly gözi gamaşdyrýan köşk edil ýylanyň agzyndan çykan ýalymyş. Ahmet han muny görüp, haýranda galypdyr.

Ýene akyldarlary bilen geňeşipdir. Olaryň içinde ýedi derýanyň suwuny içen bir köse bar eken. Ol:

– Han aga, «Söýgi kör bolar» diýipdirler. Hally döw kesen dek gara dagy goparyp, köşgi bitirip barýar. Ony diňe al-pirim ýeňer – diýipdir.

Ahmet han:

– Nädip ýeňip bolar? – diýip sorapdyr.

Ol köse:

– Kyssada bar. Söýgini ölüm ýeňer. Güljema öldi diýiň. Aşyk ýürek çydamaz. Salan köşgi başyna ýumrulyp, belki gubury bolar – diýipdir.

Söýgi ataşy kimleri köýdürmedi, kimleri nusga öwürmedi. Ahmet hanyň hilesi öz başyna bela boldy, iki juwana gala boldy.

Hally säher çagynda, gara daşdan salan gara köşgüne syn edip durka Güljemalyň ak köşgünden ahy-nala sesi göge galýar. Hile to-rundaky perýat eşiderden agyrmýş. Agyhonlar yzly-yzyna perýat urup, agy-nalalary aýdýarmyş. Bir melgun Hallynyň ýanyna gelip:

– Güljema iş bitirdi, hak jaýyna gowuşdy – diýipmiş.

Ýigit serrin gaýdypdyr. Huşuna gelip, edil aşyk-magşuklar ýaly:

– Güljemalsyz bu dünýä maňa derkar däl – diýip, goparan uly dag bölegini köşgüň depesinden inderipdir. Alla tarapyn, dag böleginiň zarbyna köşk ýumrulyp, Hallyny ýer düýnäpdir. Ahmet hany ýer çekipdir.

Hiç zatdan habarsyz Güljemal bu ahwaly görüp, perýat edip, özüni köşkden oklapdyr.

Güljemal bilen Hallynyň keç söýgüsi hakdaky rowaýat dile sena bolup, çar tarapa perwaz urupdyr.

Hallynyň gujur-gaýraty, Güljemala bolan yşgy bilen diňe döw ke-sip biljek dag harabaçylygyna «Döwkesen gala» diýip at beripdirler.

Bu rowaýat özüniň gadymylygy bilen, diliniň çeperçiligi bilen biziň günlerimize gelip ýetip, ol Gorkut ata eýýamyna degişlidir.

§ 6. Şorta sözler

Şorta sözler (anekdotlar) halk döredijileriniň giň ýaýran görnüşleriniň biri bolup, ol degişme häsiýetli, gülküli, kähallatlarda ýiti tankydy häsiýetdäki kiçi göwürümlü kyssa eseridir.

“Şorta söz” adalgasy alym B.Garryýewiň belleýşi ýaly, “şorta, şarta kesmek – çöp döwen ýaly etmek, pert jogap bermek” many-laryndan gelip çykypdyr. Kâbir adamlaryň biriniň üstünden güljek bolup, ýaňsa alyp aýdan sözlerine kesgitli, “çöp döwen ýaly” gaýtargy berilýär. Biz muňa Mämmetweli Keminäniň ady bilen baglanyşykly aýdylyan “Eşek bilen aram bir garyş”, “Akyly sizde, gulagy mende” ýaly şorta sözlerde hem göz ýetirýäris: “Bir sapar Keminäniň gulagyna çyban çykyp, gulagy çişibräk duran eken. Bir oturylyşykda Äraly işanyň gözi oňa düşýär. Ol Mämmetweli Keminä: “Ýeri, molla Kemine, siz eşegiň gulagyny alaýdyňyzmy?” diýip sorayar. Onda molla Kemine ýylgyryp: “Hawa, pirim, siz eşegiň akylyny alanyňyzdan soň, sizden kem galmajak bolup, eşegiň gulagyny alaýdyk” diýip, pert, çöp döwen ýaly edip jogap berýär”. Bu ýerde Mämmetweli Keminäniň üstünden güljek bolup synanyşyk eden piriň akylly eşegiň akylly bilen deňeşdirilip, oňa jaýdar jogap berilýär.

Şorta sözlere anekdot hem diýilýär. “Anekdot” grek sözi bolup, ol aslynda “Ýazylmadyk zat, gülküli, ýomakly gürrüň” diýen manyny berýär.

Şorta sözlerde adamlaryň arasyndaky gatnaşyklaryň gülküli, ýumorly ýerleri beýan edilýär. Halky eseriň bu görnüşinde köplenç kim-de bolsa bir adamyň ady bilen baglanyşdyrylan hekaýalar – şorta sözler beýan edilär. Halk arasynda tanalýan adamlaryň atlary bilen baglanyşykly şorta sözler il içinde uly meşhurlyga eýedir.

Şorta sözler forma (görnüş) taýyndan gysgajyk bolup, onuň aňyrsynda haýsydyr bir täsirli, ýumorly ýiti waka ýatýar. Şorta sözlerde waka iň soňunda duýdansyz ýagdaýda çözülip, gülki döredýär.

Şorta sözleri toplap, neşir etmek işi XX asyryň 20-nji ýyllaryna degişlidir. 1925-nji ýylda “Myraly we Nowaýy” ady bilen Nowaýy hakyndaky hekaýatlar neşir edilýär. 1937-nji ýylda “Ependi Nasreddin” ýygynyň çykyp, onda Ependi bilen baglanyşykly şorta sözler berilýär.

Şorta sözleri neşir etmeklik soňky ýyllarda-da dowam etdirildi. (“**Ependi**”, Aşgabat, 1941 ý., “**Myraly**”, Aşgabat, 1948 ý., “**Ýomaklar we degişmeler**”, Aşgabat, 1964 ý., “**Eşider bolsaň**”, Aşgabat, 1974 ý., “**Ýomaklar we degişmeler**”, Aşgabat, 1980 ý., “**Ýigrimi üç Ependi**”, Aşgabat, 1990 ý., “**Kemine bilen pir**”, Aşgabat, 1992 ý., “**Türkmen şorta sözleri**”, Aşgabat, 2004 ý. we ş.m.).

Wagt geçdigiçe, her döwre görä şorta sözler mazmun taýyndan-da, çeperçilik taýyndan-da özgerip, kämilleşip durýar. Şorta sözler halkyň taryhy bilen baglanyşykly bolup, durmuş hakykatyny beýan etmekde uly ähmiýete eýedir.

Şorta sözleriň belli bir topary diňe şol bir halkyň içinde, käbirleri birnäçe halklaryň içinde bellidir. Munuň özi şorta sözler bilen ady baglanyşdyrylýan adamyň tanymallygyna baglydyr. Ependi, Myraly we Soltansöýün, Aldarköse ýaly adamlar baradaky şorta sözler ähli türki halklarda aýdylýar. Emma Kemine, Äraly işan, Keýmir kör, Japbaklar, Pyhy Tagan, Ata Köpekmergen ýaly adamlaryň atlary bilen baglanyşykly berilýän şorta sözler diňe türkmen halkynyň arasynda bellidir.

Şorta sözlerde durmuşda gabat gelýän ýaramaz wakalar, hadysalar ýiti tankyt astyna alynýar. Tankydy häsiýetli şorta sözlerde adamlarda gabat gelýän dürli hili ýaramaz häsiýetler – zalymlyk, açgözlük, ejize ganymlyk, namartlyk, lellimlik, görüplik, bahyllyk, ýaltalyk we ş.m. tankyt edilýär. Bular ýaly şorta sözler köpçülik tarapyndan döredilip, olar satiranyň bir görnüşi hökmünde belli şahslaryň atlary bilen aýdylýar. Şu ýerde bir zady belläp geçmegimiz gerek, ol hem bolsa şorta sözleriň ählisi satirik häsiýetde bolman, käbir adamlaryň ady bilen gülküli wakalary hem beýan edýärler. Onda ýiti tankyt görkezilmeyär.

Türkmen halk döredijiliginde Keminäniň, Ependiniň, Aldar Kösäniň, Japbaktaryň, Myraly we Soltansöýüniň atlary bilen baglanyşykly berilýän şorta sözlerde gysganç, şermende, ýoknasyz, gözboýagçy, nalajedeýin, gorkak, eli egri, il gözünden düşen, ýalançy, harsydünýä, öwünjeň, men-menlik edýän adamlaryň üstünden gülünýär. Şolar ýaly adamlaryň gylyk-häsiýetleri, olaryň edýän bolgusyz işleri, dünýägaraýyşlarynyň darlygynyň üstünden gülünýär, berk ýazgarylýar.

Şorta sözler taryhda hakykatdan ýaşap geçen şahslaryň adyna aýdylsa hem olary taryhy maglumat diýip ulanyp bolmaýar. Sebäbi şorta sözler bilen baglanyşykly wakalar suratlandyrylan wagtynda, olarda agzalyan zähmet gurallarynyň atlary ýa-da beýan edilýan waka barada özünde maglumat berilmese, onuň haýsy döwürde döränligini bilip bolmaýar. Şorta sözler dürli döwürde döräp, ol bir wagtda birnäçe şahslaryň ady bilen hem berilmegi mümkin. Bulardan başga edil öňki döwürde dörän şorta sözler ýaly, ýokarda ady agzalan şorta sözler häzirki biziň zamanamyz bilen baglanyşykly döreyär we döremegini dowam etdirýär. Şonda olar bir wagtarda ýaşap geçen, emma häzirki wagtda bolmadyk şahslaryň adyna aýdylýar. Ýöne olar özüniň gyzyklylygyny ýitirmezlik üçin, şol belli-belli şorta sözleriň ussatlarynyň atlary bilen baglanyşykly, olaryň atларыna aýdylýar.

Munuň ýene bir sebäbi, ýokarda belläp geçişimiz ýaly, şorta sözler özleriniň häsiýeti boýunça durmuşyň ýaramaz nogsanlyklaryna seslenýär we olary tankyt edýär. Şonuň üçin bu ýerde onuň kimiň adyna aýdylýanlygy adaty zat hökmünde kabul edilip, ol şorta söz-

lerde tankyt edilýän zat, ýa-da beýan edilýän wakanyň zerurlygy birinji orna çykýar. Ine, şonuň üçin hem şorta sözler özüniň durmuşyň islendik döwrüne tiz seslenip bilýän edebi görnüşleriň biri hökmünde beýleki kyssa eserlerinden tapawutlanýar. Diýmek, şorta sözler özüniň häsiýetleri boýunça umumy taryhylygy saklaýar. Ondan diňleýji haýsydyr bir zat ýa-da wakalar hakynda maglumatlary almak maksady bilen däl-de, eýsem şol wakada gozgalýan ýiti paýhasy yzarlaýar. Şolaryň mazmuny bilen gyzyklanýar. Şeýle usul arkaly hem şorta sözler adamlaryň durmuşynda öz wezipesini ýerine ýetirýär. Olaryň bir gezek eşiden şorta sözleri, ýa-da üstünden gülünýän häsiýetleri okyjynyň ýa-da diňleýjiniň ýadynda galýar we o1 edil şolar ýaly gülkünç ýagdaýlara düşüp galmazlyk üçin hereket edýär.

Biziň günlerimize gelip ýeten degişmelerdir şorta sözler Keminäniň gepe çeper, ýüwürük zehinli, pähimli adam bolandygyny mälim edýär. Keminäniň ýomaklary, şorta sözleri köp taraply. Olaryň birinde barly gatlagga degişli käbir husytlar, parahorlar ýazgarylsa, başga birinde durmuşda ýüze çykyp duran adaty wakalaryň güлки döredýän taraplary beýan edilýär. Olaryň binäçesi “iňňeli”, ýagny aňyrsynda masgaralaýjy many-mazmuny saklaýar, başga bir toparý melalsyz güлкиniň hatyrasyna döredilendir.

Şahyryň adyna aýdylýan “Büre dermany”, “Belli bir ýerini soraň”, “Içinde özüm hem bardym”, “Kemine we ogy” ýaly onlarça şorta sözleri ýurdumyzyň ähli künjegine ýaýrap, zamanasynda örän şöhratlanypdyr.

Halk arasynda aýdylýan şorta sözleri şu aşakdaky ýaly toparlara bölmek mümkin:

1. Ýiti satirik, tankydy, ýazgaryjy häsiýetli şorta sözler.
2. Adamlaryň käbir kemçilikleriniň üstünden gülünýän şorta sözler.
3. Gülküli ýagdaýa sezewar bolnan wagtda aýdylan şorta sözler.
4. Akyl-paýhaslary barlamak üçin döredilen şorta sözler.
5. Käbir göçme manyda ulanylýan sözleriň ulanylyşyndaky nädogrulyklary düzetmek bilen baglanyşykly aýdylan şorta sözler.
6. Adyna şorta sözler aýdylýan şahsyň ýaşlyk döwri bilen baglanyşykly şorta sözler.

7. Başga milletleriň wekillerinden biziň halkymyza geçen şorta sözler.

8. Başga milletlerden şol durşuna geçen we şol görnüşde hem ulanylýan şorta sözler.

Şorta sözler häzirki wagtda ýazuw edebiýatynyň ösen döwründe özüniň sanyny barha artdyrýar. Sebäbi durmuşda bolmaýan hadysa ýok diýen ýaly. Şonuň bilen birlikde halk içinde gepe çeper adam hem köp. Tanyml adamlaryň durmuşynda bolan wakalara degişli şorta sözler hem köp we ol dürli hili ýagdaýlarda adamlara durmuş pähimlerini, ol ýa-da başga bir görnüşlerde berip gelýär.

Şorta sözler diýlende, ol halk tarapyndan döredilen we döredilýän edebi döredijilik eserlerine degişli bolup durýar. Şonuň üçin käbir ýagdaýlarda adamlaryň ýatlamasy esasynda tanyml adamlaryň durmuşyndan alnan şorta sözler bolaýmasa, galanynyň agramly bölegi halk tarapyndan işlenilýär we orta çykyar.

Umuman, şorta sözleriň dili ýeňil, çuň manyly, ýyllar boýy sün-nälenip, halk arasynda çykan edebi eserlerdir. Ol hemme wagtda bolupdyr we geljekde hem bolar. Şorta sözler halkyň ruhuny baýlaşdyrýan, olara durmuşda manyly, şadyýan ýaşamagy öwredýän egsilmez ruhy çeşme bolup hyzmat edýär. Şorta sözler bilen halk özüniň durmuşyny ala-ýaz edýär.

Beýik Galkynyşlar zamanýnda şorta sözleriň üsti bilen ýaş neslimizde halallyk, watançylyk, ýokary medeniýetlilik, sagdyn durmuş ýörelgesi esasynda oňat durmuşda ýaşamak, ýaşayşyň gadryny bilmek, biri-birleri bilen ysnyşykly ýaşamak ýaly häsiýetleri kemala getirmelidiris.

Içinde özümem bardym

Kemine aňsamara egnine içmegini ýasgynjak alyp, goňsularynda bolan gürrüňçilige ugraýar. Emma ol gapa barandan taýyp, gürpüldäp ýykylyar. Ol derrew turup, syr bildirmediksirän bolup, salam berip, içerik girýär.

Oturanlar:

– Molla Kemine, gapyda ýykylaýdyňyzmy? – diýip, ondan sorayarlar.

Kemine:

– Ýok-la, ýykylamak, ýöne ýaňy gapyda içmegim ýere gaçdy–
diýýär.

Oturanlar:

– İçmege görä gürpüldisi ýaman gaty çykdy-la? – diýýärler.

Kemine:

– Sebäbi içmek ýere gaçanda, onuň içinde özümem bardym –
diýýär.

Özümem ýiterdim

Molla Kemine bir ýere pyýada barýan eken. Onuň önünden bir
topar jahyllar çykyp:

– Molla Kemine, siz mydam eşekli gezýärdiňiz, hany, bu gün
eşegiňiz ýok-la? – diýýärler.

Onda Kemine:

– Aý, ogullar, siz soramaň, men aýtmaýyn. Men şu gelşime yüz
müň şükür edýärim. Eger men şu gün şol eşegiň üstünde bolan bol-
sam, özümem ýiterdim – diýip jogap berýär.

Dilegçi we Ependi

Günlerde bir gün bir irginsiz dilegçi Ependiden onuň eşegini daş
ýere münmäge sorayar. Ependi bir bahana tapyp, eşegini bermezligi
ýüregine düwýär-de:

– Häzir eşegim öýde ýok – diýip jogap berýär. Onýança eşegi
aňňyrýar. Onda ýaňky dilegçi adam:

– Eý, Ependi, sen–ä ýalançy ekeniň. Eşegiň bar ýaly-la! – diýýär.
Şonda Ependi:

– Men ýalançy bolsam, sen ýürege düşgünç dilegçi. Sen meniň
sözüme ynanýarmyň ýa eşegiň? Eger eşegiň sesine ynanýan bolsaň,
bar şonuň sesine mün-de ötägit!– diýip jogap berýär.

Biz adam dälmi?

Soltansöýün bütin Horasana höküm etse-de, siňege höküm edip
bilmändir.Ol Myrala ýüzlenip:

– Heý, siňegiň ýok ýeri barmyka? – diýip sorapdyr.

Myrally oňa:

– Adam bolmadyk ýerinde siňek bolmaz! – diýipdir.

Soltansöýün öz ýanyndan Myralyny şu sapa gapde ýeňerin diýip, oýlanypdyr-da:

– Atlan! – diýipdir.

Olar bir çöl-beýewana baryp düşenlerinde, bir siňek wyzz edip gelipdir-de, Soltansöýüniň ýüzüne gonupdyr.

Soltansöýün Myrala garap:

– Adamsyz ýerde siňek bolmaz diýmänmiň? Bu näme siňek dälmi? – diýipdir.

Myrally oňa:

– Bizniň ikimiz näme adam dälmi? – diýip jogap beripdir.

Gysga ýorgan

Soltansöýün öz wezirleriniň akyl-paýhasyny saýgarmak üçin, olaryň hemmesini köşge ýygnapdyr-da, gysga ýorgany kellesine büräp, injigini açyp ýatypdyr. Wezirlerine:

– Şol ýorgany meniň aýagymyň aşagyna ýetiriň! – diýip buýrupdyr.

Wezirleri nähili oýlansalar-da, her hili tagalla etseler-de onuň tärini tapmandyrlar.

Soltansöýün iň soňundan ýorganyň aşagyndan:

– Myrally, sen ýokmusyň? – diýip gygyrypdyr. Myrally oňa:

– Soltanyň gahary gelmese, ýetireýin – diýipdir.

Soltansöýüniň ýorganyň aşagyndan sesi çykypdyr.

– Ýorgany aýagymyň aşagyna ýetirmeseň, gaharym geler.

Myrally ýanyndaky ýatan gamçyny alypdyr-da, soltanyň ýalaňaç injiklerine mäkäm çalypdyr. Soltanyň aýaklary şol bada ýorgana çolanypdyr. Soltan ýerinden galyp:

– Näme üçin urduň? – diýip soranda, Myrally oňa:

– Buýrugyňa amal edip, ýorganyňy aýagyňa ýetirdim. Aslynda sen näme üçin ýorganyňa görä aýak uzatmadyň? – diýip, jogap beripdir.

Bir gawun ýararyn weli...

Soltansöýün Myrala garap:

– Meniň atyňa hem özüme bir zatdan nahar berip bilermiň? – diýipdir.

Ol hem:

– Beter ederin, bir gawun ýararyn weli, çigidi, paçagy atyňa, eti hem özüňe bolar – diýipdir.

Garraýança duraýynmy?

Bir gün Ata Köpek taýharyny örüklän ýerinden öýüne alyp gaýdypdyr. Irişmesinden tutup, idip gelýärkä, ol suwly salma duşýar. Taýharyny salmaň güzerinden geçirjek bolsa, suwuň ýüzündäki köpürjiklerden ürküp, hiç geçmändir. Şol wagt bir adam gabat gelip:

Ata aga, ýaş taýhar suwdan geçmez ahyry – diýipdir.

Onda näme, men taýhar garraýança duraýynmy?! diýip, ol jogap beripdir.

Iň gowy görýänim telpegim

Bir adam Ata Köpege:

– Öz geýýän egin-başlaryňdan haýsysyny gowy görýäň? – diýip sorapdyr.

Ata Köpek aga:

– Iň gowy görýänim telpegim, şonuň üçin-de ony başymda göterip gezýärim! – diýip jogap beripdir.

Alty diý-de, gutar-da

Ata Köpek Mary şäheriniň bir köçesinden barýarka, saçlary kebzesine dökülip duran bir ýaş ýigit önünden çykypdyr. Ata Köpek ol ýigidi saklap:

– Inim, sagat näçe bolupdyr? – diýip sorapdyr. Ýaş ýigit sagadyna seredip:

– Ýaşuly, saga-da dogry on ikiniň ýary! – diýip, jogap beripdir.
Şonda Ata Köpek başyny ýaýkap:

– Näme, ony beýle kyn edip aýdýarsyň? Alty diý-de, gutar-da! – diýip gidiberenmişin.

Manyly gep

Baba lakgy diýen bir adam bar ekeni. Ol gepe – söze ökde, örän dilewar adam bolanmyş. Ony gep – sözde hiç kim ýeňip bilmeyär eken. Günlerde bir gün biri ony sözde ýeňmek üçin:

– Baba aga, müň geplän öler diýýänleri dogrumydyr? – diýip soran.

– Dogrudyr! – diýip, Baba lakgy jogap beren.

– Dogry bolsa, size näme üçin hiç zat bolanok? Siz her oturanyňyzda hem müň dagy gepleýärsiňiz.

– Baba lakgy onuň aýtjak bolýan zadyna düşünip:

– Maňa hiç zat bolmaz, sebäbi men näçe geplesem hem, manyly sözlerden ýüz müňüni geplesem-de ölmeriň. Eger bimany gepleseň welin, ol-a müň gep ekeni, bir gepden soň hem ölmegiň mümkindir! – diýip, ýylgyryp jogap beren.

IV b a p HALK DÖREDIJILIGINIŇ KYSSAWY ŞAHRANA GÖRNÜŞI

Eposlarda, dessanlarda kyssa hem şahyrana görnüş utgaşykly beýan edilýär. Onuň ýaly eserde hem-ä bitewi gidiş ýordumy (sýužet) emele getirýän anyk wakalar, gahrymanlaryň hereketleri, göreşleri (kyssawy mazmun) suratlandyrylýar, hem-de şonuň bilen baglylykda gahrymanlarda, galyberse-de, gürrüňçide, gahrymanda döreyän duýgular, pikirler giňden beýan edilýär.

Bu toparyň epos görnüşü dessanlara seredende, göwrüm taýdan uly bolup, beýan edýän wakalary has töwerekleýin häsiýete eýedir. Gatnaşýan gahrymanlar köpdür.

Kitapda kyssawy şahyrana toparyň “Oguznama”, “Gorkut ata”, “Görogly” eposlary hem-de “Hüýrlukga – Hemra”, “Şasennem – Garryp”, “Saýatly – Hemra”, “Asly – Kerem” we “Nejep oglan” dessanlary öwrenilýär.

§ 1. Türkmen dessanlary

Türkmenler dessanlara iň baý halkdyr. Halk döredijiliginiň iň ähmiýetli we baý mazmunly görnüşleri bolan dessanlarymyzyň köpüsi ilat arasynda uly meşhurlygy gazanypdyr. Olary ertekiçi, dilewar adamlar we bagşylar ýatdan aýdyp, nesilden-nesle geçirip gelipdirler. Türkmen dessanlarynyň birnäçesi öz ölkämiziň çäginde çykyp, beýleki kowumdaş milletleriň arasyna çenli aralaşypdyr. Dessanlaryň şeýle meşhur bolmagy milletimiziň çeper döredijilige uly ähmiýet berip gelendigini, zehinli, suhangöý adamlaryň obada bolandygyny (hatda, bir obada birnäçesiniň), ýaşandygyny görkezýär.

Dessanlar, esasan, ertekiler we rowaýatlar esasynda dörän eserlerdir. Halk eserleriniň ählisinde bolşy ýaly, başda kim-de bolsa bir adam tarapyndan döredilip, wagtyň geçmegi bilen döredijiniň unudylandygy halk dessanlarynda-da äşgär görünýär. Çünki olarda ýazuwly edebiýatyň, ussat şahyrçylygyň alamatlary ýiti duýulýar. Des-

san şygrylarynyň köpüsiniň saza goşulyp, halk aýdymyna öwürülmeği şonuň alamatydyr. Şygrylaryň duýga we mazmuna baýlygy, gahrymanlaryň ýokary çeperçilikde suratlandyrylmagy nusgawy zehiniň habarçysy bolup orta çykýar.

Dessan – başda “gep, gürrüň, söhbet, hekaýat” diýlen ýaly manylary aňladypdyr. “Dessan” sözi eli bilen, ýagny ýazuw üsti bilen beýan etmek diýen manyny-da berýär. Nusgawy şahyrlarymyz “dessan” diýlen sözi şygry manysynda-da ulanypdyrlar. Meselem, Mäm-metweli Kemine “Kemine bir dessan ýaýar, Kimler dadar, kimler doýar” diýip, “Ärsarynyň gyzy” diýen şygryny göz önünde tutýar.

Dessan – Ýakyn we orta Gündogar hem-de Günorta-Günbatar Aziýa halklarynyň ýazuwly edebiýatynda we halk döredijiliginde köp duş gelýän edebi görnüş. Bu görnüşde kyssa bilen şygry utgaşykly ulanylýar. Dessanlaryň kyssalary durmuşy ýa-da hyýaly-ylahy wakalary, hadysalary, hereketiň dowam edýän ýerini beýan edýär, şygrylary bolsa, köplenç gahrymanlaryň şol wakalara, hadysalara bolan gatnaşygyny, garaýyşlaryny, duýgy-isleglerini suratlandyrýar.

Halk dessanlary tanyml şahyrlaryň döredijilik çeşmesi bolup hyzmat edipdir. Olaryň mazmuny esasynda şahyrlar meşhur eserleri döredipdirler. Dessanlar, hatda XX asyryň görnükli ýazyjylary B. Kerbabayewiň, A. Gowşudowyň, N. Saryhanowyň kyssa eserlerine, belli derejede öz täsirini ýetiripdir.

Türkmen halk dessanlary: “Leýli-Mejnun”, “Şasenem-Garyp”, “Saýatly-Hemra”, “Hüýrlukga-Hemra”, “Asly-Kerem”, “Nejep oglan”... Bulardan başga-da belli bir çäkde mälim bolanlar: “Melike-Dilaram”, “Kasym oglan”, “Göwher gyz we Şiraly beg”, “Helalaly-Garyp”, “Näzdepe”...

Halk döredijiliginde dessanlaşan hekaýatlaryň hem birnäçesi duş gelýär. Olar göwrüm taýyndan çäkli bolup, dessanlaşma ýoluna düşen eserlerdir. “Hatamnama” (Hatamtaý), “Gülpan”, “Ybraýym Halyl”, “Muhammethanapyýa”, “Aýperi”, “Tulum Hoja”, “Şazada Muhammet”, “Uzuklar”, “Edhem diwana” we başgalar. Bu hekaýat dessanlary beýleki dessanlar bilen birlikde bagşy-sazandalar toý-tomaşalarda aýdypdyrlar. Ol ajaýyp däbi dowam etdirýän bagşylar häzirem bar.

Halk dessanlary häzirki zamanda durnukly ýagdaýa geldi. Emma olary türkmen halkynyň milli mirasy hökmünde neşir edip, öwrenmek biziň borjumyzdyr. Çünki ol halkyň gymmatlygydyr, medeniýetiniň hazynasydyr, edebi mirasydyr.

§ 2. “Hüýrlukga–Hemra” dessany

Türkmen halkynyň arasynda irki döwürlerden bäri meşhur bolup gelen eserleriniň biri-de “Hüýrlukga-Hemra” dessanydyr. Bu eser gozgaýan meselesi taýyndan, çeperçiligi jähtden iň oňat halk dessanlarynyň hatarynda durýar.

“Hüýrlukga-Hemra” dessany türkmenler arasynda giň ýaýran yşky-fantastiki eserdir. Dessan gurluşy boýunça bir galyplykdan çykmaýar. Emma ol çuň milli häsiýete eýedir. Ol gadymylygy bilen tapawutlanýar. Sýužeti taýdan hem türkmen ertekilerine (“Mämmetjan”, “Sähetdurdy” we ş.m.) ýakyndyr.

“Hüýrlukga-Hemra” türkmen dessançylyk däbine eýerilip döredilipdir. Onda Müsüriň patyşasy Hysrawyň perzentsizligini mälim etmek bilen söze başlanýar. Patyşanyň wezirine Kasym diýýärler, günleriň birinde onuň ogly dünýä inýär, ony eşiden Hysraw patyşa öňküsindenem beter kemsinýär. Ol halkyň maslahat bermegi bilen Alynyň guburyna zyýarata ugraýar. Birnäçe gün çöl-beýewanlarda ýol ýöräp horlanýar. Ony umytsyzlyk basmarlap başlaýar.

Ine, birden önünde peşeneli bir ýaşuly peýda bolýar. Olar elleşip salamlaşýarlar. Hysraw ýaşulynyň elini gysan dessine, onuň Hydyr atadygyny tanaýar. Ol Hydyr atadan hemaýat dileýär. Hydyr ata: “Myradyň hasyl bolsun” diýip, doga okaýar, soň hersi öz ýoluna tarap ugraýar.

Hysraw az ýöräp, köp ýöräp, birnäçe günden soňra Hezreti Alynyň mekanyna gowuşýar. Iki-üç gije ol ýerde ýatýar, emma hiç hili ahwal görüp bilenok. Umytdan düşüp, daňyň süýji ukusyna çümen Hysraw: “Patyşa, tur ýeriňden, saňa üç ogul we bir gyz berýäris” diýen sese tisginip oýanýar...

Patyşanyň gören düýşi bihal düýş däl. Allatagalanyň rehimi inip, oňa dört perzendi bagyş edýär. Patyşanyň uly aýalyndan bolan oglunyň adyna Hemra, gyzynyň adyna bolsa Güljermal goýýarlar.

Türkmen halk döredijiliginde, hususanam, ertekileriň birnäçe-sinde wakalara üç dogan gatnaşyp, olaryň iň kiçisi agalaryndan tapawutly suratlandyrylýar. Kiçi dogan, ýagny körpe ogul atasynyň pendine wepaly, akylyly, asylyly, kalby päk adam bolup ýetişýär. Bu edebi döp “Hüýrlukga-Hemra” dessanynda-da dowam etdirilipdir. Hemra üçin bar zatdan gymmatly närsä atasynyň haýyşyny bitirmek. Ol ony mirasdüşer bolmak üçin edenok. Atasynyň göwnüni tapmak üçin howply-hatarly ýola baş goşýar. Emma agalary Hurşyt bilen Ziweriň küýi-köçesi Hysraw şanyň baýlygy we tagty. Patyşa körpe ogluna beýlekilerden tapawutly garaýar, çünki ol parasatly hem mähriban, şan-şöhreta kowalaşmaýan ýigit. Agalary bolsa atalarynyň Hemra bolan söýgüsi olary häkimlikden mahrum edermikä diýip gorkýarlar. Şonuň üçinem olar Hemra hyýanat etmekligi ýüreklerine düwürler.

“Hüýrlukga-Hemra” dessany hyýaly häsiýetli eser. Dessanda durmuşy ýagdaýlar dini-hyýaly hadysalar bilen utgaşykly beýan edilýär. Dini-hyýaly alamatlar eserdäki durmuşy meseleleriň çözülmegine dessan gahrymanlarynyň edebi keşbiniň janly şekiliniň göz önüne gelmegine kömek edýär. Döwler, periler, çiltenler, Şahymerdan, Ezraýyl ýaly hyýaly we ylahy düşüňjeler durmuşy gahrymanlaryň – Hysraw şanyň, Hemranyň, Hurşydyň, Ziweriň, Güljemalyň edebi keşpleriniň janly şekilde, özboluşly bolup çykmagyny üpjün edipdir.

Eseriň baş gahrymany Hemranyň keşbi. Bu keşpde gahrymanyň maksada okgunlylyk, ynsanperwerlik göwnaçyklyk, dogruçylyk, dogana, dosta, ata-enä, ýanyoldaşa wepalylyk, ugurtapyjylyk, mertlik ýaly sypatlar görkezilýär.

“Hüýrlukga-Hemra” dessany hyýaly häsiýetli bolsa-da, onda halkyň gün-güzerany, adamlaryň gylyk-häsiýeti durmuşa laýyk beýan edilýär. Wakalaryň köp böleginiň özge ýurtlarda (Müsürde, Çyn-Maçynda), özge mekanlarda (döwleriň mesgeninde, perileriň köşklerinde) bolup geçýänligine garamazdan, türkmen halkynyň döp-dessurlary mynasyp derejede şöhlelenipdir. Dessanyň dili ýeňil, sygyrlaryň ençemesi bolsa halk aýdymyna öwürülendir. Dessançy bagşylarymyz “Hüýrlukga-Hemra” dessanynda toýda-tomaşada aýdyp, halkymyzyň ruhy baýlygyna öz goşantlaryny goşup gelipdirler. Bu dessan häzir hem dessançy bagşylar tarapyndan aýdylýar.

“Huýrlukga-Hemra” dessany türkmen halk döredijiliginiň saýlama eserleriniň biri hökmünde biziň edebi hazynamyzda öz mynasyp ornuny eýeleýär. “Huýrlukga-Hemra” dessany ilkinji gezek 1941-nji ýylda neşir edilýär. Dessany çapa taýýarlan hem sözbaşy ýazan Baýmuhammet Garryýew. Dessan Nazar bagşynyň dilinden ýazylyp alnan wariant esasynda çapa taýýarlandy. “Huýrlukga-Hemra” dessanyň ikinji neşiri 1950-nji ýylda çap edilýär. Dessan 1941-nji ýylda çykan neşiriň esasynda çap edilýär.

§ 3. “Şasenem-Garyp” dessany

Halk arasynda iň meşhur eserleriň biri “Şasenem-Garyp” dessanydyr. Bu dessan halkyň oý-pikirini, çeperçilik zehinini özüde jemleýär. Ol janly gepleşige ýakyn dilde döredilen tüýs halky eserleriň biri bolup, diýseň, gyzykly okalýar. “Şasenem-Garyp” türkmenler tarapyndan döredilip, tараşlanyp kemala getirilen iň gadymy we iň milli dessandyр.

Bu dessanyň mazmuny bilen baglanyşykly ýer-ýurt atларыna Türkmenistanyň territoriýasynda gabat gelmek bolýar. “Şaseniň” galasy Daşoguz welaýatynyň Akdepe etrabynyň günbatar-günortasynda ýerleşýär. Tüni derýa hem şol töwereklerden akyp geçenmiş. Bu derýanyň akan ugry henizem saklanyp galypdyr. Onda dessançylyk däbine eýerilip, özge ýurtdaky şäherleriň (Halap-Şirwan, Töwriz...) atлары agzalsa-da, türkmeniň gadymyýetinde (Diýarbakir, Abadangala, Şaseniň galasy, Akja gelniň galasy, Tüni derýa...) tebigy şertlerimizden, milli şygryýetimizden we döp-dessurlarymyzdan habar berýän alamatlar häli-şindi gabat gelýär.

Bu dessan wagtyň geçmegi bilen “Görogly” ýaly, eposlaşma ýoluna düşen eserdir. “Görogly” eposynda baş gahryman Görogly bolup, ähli şahalara gönüden-göni ýa-da gytaklaýyn gatnaşýan bolsa, “Şasenem-Garyp” dessanyň döredilen şahalaryndaky wakalaryň hemmesine Garyp gatnaşýar. “Şasenem-Garyp” dessanyň şahalary: “Halalaý-Garyp”, “Gülšenem-Garyp”, “Aýšenem-Garyp”. Bu şahalar özbaşdak eserler hökmünde-de şüweleňli okalýar.

“Şasennem-Garyp” dessany-da wagtyň geçmegi bilen kowumdaş milletleriň hem arasynda ýaýrapdyr. Olar täze wakalary kabul edip, birnäçe özgerişiklere sezewar bolupdyr. Dessanyň sygyrlarynda düýpli tapawutlar bolup, kyssasynda-da şol ýeriň şertlerine, şol milletiň milli aýratynlyklaryna laýyklykda parhly wakalary özüne siňdiripdir. Asyl nusgasyny döreden türkmen halkynyň arasynda bu dessan “Şasennem-Garyp” ady bilen meşhur bolsa, beýleki halklarda “Şasennem bile Garyp”, “Aşyk-Garyp” atlar bilen bellidir.

Dessanyň sýužeti boýunça rus şahyry M. Ý. Lermontow hem “Aşyk-Kerib” diýen at bilen bir hekaýa ýazyppdyr. Umuman, bu dessanyň sýužeti dürli halklaryň arasynda, dürli-dürli görnüşlerde giň meşhurlyga eýe bolupdyr.

Dessanyň temasynda, sýužetinde, esasy keşpleriň gylyk-häsiýetlerinde, maksada ýetmek ugrundaky hereketlerinde, özlerini alyp baryşlarynda Mollanepesiň “Zöhre-Tahyr” dessanyňa meňzeşlik duýulýar. Mollanepesiň “Zöhre-Tahyr” dessanyndaky Tahyryň keşbi bilen “Şasennem-Garyp” dessanyndaky Garybyň keşbiniň arasynda birnäçe meňzeş we tapawutly taraplar, häsiýetler bar. “Şasennem-Garyp” dessanyň baş gahrymany Garyp Tahyr ýaly aşak gatlagyň wekili. Onuň ady hem şony aňladýar. Ol hem şa gyzyna aşyk. Tahyr ýaly, Garyp-da sosial-deňsizligiň pidasy bolup, ýurdundan kowulýar. Her näçe sergezdançylyk çekip, sütemli durmuşda ýaşasa-da, söýgüli-si Şasennemden el çekmeýär. Oňa ýetmegiň arzuwynda ýaşaýar. Garyp söýgülisine gowuşmak üçin Tahyra garanynda, has batyrgaý hem işjeň hereket edýär. Ol birnäçe kynçylyklary öz güýji bilen ýeňip geçmäge çalyşýar. Şasemen barada aýdylanda, ol Zöhreden-de sýužete içgin gatnaşyp, özüni göreşiji gahryman hökmünde görkezýän gyz. Onuň hereket işjeňligi Garybyňkydan kem däldir. Ol kysmata kaýyl bolup oturmaklygy islemeýär, mümkinçiligine görä hereket edip, kyn pursatlardan çykalga tapmagy başarýar. Bir söz bilen aýtsak, Şasenemiň keşbi Zöhräniň keşbinden has janlydyr hem real durmuşa ýakyndyr.

Halk “Şasennem-Garyp” dessanyňy söýüp okapdyr, gürrüňçi adamlardan diňläp lezzet alypdyr. Atalarymyz Şasemen bilen Garybyň päk, wepaly söýgüsini soňky nesillere ýadygärlik galdyryp, ýaşlaryň olardan görelde almaklaryny isläpdir. Bu dessan biziň günlerimizde-de

ähmiýetini ýitirmän gelýär. Ygraryňa wepaly bolmak, kalbyň owa-
zyny diňläp ýaşamak, mal-mülke kowalaşman, tebigy duýgularyň
emri bilen ýaşamak ýaly asylyly pikirler şu günleriň ýaşlary üçin-de
diýseň, derwaýysdyr.

“Şasennem-Garyp” dessanynyň dili ýeňil, sada. Onda arap-pars
we gadymy türkmen sözleri seýrek duş gelýär. Dessanyň şygrylary
ýokary çeperçilikli, çuňňur many-mazmunly. Şonuň üçinem şy-
gyrlaryň köpüsi aýdyma öwrülipdir. Toýda-tomaşada başdan-aýak
“Şasennem-Garyp” dessanyny aýdýan bagşy-sazandalarymyz bar. Bu
dessan çeper söz hökmünde-de gymmatly edebi mirasymyz bolup
hyzmat edýär.

§ 4. “Saýatly-Hemra” dessany

Merdi-merdana kişileriň ajaýyp keşplerini türkmen durmuşynyň
dürli döwürlerindäki wakalaryň içinde janlandyryp beren şirin kys-
saly dessanlarymyzyň biri hem ýeke bir türkmenlerde däl, eýsem, öz-
bek, azerbaýjan, garagalpak halklarynyň arasynda-da giňden ýaýran
“Saýatly-Hemra” dessanydyr. Bu dessanda mert adamlaryň ajaýyp
keşbini biz zenan maşgalada görýäris. “Saýatly-Hemra” dessany ze-
nan maşgalanyň dogumly, päkize, öz erkli, edep-ekramly, ugurtapyjy,
edermen keşbini bermekde aýratyn tapawutlanýar. Dessanyň tutuş
dowamynda Saýat hanyň edýän ähli hereketleri muny tassyklaýar.
Saýat hanyň mertligi, gaýduwsyzlygy, şunuň bilen birlikde-de edep-
ekramy Mämmetsöýün serdar we Esetli han dagy bilen duşuşan pur-
satynda has-da aýdyň ýüze çykýar. Ol atasy tarapyndan zyndan ýeten
kowgynyň serdary Mämmetsöýüne hoş sözlük bilen şeýle ýüzlenýär:

– Şalaryň ýanynda tutulsyn sözüň,
Dünýäde ýamanlyk görmesin gözüň,
Sen meniň atam bol, men-seniň-gyzyň,
Ertme meni han dädemiň ýanyna.

Haçan-da Mämmetsöýün serdar onuň sözünü diňlemän, ony zzy-
na gaýtarmakçy bolanda, Saýat han mert durup şeýle diýýär:

– Saýat han diýr, synama dag urar sen,
Mert boluban meýdan üzre durar sen,

Dogry gelseň nesibäni görer sen,
Owwal atan okum saňa duş bolsa! –

diýip, sagdygyndaky segsen okuň biriniň sowa geçmejekdigini ynam bilen aýdýar.

Saýat hanyň Hemra bolan söýgüsi bimöçber. Ol Hemra üçin her zada taýýar. Ýöne, onuň kalbynyň töründe söýgi bilen birlikde başga bir mukaddes duýgy hem ýatyr – ol hem meretebe duýgusy. Eger şol duýgy bolmadyk bolsady, onda Hemra üçin il-ýurduny, ata-enesini taşlan Saýat han kakasynyň serkerdesi Mämmetsöýün serdar kowgy edip zyndan ýetende, Hemra bolsa janyndan howp edip, gaçaly diýip ýalbaryp durka, söweşi teklip etmezdi. Onuň üstesine-de aşyk-mağşuklar myradyna ýetip, kakasy Mämmethan patyşa gyzyna Wataana dolanyp, ýurda eýe çykmagy teklip edip durka, il-günüň gepinden, gybatyndan çekinip, ilkinji nobatda, ata-enesiniň, soňra özüniň mertebesini saklap, kakasynyň teklibini sypaýyçylyk bilen ret edýär. Soňra bolsa atasynyň zaryn halyna dözmän, ol teklibi kabul edýär. Bu bolsa Saýat hanyň aýdyma öwrülen söýgüsi bilen parasat siňen mertebesini deň derejede görendiginiň aýdyň mysalydyr.

Dessanda watançylygyň berlişi esasy temalaryň biridir. Eserde hereket edýän gahrymanlaryň kalbynda Watanyňy söýmek, ony ezilemek, onuň gözeli tebigatyna, janly-jandarlaryna guwanmak ussatlyk bilen berlipdir.

Hemranyň watansöýüjiligi nusga alarlykdyr. Ol Saýat hanyň yşkyna düşüp, onuň ýurdunda (Gyzylalma – Ürgenç şäherinde) üç ýyl bile ýaşaýar. Ol öz durmuşyndan diýseň minnetdar, müň keremrazy. Ýöne welin, Hemra ata Watanyňy, ýurduny küýsöp, wagtal-wagtal ah çekýärdi. Ahyry bir gün ol bu içki syrny Saýat hana mälim edýär. Şonda ol bahar, ýaz aýlarynda alma, injir, nar, ähli ir-iýmişler bişip ýetişende, gyzyl-elwan, ak güller açylanda, Häzirbegjan ýurdunyň läleazar bolýandygyny taryp edýär. Bu ýakymly sözlere Saýat han maýyl bolýar.

“Saýatly-Hemra” dessanynyň tapawutly tarapy onuň mazmunyndaky şygrylaryň türkmen dutarynyň tarynda, bagşylaryň dilinde aýdym bolup ýaňlanyp gelendigindedir. “Saýatly-Hemra” dessanynyň şygrylary halk aýdymlary hökmünde ýaňlanyp, şu güne çenli

diňleýjilere ruhy lezzet berip gelýär. Mysal üçin “Bal Saýat”, “Selbinyýaz”, “Näzliniň”, “Ýar gyrmyzy geýnipdir”, “Nä tilär”, “Ýaşylbaş”, “Heserli”, “Ýar onda galdy”, “Gal indi”, “Han dädem” ýaly meşhur aýdymalaryň atlaryny agzamak bolar.

“Saýatly-Hemra” dessanyň dili beýleki dessanlara garanyňda gepleşik diline has ýakyn, ýeňil, akgyňly okalýar.

Dessanyň diliniň çeperçiligi özboluşly häsiýete eýedir. Eseriň teksti sada, düşnükli, mazmuny gyzykly. Dessanda berilýän edebi çeperçilik serişdelerinden: deňşdirmeler, meňzetmeler, ulaltmalar, kiçeltmeler, atalar sözleri eseriň gymmatyny artdyrýar.

Dessanda ata-baba türkmeniň aýdym-saza goýan belent sarpasy has-da täsirli berlipdir. Hemranyň, Selbinyýazyň, Saýadyň, Ahmediň we beýleki gahrymanlaryň elinde sazynyň, dilinde sözünüň bolmagy dessana özboluşly milli öwüşgin berýär.

Munuň özi dessanyň mazmunyna okyjynyň oňat düşünmegine, ondan ruhy lezzet almagyna mümkinçilik berýär.

“Saýatly-Hemra” dessany hemmeleriň söýüp okaýan eserleriniň biridir.

§ 5. “Asly-Kerem” dessany

“Asly-Kerem” dessany käbir jadyly taraplary bolan durmuş dessandyr. Onuň baş temasy söýgi we wepalylyk bolup, halklaryň hoşniýetli goňsuçylyk, mertlik–namartlyk baradaky dünýägaraýyşlary hem umumy wakalaryň ulgamynda öz beýanyny tapýar.

“Asly-Kerem” türkmen, azerbaýjan, türk halklarynyň arasynda belli bolan sýužetler esasynda işlenilen dessandyr. Elbetde, şunuň ýaly birnäçe halkyň arasynda bar bolan sýužetler her bir halk tarapyndan özüçe,öz milli gymmatlyklaryna laýyklykda işlenilip, özboluşly öwüşginlere eýe bolýar. Dessanyň sýužetiniň ýüze çykan, dessan hökmünde emele gelen döwri barada anyk bir zat aýtmak, elbetde, kyndyr.Ýöne bu eseri ilkinjileriň biri hökmünde öwrenen we çapa taýarlan professor Baýmuhammet Garryýew bu barada söz açyp şeýle diýýär: “Asly-Kerem, ” “Saýatly-Hemra”, “Şasennem-Garyp”, “Nejep oglan”dessanlarynyň sýužetleri folklordan alnyp, ol sýužetler XIV-

-XV asyrlarda Eýran, Azerbaýjan, Ermenistan, Garabag, Diýarbakir, Kürdüstan, Yrak ýaly ýerlerde ýaýran akgoýunly we garagoýunly türkmen uluslarynyň durmuşyna bagyşlanan eserlerdir.”Bu ýerde aý-dylýan çaklamanyň hakykata juda ýakynlygyny bir delil bilen hem tassyklamak bolar. Akgoýunly we Garagoýunly döwletleriniň ikisi hem türkmen döwleti, özi hem türkmen dilini döwlet dili edinip, durmuşyň hemme taraplary babatda ulanan türkmen döwletleri.Şeýle bolansoň, bu ýerde halkyň diliniňem, çeper folkloryňam,edebiyat eserleriniňem juda çeper bolmalydygy düşnükli zat. Öňde ady agzalyp geçilen dessanlaryň dili babatda bolsa dünýäniň ýüzünde-de bäsleşip biljek eserler az-az bolup biler. “Asly -Kerem” hem edil şol döwrüň edebi önümidir.

Dessanyň tematikasy-da beýleki dessanlara ýakyndyr. Meselem, dessanyň başlanyşy “Şasennem-Garyp”, aýdym-saz meselesinde “Sawatly-Hemra” dessanyňa çalymdaşdyr.

Keremlerde myhmançylykda bolan şazadanyň kakasynyň ölme-gi, patyşanyň ähtini bozup, ony ýurtdan kowmagy, söýüşýänleriň birnäçe gezek duşuşmagy, Keremiň kakasynyň gözüniň kör bolmagy (“Şasennem-Garypda” gahrymanyň ejesiniň gözi kör bolýar), söýşenlere başga ýurtlaryň şalarynyň ýardam etmekleri we şuna meňzeş köp epizodlarda meňzeşlik bar.

“Şasennem-Garyp” dessanynda bolşy ýaly, “Asly-Keremde” hem ýerleriň, ýurtlaryň atlary häli-şindi bulaşdyrylýar. Bir ýerde Gara-melek bütin maşgalasy bilen Ruma (Wizantiýa) gaçyp gidýär, başga bir ýerde Ermenistana gidýär.

Kerem Ermenistana baryp, buthananyň agzynda gyzlardan öz söýgülisini soranda, Aslynyň atasyna gürji, onuň özüne bolsa ermeni diýýär (atasy gürjüdür, gyzy ermeni). Dessan türkmenler arasyna bagşylaryň aýtmagynda ýaýrapdyr.

“Asly-Kerem” dessany bagşylar tarapyndan aýdylyp gelinýän dessanlaryň biridir. Onuň dili çeper, ynsanyň näzik duýgularyny sözde beýan etmegiň şowly çykan synanyşygydyr. Şol sebäpli Aslynyň ýa-da Keremiň ady tutulanda, eseriň mazmuny bilen tanyş, bagşylaryň eserden aýdýan aýdymlaryny diňläp gören adamlaryň aňynda birhili näzik duýgulara maýylyk döredýär. Şunuň ýaly gозellige, näziklige

dahylly bolaýsam diýen ýaly arzuw-arman peýda bolup, ynsana ýeňiljek ah çekdirýär. Bu bolsa halkymyzyň ruhy mirasyny işläp-işläp, dury çeşme ýaly tämizlige, estetiki taýdan kämillage ýetirenliginiň aýdyň bir alamatydyr.

§ 6. “Nejep oglan” dessany

Türkmen halkynyň döredijiligini saz-sungatsyz göz önüne getirmeklik mümkin däl. Bu aýratynam dessanlarymyzda öz beýanyny tapýar. Aşyk Aýdyň ýaly, Baba Gammar ýaly, Nejep oglan ýaly aýdym-sazyň legendar pirlerini, ägirtlerini türkmen halky ýüreginde ýaşadyp, biziň şu günlerimize getiripdir. Elbetde, onuň özüne ýetesi ygtybarly sebäpleri bar. Ol, türkmen halkynyň saz sungatyna uly hormat goýýanlygyny, halkyň şahandaz halkdygyny, halkyň sazy özüniň göwün syrdaşy hasaplaýanlygyny aňladýar.

Şeýlelikde, saz sungatynyň güýjüni belende görtermeklige bagyşlanan eserleriň biri-de «Nejep oglan» dessanydyr. Dessanda gürrüň turuwbaşdan sazyň orny barada aýdylýar. Ýurda gelen myhmana ýudruň içinden doly habar berlip, tanyşdyrylmakdan hem daşgary, saz-söhbet edilip, göwün açmaklyk barada gürrüň gozgalýar.

“Nejep oglan” – ajaýyp türkmen halk dessany. Ol ýörite bagşyçylyk-sazandaçylyk kesbine bagyşlanyp döredilen dessandy. Türkmenlerde bagşy-sazandalara, öňki döwürlerde bolsa has hem desançy bagşylara uly hormat, mertebe goýlupdyr. Türkmen halkynyň medeni durmuşynda bagşy-sazandalaryň tutýan orny uludyr. Bagşylar diňe bir aýdym aýdyp, saz çalyp, adamlara ruhy lezzet bermek bilen çäklenmän, halkyň taryhyny nesilden-nesle ýetirmekde-de uly hyzmatlar bitiripdirler. Şeýle bolansoň, halk öz bagşylary barada ajaýyp halk döredijilik eserlerini döredipdir. “Nejep oglan” dessany hem şeýle eserleriň biridir.

Dessanda adamlaryň saz sungatyna bolan garaýşy çeper beýan edilýär. Eserde ýaýbaňlanýan wakalaryň ählisi bagşylaryň durmuşy bilen baglanyşykly bolup, bu ýagdaý “Nejep oglan” dessanyny ideýa-tematiki ugry boýunça beýleki türkmen dessanlaryndan tapawutlandyrýar.

“Nejep oglan” dessanynda beýan edilişi ýaly, dessançy bagşynyň kämil halypasy bolmaly. Halypa bagşa saz, söz sungatynyň ähli syr-laryny öwretmekden başga, onda adamkärçilik häsiýetlerini-de ter-biýelemeli. Halypa pata berende, bagşynyň diňe bir bagşyçylyk kesbine däl, eýsem, bu kesbiň predmetlerine-de keramatly bir zat hökmünde garamagyny talap edýär. Onuň diňe bir bagşy däl-de, tomaşaçy halkyň her bir soragyna jogap berip bilýän, juda päk hem gepe çeper bolmagyny-da talap edýär. Muňa Aşyk Aýdyň piriň Nejep bilen bolan gatnaşyklary mysal bolup biler. Mylaýym bilen Nejebiň gatnaşyklarynda ýene Aşyk Aýdyň piriň hemaýatларыny görmek müm-kin. Mahlasy Nejep kämil bagşy, juda ynsançylygy päk adam bolup, ile goşulýança, Aşyk Aýdyň pir onuň gapdalyndan aýrylmaýar.

Nejep Aşyk Aýdyň pirde bagşyçylygyň özboluşly mekdebini geçýär. Aşyk Aýdyň birnäçe şägirdi meşhur bagşy edip ýetişdiren halypa. Ol şägirtlerine diňe bir aýdym-saz öwretmek bilen çäklen-män, olara ahlak terbiýesini-de berýär. Aşyk Aýdyň Nejebe pata ber-mezden öň, oňa şeýle maslahat berýär:

Sen baransoň şa istemiş Elbendi,
Pendim budur: tekepbirlik eýleme.
Tekepbirlik goç ýigide har getir
Pendim budur: tekepbirlik eýleme.

Aşyk Aýdyň piriň her bir ýerde tekepbir, ulumsy bolmazlyk ba-rada berýän pendi Nejebe her pursatda dogry ýol salgy berýär.

Dessanda Elbent bagşy tekepbir, ulumsy edip görkezilýär. Nejep bilen aýdym-saz edip, güýç synanyşmaly bolanda-da Elbent bagşy: “Ol meniň bilen aýdyşar ýaly kim bolupdyr?” diýip, öz-özünden men-menlik satýar. Emma ol Nejep oglandan masgara bolup ýeňilýär. Men-menligiň, tekepbirligiň, ulumsylygyň adam üçin zyýanly gylyk-häsiýetdigi dessanda Elbent bagşynyň keşbi arkaly aýdyňlaşýar.

Nejep bilen Elbent bagşynyň gatnaşyklary arkaly wezipe, şöhrat, baýlyk üçin göreşýän köşk adamlary, hökümdarlar bilen päklikden, zähmetden ýönekeý, ynsaply adamkärçilikden lezzet alýan adamlaryň arasyndaky gatnaşyklar açylyp görkezilýär.

Dessanda Nejep oglan bilen Mylaýym gyzyň gatnaşyklary özboluşly çeper beýan edilýär. Mylaýym weziriň gyzydygyna garamazdan, Nejebiň sazyna, sözüne gadyr goýup, oňa söýgi bildirýär.

Säheriň daň ýyldyzyýam
Esen weziriň gyzyýam
Mylaýym hanyň öziýem
Nejebe gurbana geldim–

-diýip, Nejep üçin başyny goýmaga razy bolýar. Dessanda Ahmet begiň keşbi-de ýatda galyjydyr. Nejep oglany dara asjak bolup durkalar, Ahmet beg ony halas edýär. „Aga, iň gowusy olary ýurtdan çykaray” diýip, Ahmet beg patyşa agasyndan Nejep bilen Mylaýymy sorap alýar. Nejep oglan bilen Mylaýym gyzyň biri-birine gowşup, maksat-myratlaryna ýetmeginde Ahmet beg uly mertlik görkezýär. Türkmen aýdym-saz sungatynyň taryhynda “Nejep oglan” dessanynyň tutýan orny örän uly. Biziň günlerimizde bolsa “Nejep oglan” dessanynyň ähmiýeti ýene bir mertebe ýokary galdy, dessan sungat işgärleri tarapyndan sahnalaşdyryldy. Onuň esasy gahrymanlarynyň biri Aşyk Aýdyň piriň ymaraty dikeldildi. Daşoguz welaýatynda Aşyk Aýdyň piriň guburynyň ýanynda halypa bagşylaryň şägirtlerine ak pata bermekleri-de indi däbe öwrüldi.

Gazma gara dutarly türkmen halkymyzy saz-sungatynda öz paýyny alyp bilýän, iki kirşiň üsti bilen giden orkestriň heñini beýan etmegi başarýan halk diýmäge haklydyrys. Halkymyza buýsanşymyz ýaly sazymyza-da buýsanmaga haklydyrys.

Türkmenistan Garaşsyz bolandan soň, bagşylara goýulýan sarpa has-da beýgeldi. Ýurdumyzda her ýyl “Bagşylar günü” uly dabara bilen bellenilip geçilýär.

§ 7. Türkmen eposlary

Epos gahrymançylykly häsiýetdäki, uly göwürümlü halk döredijiliginiň eseridir. Eposda beýan edilýän pikirler diňe aýratyn bir adamyň däl-de, köp adamlaryň duýgulary, düşüňjeleri arkaly ýüze çykarylýar. Eposda halkyň gahrymançylygy, watançylygy, oňat

gylyk-häsiýetleri giň möçberde şöhlelendirilýär. Şeýle-de, eposda köp adamlaryň gatnaşmagynda köp wakalar, uzak döwrüň ýaşaýyş durmuşy birme-bir beýan edilýär. Mysal üçin, “Görogly”, “Gorkut ata”, (türkmen halk eposlary), “Dawid Sasunly” (ermenî halk eposy); “Manas” (gyrgyz halk eposy) we başgalar taryhyň giň ýaýrawuny öz içine alýan halk döredijiliginiň iri eserleridir.

Ýagty jahana gelen gününden tä ömrüniň soňuna çenli eposyň gahrymanlarynyň at-ýaraqlary, duşmanlary, iýip-içmekleri, egin-eşikleri, hatda olaryň öýlenişleri-de täsin, üýtgeşik edilip beýan edilýär. “Görogly” eposynda Göroglynyň dogluşy, ýaşlygyndaky garadan-gaýt-maz “garagollugy”, Gyraty, gylyjy, kyrk ýigidi, bir özüniň giden goşuna gaýtawul berşi ýa-da Reýhanarap, Hüňkar, Harmandäli ýaly güýçlerden üstün çykyşy we şuna meňzeşler durmuşdakydan has ulaldylyp beýan edilýär. Sada zähmetkeş halk öz goragçysynyň, hemaýatçysynyň gujur-gaýratly, egsilmez güýçli, giň göwrümlî, şah-daçyk, degişgen, jomart, myhmanparaz bolmagyny isläpdir hem-de eposda şeýle zatlary şekillendiripdir. Eposyň ahyry köplenç diýen ýaly tragediýa bilen tamamlanýar. Mysal üçin, “Görogly” eposyny alyp görsek, onuň soňy şeýle tamamlanýar: Görogly garrap tapdan düşýär, Gyraty garraýar, kyrk ýigidi Göroglynyň özünden öň dünýäden ötýär, Görogly dagyň gowagynda mesgen tutýar hem-de ençeme duşman leşgerlerine garşy söweşde gözgyny ýagdaýda wepat bolýar.

Öň zamanlarda zähmetkeş halkyň erkin durmuş, eşretli ýaşaýyş baradaky isleg-arzuwuny, jemgyýetçilik durmuşyny özüçe özgertmäge eden ymtlyşyny göz önüne getirmekde eposyň ähmiýeti uludyr.

Görogly baradaky eserler türkmenlerde, özbeklerde, gazaklarda, garagalpaklarda, täjiklerde şonuň ýaly-da Zakawkaziýede aýdyjylaryň hersiniň dilinde dürlüçe ýaňlanýar. Olaryň ählisinde-de Görogly we onuň ýigitleri ýurt gorayan, adalat üçin göreşýän watançy ýigitler hökmünde hereket edýärler.

Türkmen halkynyň geçmişdäki ajaýyp döp-dessurlaryny, edim-gylymlaryny, watansöýüjiliklerini beýan edýän eposlaryň biri-de “Gorkut ata” eposydyr. Bu eposda halkymyzyň geçmiş-taryhy, ýaşaýyş-durmuşy olaryň azatlyk, erkinlik, asuda durmuş, özbaşdak döwlet gurmak ugrundaky göreşleri barada gürrüň berilýär.

“Gorkut ata” eposy halklaryň arasyndaky dostlukly gatnaşyklary görkezýänligi bilen-de uly ähmiýete eýedir. Adamzat jemgyýetiniň hemme döwründe-de dostluk-doganlyk gatnaşyklary ynsanlaryň iň beýik we ynsanperwer häsiýetlerinden biri bolupdyr.

Türkmen halky özünüň “Oguznama” eposy bilen-de dünýä medeniýetine, edebiyatyna uly goşant goşan halkdyr. Türkmen halkynyň gelip-çykyşy, onuň erkin-durmuş, asuda-ýaşayyş, parahat-güzeran ugrundaky alyp baran göreşlerini beýan edýän bu ajaýyp eposyň kökleri has irki döwürlere baryp ýetýär. Oguz hanyň dünýä inmegi we onuň dagynyk tire-taýpalary birleşdirip, oguz döwletini gurmagy bilen baglanyşykly hekaýatdyr rowaýatlar türkmen halkynyň arasynda dil hem ýazuw üsti bilen giňden ýaýrapdyr.

Soňky asyrlarda halk döredijiliginiň „Oguznama” görnüşi öz gerimini giňeldip, indi ol diňe bir Oguzhanyň döreýşi, taryhy söweşleri, nesilleri baradaky hekaýatlary bolman, eýsem, Oguzhandan soňra dörän oguz türkmenleriniň ýaşayyşlaryny, durmuş ýagdaýlaryny, olaryň han-beglerini, pähim-parasatlaryny hem suratlandyrýar.

Türkmen halkyna mahsus bolan watansöýüjilik, gahrymançylyk, agzybirlik, ynsanperwerlik, myhmanparazlyk, ula hormat goýmak, kiçini sylamak ýaly asyly häsiýetler-milli aýratynlyklar “Oguznama”, “Gorkut ata”, “Görogly” eposlarynda-da halkymyzyň örän gadymy we orta asyrlardaky ynançlary, döp-dessurlary, ýaşayyş-durmuş ýagdaýlary şöhlelendirilýär. Olar ata Watan, ene toprak üçin alnyp barlan göreşleriň, geljek baradaky-işleriň şaýady hökmünde uly ähmiýete eýedir. Gahrymançylykly bu eposlar türkmeniň milli guwanjydyr.

Bu okuw kitabynda halk döredijiliginiň “Oguznama”, “Gorkut ata”, “Görogly” eposlary öwrenilýär.

§ 8. “Oguznama” eposy we onuň öwrenilişi

Halklar, esasan, hem gündogar halklaryň köpüsi öz taryhlaryny we taryhy şahslar, il-gün bilen bagly dürli wakalar baradaky maglumatlary köplenç dilden-dile geçirmek arkaly şu günki güne çenli saklapdyrlar. Gadymy ýazuw ýadygärlikleri bolsa häli-şindi bolup durýan

talaňçylykly uruşlar, göçe-göçlükler zerarly tozdurylypdyrlar, ýakylp-ýandyrylypdyrlar ýa-da ýitiripdirler. Şoňa görä-de, gadymyýetden biziň günlerimize ýetip gelen ýazuw ýadygärlikleri az.

Oguz we oguzlar hakyndaky iň gadymy ýazgylar Mahmyt Kaşgarynyň (XI asyr) “Diwany Lugat-et-türk” diýen sözlüğünde duşýar. Ýene-de “Gorkut ata” kitabyňyň “Depegöz” hekaýaty hem-de Oguzhanyň asly baradaky maglumatlary XIV asyrdaky eždatlary oguz türkmenlerinden bolup, Müsürde ýaşap geçen taryhçy Abu Bekir ibn Abdullah ibn Aýbek ad-Dawadaryň 1309-njy ýylda ýazan “Şöhratlylaryň taryhyndan dürdäneler” diýen işinden tapyp bolýar. Abu Bekiriň şol işinde berýän maglumatlaryna görä, 755-nji ýylda öldürilen Abu Muslim Horasanyň hazynasyndan orta pars dilinde ýazylan bir kitap tapylýar. Ol kitap sasanylaryň meşhur weziri, asly maryly, 531-574-nji ýyllarda häkimlik eden Anuşirwan Buzurg-Mihr Wahtagan Farsunyňky bolupdyr. Ol kitabyň ady “Uluhan–Ata bitigçi”. Halyf ar-Raşidiň (763-809 ý.) häkimlik eden döwründe Bagdatda ýaşayan siriýaly Jebrail Bahtýaş ol kitaby arap dilinde terjime edipdir. Abu Bekir ine şu nusgasyny peýdalanypdyr. Kâbir alymlar ol kitabyň ilkinji nusgasynyň türki dilde bolandygyny hem çaklaýarlar.

Abu Bekir özüniň “Şöhratlylaryň taryhyndan dürdäneler” atly işinde şeýle ýazypdyr: “Türklerde (türki halklarda) “Oguznama” diýilýän we olaryň arasynda örän giň ýaýran kitap bar. Şol kitapda (“Oguznamada”) olaryň ilki durmuş ýaşawyşlaryndan gürrüň edilip, ilkinji beýik hökümdarlaryna Oguz diýlipdir. Onuň ejesi beýik deňiz perisi bolupdyr. Onuň kakasy on üç goýnuň derisinden tikilen telpek geýipdir weli, şol hem onuň kellesine kiçiräk bolupdyr. Olaryň (oguzlaryň) arasynda örän kän we heniz-de giňden gürrüň edilýän legendalar we rowaýatlar bar. Bu legendalary we rowaýatlary belli-belli adamlar ýatdan bilýärler hem-de sazda çalyň, hekaýat edip aýdýarlar...”

Abu Bekir gürrüni edýän “Oguznamasynyň” mazmuny hakda-da durup geçýär. Bu mazmunda Ogzuň asly hem-de Depegöz hakdaky hekaýatyň gürrüni berilýär. Şu aýdylanlardan ugur alynsa, Abu Bekiriň aýdýan “Oguznamasy” öz mazmuny boýunça “Gorkut ata” kitabyňyň şahalaryndaky hekaýatlara gabat gelýär.

XIV asyryň başynda uýgur haty bilen ýazylan bir “Oguznamanyň” Parižiň milli kitaphanasynda saklanýandygy mälim. Bu uýgur hatyndaky “Oguznama” Fazlalla Reşideddiniň “Taryhlaryň ýygyn-dysy” (“Jami at-tawarih”) diýen işindäki “Oguzhan we onuň nesliniň taryhy” diýen bölüminiň mazmunyna meňzeşräk. Reşideddiniň kita-by şundan soň ähtibarly edebi çeşmeleriň biri hasaplanýar. Ýygyny 1300-1310-njy ýyllarda pars dilinde ýazylýar. Ol parsçadan birnäçe dile, şol sanda türk diline-de terjime edilýär.

Fazlalla Reşideddiniň “Jami at-tawarih” (“Taryhlaryň ýygyn-dysy”) kitaby birnäçe tomdan ybarat bolup, eseriň aglaba bölegi musulman döwletleriniň mongollar tarapyndan basylyp alnyşyna çen-li döwri suratlandyrýar. Ýygynyň içinde Oguz hana bagyşlanan bölümlere-de ep-esli orun berlipdir. Fazlalla Reşideddiniň bu kita-bynda Oguz hanyň türkmen bolandygyny, onuň alty ogluny we ýig-rimi dört agtygyny belläp geçýär.

1991-nji ýylda “Türkmenistan neşirýaty” tarapyndan çap edilen “Oguznama” eseri XVI asyrdan Nusayda ýaşan türkmen taryhçysy Salyr baba Gulaly ogy Hyrydary tarapyndan 1555-1556-njy ýyllarda ýazylypdyr. Onuň aslynyň Reşideddiniň kitabyndan edilen terjime-digini tassyklaýarlar. Emma ony Parižiň milli kitaphanasynda sak-lanýan uýgur hatyndaky “Oguznama” bilen-de deňeşdirip görmegiň başga hili netijelere getirmegi-de mümkindir.

Emma käbir alymlar Salyr Babanyň “Oguznamasyny” terjime edilen eser däl-de, özbaşdak eser hökmünde tassyklaýarlar. “Oguzna-many” alym Zylyha Muhammedowa rus diline terjime edýär we 1990-njy ýylda Moskwada çap edilýär.

“Oguznamanyň” üç sany nusgasy bolup, olaryň üçüsi-de bir ki-tapda ýerleşýär. Aşgabatda saklanýan nusgasy iň ygtybarly nusgalaryň biri. “Oguznamada” Oguzhanyň gahrymançylykly hem şöhratly ýoly, älem-jahanyň çar tarapyňa wekillerini ýollap, ähli halklary özüniň ruhy dünýäsine birleşdirmek pikiri, ynsanlaryň asudalygy we agzy-birliگی ugrundaky aladalary, ýörişleri beýan edilýär.

“Oguznamanyň” ikinji biri onuň Parižde saklanýan nusgasy bolup, ol “Oguznamanyň” gysgaldylan görnüşidir. “Oguznamanyň”

üçünji bir nusgasy Kazan şäherinde saklanylýar. Şol nusganyň esasynda-da “Oguznamany” çapa taýýarlapdyrlar.

Ýurdumyzyň Milli golýazmalar institutynyň işgärleri tarapyndan şol nusgalar ýygnaýyp, Aşgabatda 2001-nji ýylda “Oguznama” eseri neşir edildi.

Hywa hany, belli taryhçy Abulgazy Bahadur han (1603-1664ý.) “Türkmenleriň nesil daragty” (“Şejere-ýe teräkeme-1660”) kitabyňy ýazýar. Abulgazy öz kitabyňyň başynda özüniň we öz kitabyňyň abraýyny göterýän şeýle bir gürrüňi hem getirýär: “Türkmenleriň mollalary we şyhlyry, begleri meniň taryhy ýagşy bilerumny eşiťip tururlar. Dagy bir gün barçalary gelip, arz kyldylar kim: “Biziň içimizde “Oguznama” köp turur, emma hiç ýahşysy ýok, barçasý galat we birisi-birisige muwafyk ermez, her haýsy bir türlük. We bir düřt, ygtybar kylgudek taryh bolsa erdi, ýahşy boludur erdi” – diýip, ötüňç kyldylar, erse, anlarnyň ötüňçlerini kabul kyldym“.

Abulgazyň kitaby 1660-njy ýylda ýazylyp gutarylýar. Onda Oguzhan we onuň nesilleri baradaky legendalary, rowaýatlary beýan edýär. Abulgazy Bahadur han haýyşy berjaý etmek üçin kitaby ýazanda, özünden öňki taryhçylaryň, aýratyn-da Fazlalla Reşideddiniň “Jemi at-tawarih” (“Taryhlaryň ýygyndysy”) kitabyňyň “Oguzhan we onuň nesliniň taryhy” we “Türk soltanlarynyň we patyşalarynyň zikiri” bölüklerini peýdalanypdyr.

Kitapda türkmenleriň ata-babalary bolan oguzlar hakynda söz açylyar. Türkmeniň aslynyň Nuh pygamberden gaýdýanlygy nygtalyar. Nuh pygamber uly ogly Ýafese Türküstan yklymyny ýer-ýurt edip berýär.

Nuh pygamberiň ogly Ýafesiň ogly bolýar. Onuň adyna Dib Ýawgu han goýýarlar. Ol atasynyň ýerine patyşa bellenilýär. Dib Ýawgu hanyň Garahan, Orhan, Gurhan, Güzhan diýen ogullary bolýar.

Kakasyndan soň Garahan tagta geçýär. Eserde Garahandan bolan oglu Oguz adyny daklyşy barada gürrüň berilýär. Kitapda Oguzhan, onuň döwri, basyp alan ýerleri barada hem gürrüň berilýär.

Abulgazy Bahadur hanyň kitabynda Gara Hojanyň ogly Gorkut ata barada hem maglumat berilýär. Onuň üç patyşanyň weziri bolandygy aýdylyar. Ol kitap 1992-nji ýylda Aşgabatda neşir edildi.

Abulgazynyň “Şejere-ýe terakeme” kitaby türkmen halkynyň taryhyny öwrenmekde uly ähmiýete eýedir. Bu kitap köp alymlar tarapyndan öwrenildi. Gündogarşynas W.W.Bartold türkmenler hakynda ýazylan şeýle eseriň beýleki türki halklarda ýokdugyny belleýär.

“Oguznama” eseri XIX asyrdan başlap, Ýewropa hem türki dilli ýurtlaryň alymlarynyň ünsüni özüne çekýär. Nemes diline terjime edilen “Oguznama” 1815-nji ýylda Parižiň milli kitaphanasyndan tapylýar. Ol “Oguznamany” akademik W.Radlow we doktor Ryza Nuru (“Oguznama”, türki epopeýa Aleksandriýe, 1931 g.) teswirleýärler. “Oguznama” 1987-nji ýylda Azerbaýjanda rus dilinde neşir edilýär.

XVII asyr türkmen nusgawy edebiýatynyň ajaýyp wekili Nurmuhammet Andalyp hem “Oguznama” diýen at bilen bir poema ýazýar. Şahyr özünden öň döredilen “Oguznamalary” köre-körlük bilen gaýtalamayar. Şolar esasynda hem özboluşly çeper eser döredýär. Andalybyň “Oguznamasynda” Oguzhan edebi obrazyň derejesine ýetirilýär. Adyl şa hakynda arzuw onuň obrazynda jemlenýär.

“Oguznama” sýužeti pars dilindäki (Nişapury, Rawendi, Lary, Hondemir ýaly taryhçylaryň) işlerinde-de gabat gelýär. Bu sýužet XIV-XVI asyrlardan başlap, türki dillerde (özbek, türkmen) işlenilýär. Dana Ata Abulhanyň (XV asyryň ikinji, XVI asyryň birinji ýarymynda ýaşan owlat) “Oguznamasy” A. N. Samoýlowiç tapyp, onuň käbir böleklerini 1927-nji ýylda neşir etdirýär. Alymyň tapan ol eseriň golýazmasy Sankt-Peterburgda saklanylýar.

Türkmen alymy Ahmet Bekmyradow “Andalyp we oguznamacylyk däbi” (Aşgabat, 1987ý.) kitabynda “Oguznama” barada gürüň berip, onuň ähmiýetini nygtaýar. Alym türkmenleriň medeni durmuşynda uly rol oýnan bu eser bilen halkyň sowatly wekilleriniň asyrlaryň dowamynda gyzyklanyp gelendiklerini belleýär.

“Oguznamalar” türkmen halkynyň taryhynyň iň gadymy eserleridir. Geçmişimiziň beýany bolan bu eserleri ata-babalarymyz ençeme asyrlaryň dowamynda döredipdirler. Taryhy maglumatlara baý bolan ol eserler türkmeniň şöhratly ýollaryny, taryhyny öwrenmekde uly ähmiýete eýedir.

§ 9. “Oguznamalarda” Oguz hanyň edebi obrazy

Türkmen halkynyň Oguzhandan gaýdýan taryhy ýoly uly şöhratlardan doly. “Oguznama” eposynda Oguzhan hakyndaky dürli maglumatlar, gürrüňler beýan edilýär. Ol geçmişde türkmeniň adyny belende göterip bilen beýik taryhy şahsdyr. Oguzhan öz eýýamyny Altyn eýýama öwrüp, ýurt ýa sebit derejesinde däl-de, dünýä derejesinde pikirlenip, dünýäniň döwletlerini, halklaryny agzybir, ylalaşykly ýaşamaga çagyryp, öz ýoluny, öz dini ýörelgesini döreden beýik şahsdyr.

Oguzhanyň guran döwletiniň şan-şöhraty äleme ýaň salypdyr. Onuň döwleti dolandyryşy, bu ýolda adalatlylygy saklaýşy, her bir meseläni pähim-parasat bilen çözüşi, goňşulary bilen umumy dil tapyp, döwleti asudalykda saklaýşy Oguzhanyň Allanyň nazar salan adamy bolandygyna güwä geçýär.

Oguzhanyň milli dil, ene toprak, ata Watan, maşgala terbiýesi barada aýdan dana sözleri häzirki wagtda hem halkymyza görelde mekdebi bolup hyzmat edýär.

Oguzhanyň 24 agtygyndan 24 taýpa emele gelipdir, şolaryň her biri hem aýratyn at we lakam alypdyr. Yklymda ýaşayan ähli türkmenler Oguzhanyň şol 24 şahasyndan-agtygyndan ýaýrapdyrlar.

Oguzhan halkyň milli pygamberi hasaplanýar we täze milli ynanyjy döredýär. Onuň dini göktaňrylyk bolup, Taňrýsy-Gök, ýagny asman Hudaýydyr. Ol täze ynanyç, täze dünýägaraýyş arkaly jemgyýeti özgerdýär, täze jemgyýetçilik ahlagyny kemala getirýär.

Oguzhan güýçli döwleti gurup, ýurdy adalatly dolandyrmagyň aladalaryny edýär. Ol çylşyrymly meseleleri, dawa-jenjelleri çözendede gara güýje, ýaraga daýanman, akyl-paýhasa daýanyp, adamlary hoş söz bilen dogry, adalatly, asuda ýola ugrukdyrýar.

Oguzhan öz raýatларыnyň haýyşларыny kanagatlandyrypdyr, haýry şerden ýokary tutup, maksadyna ýetýär. Halka aýan edip, islendik meseläni adalatly çözüýär. Adyllyk ýoluny ýörelge edinip, hiç kime kast etmändir. Ol: “Öz raýatyna zulüm eden, öz gabryny özi gazar” diýen pähime eýerýär. Diýmek, ol şonuň ýaly adalatly ýoly saýlap, ähli halkyny öz derejesine çenli ýokary galdyrýar.

Oguzhan pygamberleriň, patyşalaryň, emirleriň, ata-babalarynyň taryhy bilen gyzyklanýar. Taryhy, halkyň geçmişini gowy bilýän şahsyýet dogry pikiri beýan etmegi-de başarýar.

Halkymyzyň watansöýüjilik, lebzihalallyk, myhmanparazlyk häsiýetleri-de onuň Oguzhandan galan milli aýratynlyklarynyň biridir. Ol öz raýatlaryna dogduk ata Watanyňy gözüň göreji ýaly goramagy, onuň mukaddesligini düşündirip, ol mukaddeslige hiç haçan şek ýetirmeli däldigini wesýet edýär. Ata Watana söýgüsini beýan edýän timsallar hem Oguz hanyň bijaý akylly, parasatly bolandygyna güwä geçýän hakykatdyr.

Oguzhanyň her bir meseläni çözendä, sowukganlylyk, sabyrlylyk, parasatlylyk bilen gelýän netijeleri, çözümleri baradaky timsallaryň birinde şeýle gürrüň edilýär:

Oguzhan duşmanlardan üstün çykyp, han bolup, ilini daşyna jemläp, ýaşap başlaýar. Emma gapdalyndaky köp hudaýly şa Oguzhanyň dinini üýtgedeninden gorkup, urşup, birhudaýlylygy ýok etjek bolýar. Oguzhan: “Sabyr düýbi sap altyn” diýip, öz ýigitlerine sabyrly bolmagy wesýet edýär.

Duşman ilçi ugradyp, ýurduň saýlama atyny bermegi sorapdyr. Oguzhanyň serkerdeleri:

– Duşman yrsaraýar, urşalyň, emma saýlama bedewi bermäliň.

At biziň garyndaşymyzdyr-diýişpdirler. Emma Oguzhan:

– Zeleliň kiçisi barka, ulusyna ýapyşmalyň! Bardy-geldi duşmandan asgyn gelsek, ähli atlar duşmanyňky bolar! Berip goýberiş bir aty-diýipdir.

Saýlama aty alyp giden ilçi has hem şum habar bilen dolanyp gelýär. Bu gezek duşman ýurduň in saýlama gözeline soraýar. Serkerdeler ýene uruşmagy teklip edýärler. Emma Oguzhan:

– Uruş bolsa, men-men diýen ýigitler söweşde öler, bardy-geldi duşmandan ýeňläýsek, gelin-gyzlar duşmana ýesir bolar. Zyýanyň kiçisi barka, ulusyna ýapyşmaň-diýipdir.

Saýlama oguz gözeline alyp giden ilçi has şum habar bilen gelýär. Ol ýer soraýar. Urşuň gutulgysyzydygyna düşünip, şunça wagtlaп ýurdy urşa taýýarlap ýetişen Oguzhan:

– Ser bereris, ýer bermeris! – diýipdir.

Urşupdyr, päli azan duşmany kül-peýekun hem edipdir.

Tymsaldan görnüşi ýaly, Oguzhan pähim-paýhasy, parasatlylygy, şeýle-de, ugurtapyjylygy bilen ata Watany duşmandan goramagy başarypdyr.

Oguzhan Türkmeniň toprak-ýer hakda aýdanlary:

Ýer üstünde jepa çeken (zähmet çeken) goýnunda rahat tapar.

Bir nahal ekseň, ýaşyň bakydyr.

Topragy söýmedik, Watany söýmez.

Ýekeje düwün ýeri harlan türk iman (türkmen) däldir.

Bir ýapragy ýolsaň, ömrüňden bir ýyly kemersiň, bir şahany döwseň, goluň ýa aýagyňy döwdügiňdir, bir nahaly köki bilen goparsaň, ömrüňi kül etdigiňdir, bir agajy çapsaň, ömür daragtyňy çapdygyňdyr.

Zer alma, ýer al!

Suw atadyr, ýer-ene.

Toprak teniňdir, asman-ruhuň.

Başyň gökde bolsa-da, topraga tagzym et!

Oguzhan türkmeniň dil hakda aýdanlary.

Ýürekde näme bolsa, dil şony diýer.

Dil bolmasa, il bolmaz.

Söz ýürekden çyksa güýçli.

Sözi paýhas bezär.

Dil baýlygy-il baýlygy.

Adamyň akyllysy dil öwrener.

Köp dil bilen, köp biler.

Göwni baýyň sözi-jaý.

Ýola çykساň, diliňi gora.

Dil döwletdir.

Çagaňa dili manysy bilen öwret.

Dilim bar, dünýäm bar.

Oguzhan baradaky gürrüňlerden, rowaýatlardan, taryhy maglumatlardan, onuň Watan, dil, ýer-toprak, agzybirlik barada aýdanlaryndan belli bolşy ýaly, Oguzhan döwründe ýurtda durmuşyň ähli ugurlarynda diýen ýaly özgertmeler geçirilipdir. Ýurdy ösdürmek, halkyň

ýaşawyş durmuşyny ýokarlandyrmak, goňsy döwletler bilen agzybir, asuda ýaşamak barada aladalar edilipdir.

Täze Galkynyşlar zamanasynda Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ata-babalarymyzyň geçmişdäki ajaýyp ýörelgelerinden ugur alyp, Watanymyzy dünýäniň ösen döwletleriniň hataryna goşmak üçin, bilimde, ylymda, ykdysadyýetde, senagatda, medeniýetde, oba hojalygynda, syýasatda uly özgertmeleri durmuşa geçirýär.

§ 10. “Gorkut ata” eposy we onuň öwrenilişi

Türkmen halkynyň edebiýatynyň taryhynda iň irki eserleriň biri-de “Gorkut ata” eposydyr. Bu eseriň X-XI asyrlara, hatda käbir bölümleriniň VI-VII asyrlara degişlidigini alymlar nygtaýarlar. Şonuň üçin-de türkmen halkynyň gadymy taryhyny, jemgyýetçilik gurluşyny, döp-dessurlaryny, ykdysady, medeni, ahlaky durmuşlaryny öwrenmekde bu eseriň örän uly ähmiýeti bardyr.

Onda ata-babalarymyzyň ýaş nesle edep-terbiýe beriş, toý des-surlary, myhmanparazlyk ýaly edim-gylymlary, Watany goramak, agzybirlilik, halallyk, haramdan daş bolmak, goňsulara hormat goýmak ýaly meseleler beýan edilýär.

“Gorkut ata” kitaby hakda edebiýatçy alymlaryň we belli taryhçylaryň arasynda dürli pikirler bar. Köp alymlar “Gorkut ata” kitaby ny oguz-türkmen edebi ýadygärligi hasaplaýarlar. Türkmen halk döredijiliginde bolsa bu kitap “Gorkut ata” ady bilen has meşhurdyr. Türkmenler Gorkut atany diňe bir ýazyjy, şahyr, bagşy diýip tanaman, aýdany hökmany bolýan, keramatly bir goja hasaplaýarlar.

Gündogaryň alymlarydyr şahyrlary däde Gorkut (Gorkut ata) atly bir adamyň bolanlygy hakynda ähtibarly hem ynandyryjy maglumatlar berýärler. XV asyryň bir taryhçysy: Muhammet pygamberiň zamanyna ýakyn bir döwürde oguzlaryň-türkmenleriň arasynda däde Gorkut (Gorkut ata) atly bir adam döräp, ol oguzlaryň dilinde bir kitap ýazyppdyr. Ol kitabyň adyna „Kitaby däde Gorkut” diýip at berýärler – diýen maglumat berýär. Garahoja diýen adamyň Gorkut ata diýen oglunyň bolandygyny, hatda Gorkut atanyň Oguz türkmenleriniň

Baýat tiresinden bolandygy-da aýdylýar. Gorkut ata Garahoja ogy örän akylyly, dana we keramatly bolupdyr. Gündogary öwreniji alym, meşhur akademik W.W.Bartold 1900–njy ýylda bu eseri rus diline terjime edip, türkmençe teksti bilen çapa taýýarlapdyr. Akademik bu eseriň 12 bölümini hem terjime edipdir. 1334-nji hijri (1915) ýylynda bu eser “Kitaby däde Gorkut” ady bilen Stambulda neşir edilýär.

Kitap “boý” diýip atlandyrylan birnäçe bölümden ybaratdyr. Eser, umuman, türkmenleriň epos-dessanlaryna mahsus bolan kyssa bilen goşgyny gezeleşdirip bermek usulynda düzülipdir. Şahyrana türkmen halky aýdym-sazy örän oňat görýär. Özüniň şatlygyny, gaýgysyny aýdym bilen beýan edýär, her bir kynçylykdan, hatda duşmandan hem şygryň, aýdym-sazyň güýji arkaly üstün çykýar. Bu eserde şu mesele has hem görnükli orun tutýar. Munuň her bir gahrymany urşa girjek bolanda aýdym aýdýar, özüniň aýdyň obrazly, belent sözi, ýiti aýdymy bilen duşmana ýüzlenýär. Şeýlelikde, onuň howuny alýar, susuny basýar. Şu ýagdaýlar bagşydyr şahyrlaryň bu eserde ymykly yz galdyrandyklaryny görkezýär. “Gorkut rowaýaty, gürrüňsiz, gadymy oguz aýdymçylary –ozanlary tarapyndan düzülendir” (Ý.E. Bertels.) Bu dogry gürrüň. Edil Gorkut atanyň özi hem kitabyň başyndan tä aýagyna çenli wakany gyzyklandyryjy, bölümleriň arasyny birleşdiriji şahyr-bagşy roluny oýnaýar. Çünki, bu kitap durşy bilen başdan–aýak belli bir wakany beýan etmän, her bölümi aýry-aýry wakalardan gurnalýar.

XI-XII asyrlarda türkmenleriň Günbatara köpçülikleýin süýşmekleri sebäpli, şol ýerlere düşen “Gorkut ata” eposynyň şol ýerler bilen baglanyşykly görnüşleriniň-de döremegine getirýär. XV-XVI asyrlarda Akgoýunly we Garagoýunly türkmen döwletleriniň çäklerinde “Kitaby dädem Gorkut” eposy döreýär.

Eposyň haçan ýazylyp, haçan gutarylandygy barada belli bir anyk pikir ýok. Garaýyşlar dürli-dürli. Gündogarşynas alymlar eseriň kâbir bölümüniň V-VI asyrlarda döredilendigini, soňra timarlanyp, üstüniň ýetirilendigini aýdýarlar. “Gorkut atanyň” VII-IX asyrlarda, kâbir boýlarynyň bolsa, has irki asyrda ýazuwa geçirilendigi barada hem maglumat bar. Türkmen alymy Mäti Kösäýewiň pikiriçe, eposyň kâbir bölümü X-XI asyrlara degişlidir.

Epos döräli bäri, birnäçe gezek göçürilendigi ikuçsuzdyr. Onuň şeýledigini alymlar tassyklaýarlar. Belli alym H.Görogly özüniň ylmy işlerinde eposyň göçürilen ýyllarynyň biriniň 1482-nji milady ýylyna gabat gelýändigini tassyklaýar. Eposy öwreniji alym R.Rejebow “Gorkut ata” eposynyň XV asyrdä tazededen işlenilendigini ýazýar. Türkiýeli alym M.Ergin “Däde Gorkut,, kitabynyň Oguz hekaýatларыnyň ýygyndysydygyny, onuň XVI asyryň başlarynda ýazga geçirilendigini belleýar.

“Gorkut ata” eposy hem doganlyk halklaryň “Manas”, “Kyrk gyz”, “Alpamyş” ýaly iri göwrümlü eserleri bilen deň hatarda goýulýar. Onuň şeýle bolmagynyň sebäbi hem “Gorkut ata” eposy mundan 1500 ýyldan gowrak öň döräp, ol eserleriň-de baýlaşmagyna çeşmelik bolup hyzmat edenligindedir.

“Gorkut ata” eposyndaky rowaýatlaryň käbiri beýleki halklaryň iri göwrümlü eserlerindäki rowaýatlar bilen utgaşýar. Eposdaky Bam-sy Beýrek baradaky rowaýat özbekleriň “Alpamyş”, gyrgyzlaryň “Manas”, altaýlylaryň “Alp – Manaş”, gazaklaryň hem başgyrtlaryň “Alpamyş” eposlarynda gabat gelýär.

“Oguznamalar” ata-babalarymyzyň aňynda ýaşap gelen eposa çeşme bolup hyzmat edipdir. “Oguznamalarda” türkmenleriň gaýy taýpasyndan bolan Gorkut atanyň Merwde ýaşandygy, Oguzhanyň, Salyr Gazanyň weziri bolandygy barada-da maglumat berilýär. Gorkut ata başga-da birnäçe patyşanyň weziri bolupdyr. 195 ýaşan Gorkut ata Oguzhanyň dökürdesidir. Gorkut ata ýaly Salyr Gazan, Burla hatyn hem taryhy şahslar bolupdyr.Salyr Gazan hakdaky hekaýatlar Salyr taýpalarynyň arasynda ýaýrapdyr.

“Gorkut ata” eposynyň üç sany nusgasy bolup (Drezden, Watikan, Çowdur), olar hem boýlary boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar. Drezden nusgasynda 12 boý, Watikan nusgasynda 6 boý, Çowdur nusgasynda hem 16 boý bar. Drezden nusgasy esasy hasap edilýär. Watikan nusgasy ondan göçürilendir. Çowdur nusgasy özboluşlydyr. Eposyň her boýy özbaşdak pikiri ündäp, käbir gahrymanlar hemme boýda-da hereket edýärler.Olaryň hemmesiniň jeminden bütewi bir eser emele gelýär.

Dünýäniň alymlary XIX asyryň başlaryndan “Gorkut ata” eposy bilen gyzyklanyp başlaýarlar. 1815-nji ýylda Germaniýanyň Drezden

şäherinden eposyň 12 boýy tapylýar. Nemes Gündogarsynas alymy Dis eposy içgin öwrenýär we nemes diline terjime edip, dünýä edebiýatyna girizýär. Soňra Watikandan eseriň 6 boýy tapylýar. Onuň Watikan nusgasyny Flejšner, Reýsle ýaly alymlar öwrenýär.

1915-nji ýylda “Gorkut atanyň” doly teksti Türkiýäniň Istantbul şäherinde neşir edilýär. Ol neşirde Germaniýanyň Drezden muzeýindäki hem Watikan nusgalary peýdalanylypdyr. Soňra “Gorkut ata” eposy 1958, 1964, 1986-njy ýyllarda türk alymy M. Ergin tarapyndan neşir edilip, okyjylara ýetirilýär.

Alym W. W. Bartold epos bilen gyzyklanyp, onuň Drezden nusgasyny göçürüp alýar we 1922-nji ýylda rus diline terjime edýär. Emma kitap alym dirikä çap edilmän, 1962-nji ýylda çykarylýar. Kitapda alym W.W. Bartold tarapyndan terjime edilen 12 şahasy we ol alymyň hut özüniň hem-de A. Ý. Ýakubowskiň, W.M. Žirinskiň makalalary ýerleşdirilipdir.

“Kitaby Dädem Gorkut” eposynyň aýry-aýry taraplary azerbaýjan alymlary tarapyndan hem işlenilýär. Azerbaýjan alymlarynyň işleri 1939-njy ýylda Bakuda çap edildi.

“Kitaby Dädem Gorkut” eposy barada alym H. Görogly Moskwa neşir edilýän “Sowetskaýa literatura” (“Sowet edebiýaty”) žurnalynda 1972-nji ýylda maglumat berýär. Alym geçiren ylmy derňewleriniň esasynda eposyň, takmynan, XV asyryň aýaklarynda, XVI asyryň başlarynda Abdylla diýen adam tarapyndan düzülendigini tassyklaýar. H. Görogly eposyň oguz taýpalaryna degişlidigini aýtmak bilen, şol oguzlaryň geljekde türkmen, azerbaýjan we türk halklaryna esas bolup durandygyny we ahyrky netijede bu eposyň şol üç halkyň medeni umumylygyny özünde jemleýändigini nygtaýar.

“Kitaby Dädem Gorkut” hakynda H. Görogly soňra “Oguz gahrymançylyk eposy” (“Oguzskiý geroiçeskiý epos”, M., 1976 g.) atly ýörite ylmy iş ýazyp neşir etdirýär. Alym ol kitaby ýazmak üçin Moskwanyň, Sankt-Peterburgyň, Bakuwyň, Aşgabadyň, Daşkendiň, Ystantbulyň kitaphanalarynda gözlegde bolýar. “Gorkut ata” degişli maglumatlary toplýar, golýazmalary öwrenýär. Ol ylmy kitapda Reşideddiniň, Salyr Babanyň, Abulgazynyň “Oguznamalary” deňeşdirilip seljerilýär.

XX asyryň 20-nji ýyllarynyň ahyryndan tä 1944-nji ýyla çenli türkmen alymlary A.Gulmuhammedow we A.Gürgenli “Gorkut ata” eposy bilen gyzyklanýar. Ýöne belli sebäplere görä, ol alymlar epos bilen baglanyşykly ylmy işlerini ahyryna çenli dowam etdirip bilmeýärler.

1944-1951-nji ýyllar aralygynda milli metbugatda “Gorkut ata” hakynda alymlaryň öwgüli işleri berilýär. 1944-nji, 1945-nji we 1946-njy ýyllarda “Garagum” (“Sowet edebiýaty”) žurnalynda “Gorkut atanyň” gysgaldylan boýlary çap edilýär. Mekdepleriň okuw kitaplaryna eposdan bölekler girizilýär.

1951-nji ýylyň 2-nji iýulynda “Prawda” gazetinde “Edebiýatda ideologik ýoýuşlar” diýen sözbaşy bilen baş makala çap edilip, onda “Däde Gorkut” kitaby berk tankyt edilýär. Epos halkyň aňny zäherleýji eser hökmünde häsiýetlendirilýär. Şol makaladan soň, M. Kö-säýew, B. Garryýew, O. Abdalow tarapyndan taýýarlanylýan “Gorkut ata” kitaby okyjylara ýetirilmän ýok edilýär. Eposy çapa taýýarlan alymlar berk jezalandyrylýar. Eposy öwüp metbugatda çykyş eden A. Rahmanow, N. Esenmyradow dagy berk tankytlanylýar.

1989-njy ýyla çenli “Gorkut ata” eposy barada metbugatda hiç hili çykyş edilmedi. Ýurdumyz öz Garaşsyzlygyny alandan soň, gadagan edilen kitaplary, dessanlary, şonuň ýaly-da “Gorkut ata” eposyny neşir etmäge giň ýol açyldy. Epos 1990, 1994, 1997, 1999, 2001-nji ýyllarda neşir edildi.

Alymlar H.Göroglynyň, A. Annanurowyň epos barada ýazan ylmy işleri çap edildi. “Gorkut ata” eposynyň 1500 ýyllygyna bagyşlanylýp geçirlen halkara ylmy maslahatda dünýä alymlarynyň çykyşlary (“Gorkut ata”-1500-Aşgabat, 1999ý.) okyjylar köpçüligine ýetirildi. Şonuň ýaly-da epos Türkiýede hem (“Gorkut ata” –Ankara, 1999ý.) neşir edildi.

§ 11. “Gorkut ata” eposynda watançylyk, gahrymançylyk meselesi

Eposda türkmen halkynyň gurt bolup, dünýä çykan, böri bolup, meýdanda ryzkyny awlap gezen eýýamyndaky wakalar çeper keşpler

arkaly gyzykly gürrüň berilýär. Şol wakalaryň gürrüniň tutuş dowamynda bolsa halkyň münýýlyklaryň gatyndan syzyp gaýdýan çuňňur pähim-parasady, dünýä akyl ýetirmäge bolan ymytlyşy özüne jaýdar orun tapypdyr.

Gorkut atanyň taryhda hakyky bolup geçen şahsyýetdigi dogrusynda öňki bölümde gürrüň edilipdi.

Başda aýdyşymyz ýaly, “Gorkut ata” oguz – türkmenleriniň gahrymançylykly eposy bolup durýar. Onuň boýlaryndaky hereket edýän esasy baş gahryman Baýyndyr hanyň giýewisi Salyr Gazandyr. Onuň ýanyndaky maslahatçysy bolsa Gorkut atadyr. Türkmen halk eposlarynyň şular ýaly has gadymylaryna ýüzleneniňde hem şeýle bir ýagdaýy görmek bolýar. Meselem, iliň parahatçylyk gününde-de, ýow gününde-de ähli durmuş hem harby meselelerini adalatly çözüp oturan adalatly hanyň batyr, ugurtapyjy serkerdesi, şeýle-de olaryň ýanynda özüniň akyllý-parasatly, köpi gören durmuş tejiribesi bilen jaý wagty akyllý maslahat berip oturan töreleri, aksakgallary, atlyklary bolupdyr. Eposda uly iliň meselesini çözüp oturan parasatly hany Baýandyr han bolsa, onuň batyr goşun serkerdesi Salyr Gazandyr. Parasatly atabegleri Gorkut ata, Gulbaş ýaly adamlardyr. Bu hili parasatly atabegler ogullaryň, ýagny täze ýaş hanlardyr, serkerdeleriň ýanynda atabeg bolup, olara öz ata-babalarynyň tejribelerini geçiripdirler. Söweş tilsimlerini öwredipdirler.

“Gorkut atanyň” ähli boýlarynda hem oguzlaryň gahrymançylyklary beýan edilýär. Ol gahrymançylyk, watançylyk hereketlerinden ybarat. Geljekde Watany gorap biljek mert ogly entek ýaşlykdan başlap, bir mertlik, batyrlyk, gaýratlylyk, akyl-paýhaslylyk görkezmeli. Şondan soň, oňa görkezzen işine görä at dakylýar. Elbetde, ogluň bir gaýratlylyk görkezmeginde ata göreldesiniň örän uly orny bar. Meselem, “Gazan beg ogly Oraz begiň tussag bolmagy” boýunda ýaşajyk Oraz özüniň şu wagta çenli bir iş bitirmändigini kakasy Gazanyň özüne şunça wagtlap görelde görkezmänligi, yzyna düşürüp, söweşe äkitmänligi diýip hasap edip, köpçülikde kakasynyň ýüzüne gelýär.

“Gorkut atanyň” boýlarynyň her birinde Salyr Gazana ýow günü ýoldaş, toý günü syrdaş bolup bilýän batyr, gaýratly, serdar ýigitleriniň

biri barada gürrüň berilýär. Salyr Gazanyň öz durmuşy, öz ykbaly barada gürrüň berilýän boýlarda bolsa şol serdarlaryň agzybirlikde, öz ýigitlerine baş bolup, Salyr Gazanyň baştutanlygynda Watany gorayyşlary barada beýan edilýär.

Çaga at dakmakda hem Oguz ili Gorkut ata bilen maslahatlaşyp, ady çaga Gorkut ata dakypdyr. Hatda, oglan ýigit çykyp bir gahrymançylyk görkezmeşe, oňa at hem dakylmaýar. Meýlislere gatnaşyp, gürrüňe goşulýan ýigitden haýsy-da bolsa bir ugurdan göz görkezmeçlik talap edilýär. Meselem, ”Owşan goja ogly Segregiň boýuny beýan eder” hekaýasynda şeýle bir waka bolýar: Owşanyň uly ogly Egrek Gazan begiň diwanynda örän gopbamsy hereket edýär. Emma özüne göwni ýetýän ýigitler ýeke bu däl. Bu oturylyşykda oglanlaryň biri Egrek töre geçiberende, oňa ýüzlenýär-de:

– How, Owşan gojanyň ogly, şu oturan begler-ä öz oturan orunlaryny gylyjynyň zarby bilen ýa-da çöreklikleri bilen gazandylar, sen näme, baş kesdiňmi, gan dökdüňmi, aýy doýurdyňmy ýa-da ýalaňaja don etdiňmi? – diýip, gyjytly sözleri bilen soraýar. Şundan soň Egrek Gazan begden goşun alyp, döwrüne mynasyp şöhrat gazanmak üçin duşmanlaryň üstüne atlanýar.

Eserdäki baş ideýa gahrymançylykdyr. Bölümleriň aglabasynda türkmen taýpalarynyň keseki ýurt basybalyjylaryna garşy gaýduwsyz göreş alyp baryşlary, şol aýgytly söweşlerde ýigitler gahrymançylyk bilen öz eziz ýurtlaryny gorandyklary suratlandyrylýar.

Bu hekaýanyň üsti bilen çagalarda watansöýüjiligi terbiýelemek, adyňa mynasyp iş bitirmek, köpçülikde öz ornuňy bilmek, adamlaryň arasynda özüňe mynasyp abraý gazanmak ýaly pikirler öňe sürülýär.

Ýoldaşa wepaly bolmagyň ajaýyp göreldesini “Salyr Gazanyň öýüniň ýagmalanmagy” diýen boýda duşman eline ýesir düşen kyrk sany oguz gyzynyň hereketlerinden hem görýäris. Bu bölümde Gazanyň öýi talanyp, bütin emlägi bilen birlikde aýaly Burla hatyn, ogly Oraz, garry enesi hem kyrk sany oguz gyzy duşmanlar tarapyndan zor bilen äkidilýär. Duşmanlar öz meýlisinde Burla hatyny getirip, oňa şerap süzdürüp, Gazany namys astynda galdyrmak isleýärler. Olar aýallaryň arasyna gelip: “Gazan begiň aýaly kim?” diýip soraýarlar, kyrk gyzyň kyrkysy hem kyrk ýerden “Men” diýip jogap berýär. Şonuň

üçin duşman öz maksadyna ýetip bilmeýär. Bu boýda beýan edilýän wakalaryň üsti bilen ýaşlarda ýoldaşa wepalylygy, arly-namyslylygy we agzybirligi terbiýelemek meselesi öňe sürülýär.

Eposdaky wakalardan görnüşi ýaly, durmuşda iň zerur, iň esasy ahlak ýörelgeleriniň biri-de gahrymançylyk hasaplanylýar. Gaýduwsyzlyk görkezip, il içinde saýlanan oguz ýigidine sylag-hormat edilip, bitiren işine mynasyp at, dereje berilýär. Duşman bilen bolan söweşlerde gahrymançylyk görkezmek her bir ogzuň esasy maksadydyr. Şonuň üçinem “Gorkut ata” eposynyň ähli boýlarynda hem gahrymançylyk, watançylyk ideýalary öňe sürülýär.

Taýpa-tireleriň birleşip, bir halk hökmünde hereket etmegi hem “Gorkut ata” eposynyň öňe sürýän esasy ideýalarynyň biridir. Munuň özi watançylyk ýörelgesiniň aýrylmaz bölegi, sarsmaz sütünidir. Eposda beýan edilýän wakalaryň bolup geçen zamanasynda oguz tire-taýpalarynyň ýuwaş-ýuwaşdan birleşip, merkezleşen döwlet gurмага tarap ymtylyşlary öz beýanyny tapýar.

Eposda Burla hatyn, Banu Çeçek, Sylyjan hatyn ýaly aýal maşgalalaryň gahrymançylykly hereketlerine-de uly orun berlipdir. Eserde aýal-gyzlar erkeklerden kem durman, at debsäp, ýarag ulanmakda-da ussatlygyň, gaýduwsyzlygyň ýokary derejesini görkezýärler. “Gaňly goja ogly Hantörelä boýuny beýan eder” boýunda aýal-gyzlaryň edermenligi, gujurlylygy hem harby taýýarlyk derejesi anyk wakalaryň üsti bilen beýan edilýär.

“Gorkut ata” eposynda hereket edýän oguz ýigitleriniň, aýal-gyzlarynyň gaýduwsyz hereketleriniň üsti bilen watançylyk, gahrymançylyk, arly-namyslylyk, berk erklilik we ruhy güýçlülük ýaly häsiýetleri şu günki nesillerde terbiýelemek ideýasy öňe sürülýär.

§ 12. “Gorkut ata” eposynda döp-dessurlaryň beýany

“Gorkut ata” eposynda milli döp-dessurlara sarpa goýmak, olary berjaý etmek meselelerine-de uly orun berilýär.

Oguz türkmenlerinde toý tutulýan wagtynda ak öýüň dikilmegi, “Gyzyl öý –gyzylly öý” diýilmegi hem döp-dessurlardan gelip çykýar. Toý ýerinde bir ýerde ak öý, bir ýerde gyzyl öý, bir ýerde-de gara öýüň dikilmeginiň adata öwrülmeğinden galan zatdyr.

Eposda oguzlaryň uly hany Baýandyr her ýylda bir gezek uly toý tutup, oguz türkmen beglerini ýygnaýandygy barada aýdylýar. Şonda han gelen oguz begleriniň içinde kimiň ogly-gyzy bolmasa, ony gara öýde oturdyp, aşagyna hem gara keçe düşäp, gara goýnuň etinden nahar bermegi tabşyrar eken. Ogly bolany ak öýe, gyzy bolany gyzyl öýe salyp hyzmat etmegi buýrupdyr. Ol ogly bolmadyga “Alla gar-gapdyr” diýer eken.

Baýandyr han gadymy oguz türkmenleriniň däplerine eýerip, toý tutanda, esasan, ýylky, düýe, goýun öldürüp, içgiden hem esasan, gymyz berer eken. Bu döp tä XIX asyra çenli diňe çowdur, abdal-igdir taýpalarynda saklanypdyr.

Eposda görkezilişi ýaly, ýaş gyzyň we oglanyň ene-atasy uly höwes bilen gelin gözlegine çykýar. Ýigide gelin boljak gyzyň ilki bilen aslyny sorap-idäp, mynasyp gyz tapylansoň, gudaçylyga barylýar. Däbe görä il içinde hormatlanýan, köpi gören, paýhasly adam ýigidiň ýakyn hossarlary bilen gudaçylyga iberilýär.

Şunuň ýaly döp eseriň “Baý Bugra beg ogly Bamsy Birek boýny beýan eder” diýen bölümünde has-da ynandyryjy beýan edilipdir. Baý Bugra beg ogly Biregi öylendirmekçi bolanda, Baýbegjan begiň gyzy Banu Çeçegi almak üçin sawçylyga il ýaşulusy Gorkut atany iberýär. Gyzyň agasy Däli Garçar uýasy üçin ummasyz köp galyň salýar.

Türkmen däbine mahsus bolan galyň (süýt haky) gyzyň ene-atasy tarapyndan däl-de, golaý garyndaşlary tarapyndan salynýar. Çünki durmuşa çykýan gyz üçin galyň (süýt haky) salmak ene-ata üçin uslyp dældigi milli däbimizden gelip çykýar.

Perzent dünýä inenden soň, oňa mynasyp gowy at dakmak däbi “Gorkut ata” eposynda täsirli beýan edilýär. Dünýä inen çaganyň ogul ýa gyzdygyna parh goýman, oglana häsiýetli bolan mertlik, gaýduwsyzlyk, ar-namysly bolmak, gyz üçin bolsa görmegeý, akylly-başly, asylyly, eli hünärli bolmak arzuw edilýär.

Oguz türkmenleriniň döp-dessurlary esasynda, oglan çaga 10-15 ýaşyna ýetip, il bähbitli bir iş bitirenden soň ýa edermenlik görkezenden soň, oňa at dakylpdyr. Bu döp “Derse han ogly Bugaç han boýuny beýan eder” hem-de “Baý Bugra beg ogly Bamsy Birek boýuny beýan eder” boýlarynda örän täsirli beýan edilýär. Derse hanyň ogly

bir uly buganyň (öküziň) garşysynda durup, “Bugaç” diýen ada mynasyp bolsa, Baý Bugra beg ogly Birek ok atyp, duşman goşunyň ýeňip, özüne mynasyp ada eýe bolýar.

Eposda duşmandan üstün çykylandan soň, ýaşlaryň durmuş toýlarynda bagşy aýtdyrmak, gopuz, tüýdük çalmak, geňeş toýuny etmek, gelnalyjyny keseklemek, nika gyýmak, çaga doglanda azan aýtmak ýaly döp-dessurlar hem görkezilýär.

Wepalylyk, ar-namysly bolmak türkmen döp-dessurlarynyň biridir. Türkmen zenanlarynyň wepalylygy “Baý Bugra beg ogly Bamsy Birek boýy” bölümünde has-da ynanjylyk beýan edilýär. Bamsy Birek duşman tussaglygynda 16 ýyl oturyp gelýänçä, Banu Çeçek oňa garaşýar. Gelin-gyzlaryň wepalylygy eposyň “Döwhe goja ogly Däli Dumrul”, “Gaňly goja ogly Hantörelä boýuny beýan eder” boýlarynda hem beýan edilýär. Adamsy Däli Dumrul üçin ýanyoldaşy öz şirin janyny bermäge kaýyl bolsa, Sylyjan hatyn hem her hili kynçylyk görse-de, yzyna düşüp gaýdan ýigidi Hantörelä ikilik etmeýär.

Kitapda köp aýallylyk, dakylma diýen ýaly ýaramaz döppler göze ilmeýär. Diýmek, ol wagtlar türkmenlerde beýle zyýanly döppler bolmandyr.

“Gorkut ata” eposynda göreş tutdurmak, ýaglyga towusmak, altyn gabak atdyrmak, ýaş oglanjyklaryň aşyk oýnamagy ýaly milli oýunlar, begençli wakany buşlamak, buşluk hakyny almak ýaly döppler hem öz beýanyny tapypdyr.

Eposda aw awlamak, şikara çykmak, ýagdaýa görä geýinmek dessurlary-da görkezilipdir.

“Gorkut ata” eposy taryhymyzy, döp-dessurlarymyzy, edebi mirasymyzy öwrenmekde gymmatly çeşmedir. Eposdaky döp-dessurlar biziň häzirki döwrümizde-de öz ähmiýetini ýitirmän, täze öwüşgine, täze mazmuna eýe bolýar.

§ 13 “Gorkut ata” eposynda keşpler ulgamy, eseriň çeperçiligi

“Gorkut ata” eposynyň baş gahrymany dana goja Gorkut atadyr. Ol Gara Hojanyň ogly, özi-de baýat taýpasyndan bolup, paýhasly,

akyldar, halkyň ýakyn maslahatçysy hem-de keramatly adam bolup, okyjylaryň ýadynda galýar. Gorkut ata toýlarda aýdym aýdypdyr, gopuz çalyppdyr, adamlara ak pata beripdir. Ol türkmen ýaşulusyna mahsus bolan häsiýetli, oguz ilinde sözi ýörgünli dana gojadyr. Onuň sözi ula-da, kiçä-de, erkekdir aýala-da, dosta, hatda duşmana-da täsir edýär.

Gorkut ata mydama halkyň arasynda bolup, adamlaryň, ýurduň agzybirligi, asudalygy ugrunda çalyşýar. Daşoguz-içoguz beglerini ýaraşdyrýar.

Gorkut ata Muhammet pygamberiň döwürdeşi bolup, ol ilkinjileriň hatarynda yslam dinini kabul edýär. Kábä gidip, haç parzyny ýerine ýetirýär.

Eposda esasy gahrymanlaryň ýene biri-de Salyr Gazandyr. Onuň serkerde hökmünde iş alyp barşy hem türkmen häsiýetine mahsusdyr. Salyr Gazan akylyly, pähimli, paýhasly, batyr serkerde, ol belent adamkärçilikli, pespäl adam.

Eserde Salyr Gazanyň ogly Orazyň hakyky perzentlik borjuny, duýgusyny görmek bolýar. Ene-ata, ar-namys Oraz üçin hemme zatdan mukaddes. Bu häsiýetler Orazdaky mert, batyr, arly-namysly ýigitlere mahsus bolan aýratynlyklardyr.

Eposda “Salyr Gazanyň öýüniň ýagmalanmagy boýunda” Garaja çopanyň öz hojaýynyna wepalylygy, Salyr Gazanyň malyny bermejek bolup, duşman bilen darkaş gurşy türkmeniň garadangaýtmaz gaýduwsyz ýigidini göz önünde janlandyrýar.

“Gorkut ata” eposynda Segregiň, Bamsy Biregiň, Hantöreliniň, Derse hanyň obrazlary-da aýratyn üns bererliklidir. Bu obrazlarda mert, batyr, gaýduwsyz ýigitlere mahsus bolan häsiýetler jemlenilipdir. Ol obrazlar arkaly ene-ata bolan hormat, ata-babalarymyzyň däplerine wepalylyk, dana gojalara hormat, sarpa goýmak, edeplilik we adamkärçilik, arly-namyslylyk ýaly ýokary ahlaklylyk beýan edilýär.

Eposda oguz gelin-gyzlarynyň owadanlygy, akyl-paýhaslylygy, belent adamkärçilik sypatlary, edep-ekramy, ýanyoldaşlaryna wepalylyklary, erkekler bilen deň durup, ata çykyp, eline gylçydyr naýza alyp, duşman bilen ýüzbe-ýüz durup garpyşyşlary Burla hatynyň, Banu Çeçegiň, Sylyjan hanymyň obrazlarynyň üsti bilen täsirli beýan edilýär.

“Gorkut ata” eposy meňzetme, deňeşdirme, obraz meselelerinde görelde alarlyklydyr. Onuň her bir tebigy, sada meňzetmelerini okanynda, olaryň şeýle ussatlyk bilen berlişine haýran galýarsyň.

Gar uzuryna gan dammyş kibi gyzył ýañaklym,
Goşa badam dar agyzlym,
Galamçylar çaldygy gara gaşlym we ş.m.

Eserde Gorkut atanyň we beýleki gahrymanlaryň sözleşiginde “Tekepbiri Taňry söýmez”, “Göwnüni ulumsy tutan adamda döwlet bolmaz”, “Ýatdan ogul bolmaz, külden depe bolmaz”, “Köne pagta biz bolmaz”, “Malyna gözi gyýmadyk adamyň ady çykamaz”, “Gyz eneden görelde almasa, öwüt almaz”, “Ogul atadan görelde almasa, saçak ýazmaz”, “Ogul döwletli çykça, ojagyň közüdir”, “Başda döwlet bolmasa, ata malyndan ne peýda”, “At aýagy-köleň, ozan dili çuň olar”, “Eýegili ulalar, gapyrgaly beýgeler” ýaly pähimleriň ulanylmagy eseriň çeperçilik gymmatyny has-da artdyrýar. Eposda ulaltmalar, kiçeltmeler hem ýerlikli ulanylypdyr. Eseriň “Salyr Gazanyň öýüniň ýagmalanmagy boýunda” Garaja çopanyň gaýduwsyzlygynda ýa-da “Besediň Depegözi öldürdigi boýuny beýan eder” bölümünde ýokardaky ýaly çeperçilik serişdeleriniň ulanylmagy (ulaltmanyň we kiçeltmäniň) onuň diliniň çeperçiligini, täsirliligini güýçlendirýär.

“Gorkut ata” eposynyň gahrymanlary Watany söýmekde, ony gözüň göreji ýaly goramakda, arly-namysly bolmakda, dosta, ýoldaşa wepaly bolmakda şu günki nesillere uly göreldedir.

§ 14. “Görogly eposy” we onuň öwrenilişi

Täze Galkynyş eýýamynda Türkmenistan Watanymyz Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň alyp barýan we amala aşyryan oňyn içeri we daşary syýasatynyň netijesinde, ösüşleriň we Galkynyşyň täze belentliklerine çykýar. Eziz ýurdumyz syýasy, ykdysady, medeni ösüşlerde uly üstünliklere eýe bolýar. Halkymyzyň asyrlar boýy türkmeniň ruhy kämilligini, düşünje sagdynlygyny üpjün edip gelen milli medeniýetimizi ösdürmek, ruhy-medeni mirasymyzy çuňňur öwrenmek we ony has-da rowaçlandyrmak işi Hormatly Prezidentimiziň döwlet syýasatynda hemişe ileri tutýan ugrudyr.

Türkmen geçmişde erkin, özbaşdak, agzybir ýaşamagy arzuw eden, şol arzuwyny amala aşyrmak üçin asyrlar boýy göreşip gelen halk. Halkymyzyň erkinlik, özbaşdaklyk ugrundaky alyp baran gahrymançylykly göreşlerini beýan edýän eserleriň biri-de “Görogly” eposydyr.

“Görogly” eposy özbek, täjik, gazak, azerbaýjan, ermeni, gruzin halklarynyň arasynda-da meşhurdyr. Ol halklaryň arasynda dowam edip gelýän “Görogly” eposynyň nusgalarynyň arasynda bar bolan umumy ýakynlyk, baglanyşyk bilen birlikde olaryň her haýsyna mahsus bolan aýratynlyklary-da bardyr. Ondaky aýratynlyk köplenç eseriň gurluşyna, wakalaryň ýaýbaňlanyşyna degişlidir. Her bir eposyň nusgasy halkyň ýaşaýyş durmuşy, döp-dessury bilen baglanyşykda döreýär. Şonuň üçin her bir halkyň döreden “Göroglysy” şol halkyň özüne degişli bolup, şol halkyň öz edebi ýadygärligidir. Eposlardaky ýakynlyk we baglanyşyk barada aýdylanda bolsa, ol eposyň ideýasyn-da has-da aýdyň duýulýar.

“Görogly” eposynyň kawkaz, özbek, gazak nusgalarynda Göroglynyň türkmenligi barada degerli maglumatlar berilýär. Özbek “Göroglysynda” Göroglynyň türkmenleriň teke, ýomut taýpalarynda dünä inendigi nygtalýar.

Epos mundan birnäçe asyr öň döräpdir. Bagşylar, rowaýatçylar asyrlar dowamynda edebi maglumatlary toplap, türkmen “Göroglysy” döredipdirler.

Türki dilli halklaryň, ylaýta-da Merkezi Aziýa, Gazagystan, Azerbaýjan halklarynyň «Görogly», «Manas», «Alpamyş», «Koblandy batyr», «Kyrk gyz» ýaly gahrymançylykly eposlary mazmunynyň baýlygy, taryhylygy, halkyň oý-pikirlerine ýakynlygy bilen tapawutlanýar.

“Görogly” eposy türkmen halkynyň milli guwanjydyr. Muny gazak alymy R. Berdibaýew, garagalpak alymy K. Maksetow, özbek alymy T. Mürzäýew we meşhur türkmen alymlary nygtapdyrlar. Şoňa görä-de, Täze Galkynyş eýýamynda “Görogly” eposyny neşir etmek, ylmy taýdan öwrenmek ylmyň önünde duran derwaýys meseleleriň biridir. “Görogly” eposynyň döreýşi, gidiş (sýužet) ýordumlarynyň ýaýraýyşy, türki dilli halklaryň ençemesiniň uly epiki ýadygärligine

öwrülişi barada ençeme ylmy işler ýazyldy. Olardan türkmen alymlary B. A. Garryýewiň, N. A. Aşyrowyň, M. Kösäýewiň, A. Gowşudowyň, P. Kiçigulowyň, A. Durdyýewanyň, B. Weliýewiň, A. Bekmyradowyň, A. Baýmyradowyň, A. Garryýewanyň, B. Mämmetýazowyň işlerini ýatlap geçmek bolar. “Görogly” eposy hakynda W.M.Žirmunskiniň, H. G. Göroglynyň, H. T. Zarifowyň ululy-kiçili ylmy işleri neşir etdirediklerini hem bellemek gerek. Taryhy çeşmelerde Göroglynyň ady köp duş gelýär. Ermeni taryhçysy Aranel Töwrizli 1662-nji ýyldaky ýazgysynda daýhanlaryň hem şäher garyp-gasarlarynyň goz-galaňynyň bolandygyny, onuň ýolbaşçylarynyň biriniň Görogludygyny habar berýär.

XVIII asyryň türk taryhçysy Öwlüýä Çelebiniň «Syýahatlar kitabynnda» «Jelaly» ady bilen belli bolan goz-galaňa işeňňir gatnaşanlaryň biri hökmünde Göroglynyň ady köp agzalyar.

Ermeni täjiri Elýas Muşegýanyň maglumatlarynda-da Göroglynyň aýdymlaryna duş gelinýär.

“Türkmen halky Göroglynyň üsti bilen özüni talap, gul etmek islän ähli şalaryň, hanlaryň, begleriň hem beýleki wagşylaryň garşysyna söweşmekde arkadagy-hemaýatçysy, goragçysy bolan gaýduwsyz gahrymanyň obrazyny döredipdir.

Görogly halk bilen mäkäm baglydyr”. (Ý. E. Bertels. “Görogly eposy”. Aşgabat, 1980ý., 5 sah.).

Belli Gündogarşynas Ý.E Bertelsiň Görogly barada aýdan bu pikirleri örän ýerlikli hem adalatlylyk bilen aýdylypdyr. Daşary ýurt basybalyjylarynyň garşysyna gaýduwsyz göreşýän halk üçin elmydama adalatlylyk, parasatlylyk bilen ýolbaşçylyk eder ýaly, her bir tarapdan görüp-aňlap bilýän, ukyply hem-de öz şahsy hereketleri bilen görelde bolup bilýän baştutan-serdar gerek bolupdyr. Türkmenleriň arasynda giň ýaýran “Baş bolmasa, göwre läş”, “Mün işçiden bir başçy”... diýen ýaly, parasatly nakyllar ençeme wakalaryň netijesinde döräpdir.

Irki döwürlerden başlap, tä biziň günlerimize çenli türkmen sähraşynyň dürli künjeklerinde aýdylýan rowaýatlara, aýdymlara, nakyllara göz aýlasaň, Göroglynyň, onuň gahryman ýigitleriniň, esere gatnaşýan gelin-gyzlaryň görüm-göreldeleleri soňky nesillere tälim

alarlyk nusga bolupdyr. Biziň halkymyz Göroglynyň ugur–tapyjylygyndan, uruş tälimlerinden, batyrlygyndan, gaýduwsyzlygyndan, ynsanperwer häsiýetlerinden ugur alyp, durmuşda, söweşde oňa meňzemäge, mynasyp bolmaga çalşypdyrlar. Şahyrlarymyz bolsa Göroglynyň häsiýetine mahsus obrazlar döredipdirler. Gyratyna meňzeş bedew atlary ösdürüp ýetişdiripdirler. Ol bedewleriň tarypy edilipdir (Magrupy – “Başym ata gurban”, Seýdi – “Üsti bedewiň”, Mätäji – “Bedew”, Öwez şahyr – “Jana bedew” we başgalar).

Halk döredijiliginiň beýleki eserlerinde bolşy ýaly, bu eposyň hem asyl nusgasyna gabat gelinmeýär. Halkymyz öz Göroglyny ýat saklap, nesilden-nesle geçirip gelipdir. Eposyň haçan dörändigi barada-da anyk maglumatlar tapdyrmaýar.

Alymlar “Görogly” eposynyň döreýşini öwrenmek bilen eseriň baş gahrymanlarynyň aňrsynda anyk taryhy şahsyň ýatandygyny, ol hakda ilki rowaýatlar döredilip, soň ol rowaýatlar ösdürilip, baýlaşdyrylyp, eposyň döredilendigini nygtaýarlar. Alymlaryň pikiriçe, anyk bir taryhy şahsyň hereketleri rowaýatlaryň döremegine sebäp bolýar. Salymyň geçmegi bilen ol rowaýatlar çeperleşdirilýär hem-de bitewi bir görnüşe getirilýär. Ony döreden halk rowaýat gahrymanyna milli häsiýeti, özboluşly aýratynlygy siňdirýär. Gaýduwsyz ýigitleriň soňky döwürlerde görkezzen edermenlikleri-de rowaýat gahrymanlarynyň adyna berilýär. Şonuň netijesinde hem umumylaşdyrylan epos gahrymany döreýär. “Görogly” eposy hem şeýle usulda dörändir.

Taryhy hem-de edebi çeşmelerden Göroglyny gözlemekde köp işler edildi. Jelaletdin Rumynyň (1207-1279ýý.) döredijiliginde-de Görogly ýatlanylýar. XVI asyryň başyndan XVII asyryň başyna çenli, baryp bir asyryň dowamynda Günorta Azerbaýjanda, Kiçi Aziýada, Yrakda bolup geçen jelaýlylar gozgalaňyna degişli maglumatlarda-da Göroglynyň adyna duş gelinýär. “Görogly” eposynyň gidiş ýordumy (sýužeti) şol halk azat edijilik hereketi esasynda emele gelenmiş diýen pikirem orta atylýar. Pikirler esaslandyrylmaga hem çalşylýar. Türk taryhçysy Öwlüýä Çelebiniň (XVIII asyr) “Syýahatlar kitabynda” “Jelaýly” ady bilen belli bolan gozgalaňa ýolbaşçylyk edenleriň biri-de Göroglydygy nygtaýar.

Alym B. Garryýew eposyň taryhy kökleriniň jelalylyk gozgalanyna direýändigini nygtamak bilen, onuň ilkinji rowaýatlarynyň-da şol döwürde dörandigi baradaky netijä gelýär. Alymlar H. Görogly we B. Mämmetýazow dagy hem B. Garryýewiň pikirini goldaýar.

Soňky ýyllarda tapylan gruzin hem-de rus elipbiýinde neşir edilen gruzin nusgasynda (Çlandze L. G., Gruzinskaýa wersiýa eposa “Kerogly”, Tblisi, 1978 g.) hem jelalylyk hereketiniň diňe türkmen Göroglysyna esas bolman, eposyň kawkaz nusgalarynyň döremegine-de esas bolandygy nygtalýar. Bu nusgada teke, ýomut jelaly taýpalarynyň Rum welaýatynda ýaşandygy, Göroglynyň atasynyň gözünü Şaabbas patyşanyň oýdurandygy hakyndaky maglumatlara gabat gelinýär.

Eposyň gazak nusgasynda baş gahrymanyň Ürgenç şäherinde, Amyderýa boýlarynda, Hazar deňziniň töwereginde ýaşap geçendigi aýdylýar. Ol şol ýerlerde ýaşapdyr we daşary ýurtly duşmanlaryň çozuşlaryna gaýtawul beripdir.

Balkan dagy, Etrek, Gürgen ýaly ýer-ýurt atlary eposda duş gelýär. “Arapdan ar alyş” şahasynda:

Ýok meniň zynat-nyşanym,
Balkan degresi mekanyň. –

diýip, Balkan töwerekleri ýatlanýlar.

Görogly eposy geçen asyrlarda-da, häzirki döwürde-de özüniň gahrymançylykly taryhy eser bolup durýandygy bilen alymlaryň ünsüni özüne çekip gelipdir.

Türkmen Göroglysyny öwrenmekde ilkinji edilen işleriň biri hem Gündogary öwreniji we syýahatçy alym Hodzko-Boreýko degişlidir. Ol 1842-nji ýylda eposyň birnäçe şahasyny iňlis dilinde Londonda çap etdirýär. Alym özüniň Gündogara syýahaty döwründe bu ajaýyp edebi ýadygärligi ýazyp alýar, derňeýär we oňa düşündirişler ýazýar. Munuň özi “Görogly” eposynyň dünýä ýüzüne ýaýramagyndaky ilkinji edilen synanyşyklaryň biridir.

Fransuz ýazyjysy Ž. Sand 1842-1843-nji ýyllarda eposdan böllekleri ilkinji gezek fransuz diline terjime edýär.

Ýene-de A. Brgole “Görogly” eposyndan böllekleri fransuz diline geçirýär. Terjimäniň bu nusgasy S. Renn tarapyndan rus diline geçirilip, “Kawkaz” gazetinde çap edilýär.

Ýokardaky ýaly eposdan edilen bölekleyin terjimeler soňra eseri düýpli hem töwerekleýin öwrenmäge ýol açýar. Alymlar A. N. Samoýlowiç, Yu. E. Bertels, W. M. Žirmunskiý, H. T. Zarifow, E. M. Meletinskiý eposy öwrenmäge uly goşant goşdular.

Eposyň bagşy nusgasynyň köp ýaýran ýeri Daşoguz welaýatydyr. Alym A. N. Samoýlowiç 1908-nji ýylda şol sebitlere aýlanyp, dessançy bagşylar bilen duşuşýar. Ol Boldumsaz (ozalky Kalinin) etrabynda, Söýeg bagşy bilen söhbetdeş bolýar. Palta bagşynyň aýtmagyna görä, Söýeg bagşy “Görogly” eposynyň 20 şahasyny bilipdir. Eposyň gahrymanyna dakylan Görogly, Kerogly, Körogly, Röwşen atlarynyň nämä esaslanyp goýlandygyny alyma aýdyp beripdirler.

Türkmen alymy P.Kiçigulowyň “Görogly” halk gahrymançylykly eposydyr” (Aşgabat, 1964ý.) diýen işinde eposy ylmy taýyndan öwrenmegiň taryhy, eseriň türkmen folklorynda tutýan orny, ähmiýeti barada ýazýar. Ol ylmy işde Görogly eposynyň bagşylardan ýazylyp alnan käbir nusgasy hem derňelýär. Alymyň bu işi soňra gysgaldylan görnüşde “Görogly hakynda söhbet” (Aşgabat, 1978ý.) diýen at bilen neşir edildi.

Alym B.Ahundow “Görogly eposy” diýen ylmy işinde eposyň döreýşi, ideýa-mazmuny, çeperçiligi barada käbir pikirleri aýdýar. Awtor eposyň ähli nusgasyny öwrenmegiň zerurdygyny belleýär.

Alym B. Garryýew Görogly eposy, onuň nusgalary hakynda düýpli ylmy barlag işlerini alyp bardy. “Göroglyny” öwreniji bu alym epos barada birnäçe makalalar, monografiýa ýazmak bilen birlikde, ol “Görogly” eposyny Ýe. A. Poseluýewskiniň gatnaşmagynda rus dilinde-de terjime etdi. Bu terjime Tagtaly bagşy (häzirki Görogly etraby) Pälwan bagşynyň aýdyp beren nusgasy esasynda edilip, ol türkmençesi bilen birlikde “Gýor-ogly”: turkmenskiý geroičeskiý epos” diýen at bilen 1983-nji ýylda Moskwada neşir edildi.

Türkmen alymlarynyň köpüsi Görogly eposy barada ylmy makalalary, kitaplary ýazdylar (S. Garryýew, “Türkmen eposy, desanlary we Gündogar halklarynyň döredijiligi”, Aşgabat 1982ý., B. Weliýew, “Görogly eposynyň Stawropol nusgasy”, 1973ý., B. Mämmeýazow, “Görogly” eposy we onuň häzirki zaman ýagdaýy, Aşgabat, 1979ý.”), “Görogly” eposynyň döreýşi hakynda”, Aşgabat,

1982ý., A. Bekmyradow, “Göroglynyň yzlary”, Aşgabat, 1988ý. we başgalar).

“Görogly” eposy ilkinji gezek 1902-nji ýylda Kazanda (“Hekatyaty – “Görogly soltan”), 1915-nji ýylda Daşkentde (“Kysaýy – “Görogly soltan”) arap harpynda neşir edilýär.

“Görogly” eposyny neşir etmek ilkinji gezek XX asyryň 40-njy ýyllarynyň başynda ýola goýuldy. 1937-nji ýylda folklorçy Ata Çepow Görogly etrabyndan (ozalky Tagta) Pälwan bagsydan eposyň 12 şahasyny ýazyp alýar. Ata Gowşudow oňa ýene bir şaha goşup, “Görogly” eposyny 1941-nji ýylda çap etdirdi.

Görogly eposy ikinji gezek has kämilleşdirilip, üsti ýetirli (14 şaha), 1958-nji ýylda neşir edildi.

1990-njy ýylda neşir edilen “Görogly” eposyna 20 şaha girizildi. Bu neşire “Öwez we Gyrat”, “Ärhasan we Tellihan”, “Öwezniň ogly Nuraly”, “Görogly beg bilen Dawut Serdar” ýaly täze şahalar goşuldy. Ol neşire ýene-de Daşoguz, Lebap, Tagtabazar sebitlerinden, Stawropol türkmenleriniň bagsylaryndan ýazylyp alnan “Görogly hem Baly beg”, “Tebli batyr” ýaly täze şahalar hem girizildi.

Garaşsyzlyk ýyllarynda folklorçy Ata Rahmanow eposyň şahalaryndan birnäçe çowdur nusgasyny (“Göroglyny halas ededir”, „Görogly 40 müňleri ýeñedir”, „Ärogly”, „Ganogly” we ş.m.) toplady.

2000-nji ýylda Ankarada türkmen hem türk alymlary bilelikde “Görogly” eposy barada uly ylmy işi neşir etdiler. Türkiýede “Göroglynyň” 8 tomy çykdy. Täze we köne elipbiýde türkmen hem türk dillerindäki eposyň esasy eseriň 1941-nji ýyldaky neşiri tutýar.

Türkmeniň gahrymançylykly edebi ýadygärligi bolan “Görogly” eposy halk bagsylaryndan ýazylyp alnan nusgalar esasynda bize gelip ýetdi. Ol nusgalar arap, latyn, rus grafikasynda onlarça bagsylardan, gepe çeper dessançylardan ýazylyp alnypdyr. Täze Galkynyş eýýamymynda “Görogly” eposy düýpli öwrenilmelidir, çünki täze döwrüň täze ideologiýasyny kemala getirmek baradaky Hormatly Prezidentimiziň garaýyşlarynda edebi eserlerimize, medeni mirasymyza uly orun degişlidir. Dünýädäki barlyklar bilen gaýyplygy, asman güýçlerini sazlaşykly duýmagy başaran halkymyz beýik şahsyýetlerimize uly hormat goýup, olara mukaddeslik hökmünde garaýarlar. Bu bolsa

Görogly ýaly ägirtlerimiziň at-owazasynyň edebiyata ornap, dünýä ýaýramagyna uly täsirini ýetirýär.

Türkmeniň geçmiş mirasyny dünýä derejesinde öwrenmäge, “Oguznama”, “Gorkut ata” “Görogly” ýaly eposlarymyzyň terbiýeleýjilik ähmiýeti diýseň uludyr. Bu eserleriň nesillerimizi watançylyk, gahrymançylyk, agzybirlik ruhunda terbiýelemekde uly rol oýnajakdygy ikuçsuzdyr.

“Görogly” eposyndaky watançylyk, agzybirlik, türkmen ýigitlerine mahsus bolan mertlik, gelin-gyzlarymyzyň wepalylyklary ýaly häsiýetleri şu günki nesillerimize öwretmekde eposy mundan beýläkde düýpli öwrenmek we şu günki nesillere ýetirmek zerurdyr.

§ 15. “Görogly” eposynda gahrymançylyk, il-güne söýgi meseleleri

“Görogly” eposy biziň geçmiş taryhymyzy öwrenmekde-de, ýaşlary watançylyk ruhunda terbiýelemekde-de gymmatly hazyna bolup hyzmat edýär.

Türkmeniň baş müň ýyllyk taryhynyň bir ruhy eýýamynyň Görogly beg eýýamy diýlip atlandyrylmagy ýöne ýere däldir. Çünki türkmen halky Görogly bege diňe eseriň edebi gahrymany hökmünde seretmän, oňa durmuşda ýaşap geçen, taryhymyzy beýik ýeňişler bilen bezän şahs hökmünde baha berýär.

“Görogly” eposy türkmen halkynyň erkinlik ugrundaky söweşlerini, şöhratly ýeňişlerini, erkana durmuşyny şahyranasýeňde suratlandyryp, nesilleriň watansöýüjilik ruhuna ruh goşup gelipdir. Ol şu günler hem şol hyzmatyny berjaý edýär.

Görogly diýlende, garyp-pukaranyň, milletiň hossary, adalatyň gorajjysy, mertligiň we gaýduwsyzlygyň nyşany bolan bir gahryman ör-boýuna galýar. Göroglynyň şolar ýaly il ogly bolup ýetişmeginde onuň atasy Jygalybegiň ägirt uly hyzmaty bardyr. Ol ilkinji terbiýäni Jygalybegden alýar we onuň öwüt-nesihatlaryny birkemsiz ýerine ýetirýär.

Jygalybeg bolsa:

Ýaşulular geňeş etse,
Ýagşy-ýamana göz etse,

Il-halkyň bir iş tutsa,
Sen ondan galyjy bolma.

Şat bol il-halkyň görende,
Sözün al geňeş berende,
Bir garyp aglap duranda,
Ýanynda gülüji bolma.

– diýip, agtygyna pent edýär.

Türkmen halkynyň atalar sözünde „Ýekäniň çaňy çykmaz” diýlen bir nakyl bar. Bu atalar sözünüň manysy – eger sen Görogly beg ýaly är bolsaň-da, ýeke başyňa uly işleri amal edip bilmersiň, uly söweşlerde ýeňiş gazanyp bilmersiň diýmekdir. Görogly beg ata-babalaryň parasatyna wagtynda düşünişip, öz daşyna kyrk ýigidi toplaýar. Ol ýigitler men diýen saýlama ýigitler bolup, Görogly bilen egni-egne berip, deň söweşýärler. Olar Görogly serkerdäniň tabşyryklaryny birkemsiz berjaý edýärler. Netijede, duşmanlaryň agyr leşgerlerini derbi-dagyn etmegiň hötdesinden gelyärler.

Görogly begiň hemişelik ganym duşmanlary Hüňkar bilen Reyhan Arapdyr. Olar zalym şalar, türkmen halkyny özlerine bakna etmek üçin telim gezek söweş gurnaýarlar. Her gezegem Görogly begden it ýaly ýeňlip, masgara bolýarlar. Halk eposynda ol hökümdarlary zalym edip görkezmek bilen, Görogly begiň akyl-parasadyny, ösen watançylyk duýgusyny, gahrymançylygyny suratlandyrmak isläpdir. Göroglynyň çeper keşbi hakykatdan-da, garaşsyzlyk we erkana durmuş ugrundaky söweşlerde has janly-duýarlykly şekilde özüni äşgär edýär.

Görogly beg hemişe adalatyň tarapynda duran göreldeleli gahryman. Onuň alyp barýan söweşleri hem adalatly. Watany, il-güni daşarky duşmanlardan gorap saklamak üçin edilen söweşler. Bu söweşlerde Görogly beg ýeňiş gazanýar, adalat üstün çykýar. Şonuň üçin, uludan-kiçi, tutuş halk Göroglyny goldaýar, oňa güýç-kuwwat bermegini beýik Allatagaladan dileýär.

Türkmen halkynyň gadymdan gaýdýan edim-gylym aýratynlyklary, batyrlıgy, mertligi, gaýduwsyzlygy, watansöýüjiligi, ruhubelentligi Görogly bege siňip, biziň günlerimize gelip ýetdi. Bu gün

türkmen halky Görogly begiň küýsän döwletine, Garaşsyzlyga, baky Bitaraplyga ýetdi.

“Görogly” eposy harby-gahrymançylyk temada ýazylan eserdir. Esere girýän şahalaryň aglabasynda keseki ýurt hanlarynyň, şalarynyň, soltanlarynyň türkmen topragyna eýe bolmak üçin eden hüjümleri hem adamlary ýesir etmek baradaky dürli pirimleri görkezilýär. Şol zerarly ýurdy, il-güni keseki basybalyjylardan goramak üçin türkmen ilatynyň arasynda at beslemek, dürli ýaraqlary ulanmagy başarmak meselelerine köp üns berlipdir.

“Görogly” eposy gahrymançylyk, watançylyk, dosta wepalylyk ýaly ideýalara ýugrulandyr. Eposda batyrylyk, watansöýüjilik we ş.m. adam ahlagynyň iň gowy sypatlary Göroglynyň, onuň ýigitleriniň hem gelin-gyzlaryň üsti bilen beýan edilýär.

Jygalybeg öz neslinde gaýduwsyz urşujynyň, edermen ýigidiň ruhuny terbiýeläp başlaýar. Göroglynyň aňyna Watany şirin jandan geçip goramak, onuň bir gysym topragy üçin jan alyp, jan bermek ýaly düşüňjeleri siňdirip başlaýar. Jygalybeg agtygyna şeýle wesýet edýär:

“Ýalňyz balam, algyn pendim,
Ýurduň terk ediji bolma!
Özüňden gaýry namardyň,
Minnetin çekiji bolma!”.

Türkmen halkynyň beýik ata-babalary biziň gadymdan gelýän ula hormat goýmak, olardan durmuşy öwrenmek, asyl kökleriňi hiç wagt unutmazlyk, pähim-parasatlylyk ýaly asylyly däplerimizi, ýörelgelerimizi aýawly saklap, ösdürip, biziň günlerimize çenli ýetiripdirler. Olar seýisçiligi, sungatyň beýleki ugurlaryny nesilden-nesle geçirip gelipdirler we häzirki nesliň terbiýesinde-de olar uly orny eýeleýär.

Görogly – duşmana rehimsiz, emma ejize ganym däl. Aldym-berdimli söweş pursatlarynda onuň gözleri gyzaryp, esrik ner ýaly çyrpynýar. Özünüň düýrme gylyjyny çalasyň işledip, ganym duşmanlaryny paýhynlaýar. Ol uruş tälimlerini gowy bilýär, nirede nähili hereket etmelidigine tiz düşüňýär. Gaýduwsyz gahryman ümmülmez goşunyň gyrasyndan nagra dartyp girende, duşmanyň howuny alýar, sussuny basýar. Duşman “El-aman!” diläp, boýun bolup gaçýar.

Görogly gerek bolsa, goşuna tälim berýän serkerde-serdar, ýeri gelse gaýduwsyz esger-urşujy. Eger ýeňiş, üstünlik il-gün, ýurt üçin zerur bolsa, ol dürli sypata öwrülip bilýär. Ine, görseň, ol buýruk berip oturan başy jygaly patyşa ýa soltan. Ýene bir ýerde görseň, ol bezirgen-söwdagär ýa-da eli taýakly goýun çopan, bir ýerde görseň, sazanda-bagşy, ýene bir ýerde göreşgen pälwan... Parahatçylyk ýagdaýlarda bolsa, Görogly ýönekeý bir daýhan ýa-da çarwa ýigidi. Ine, ol jemagat arasynda adamlar bilen degişýär, gülüşýär. Şatlygyň, şagalaňyň bezegi, şahandaz Görogly, ine, saz çalyp, aýdym aýdýar, köpçülige hezil berýär. Ol hiç wagtda müzzerilip, tukat bolup oturmayar. “Göwni açygyň – ýoly açyk” diýlişi ýaly, onuň öňünde müşgil iş ýok.

§ 16. “Görogly” eposyndaky obrazlar

Eposda keşpler iki topara bölünýär. Birinji topara özbaşdaklyk, adalat ugrunda göreşýän gahrymanlar, ikinji topara halkyň bähbidinden daşda durýan, diňe öz bähbidini arayan ýokary gatlak wekilleri girýär.

Halk söýgüsine mynasyp bolan gahrymançylykly keşpleriň aýry-aýrylykda derňew edilmegi “Görogly” eposynyň watançylyk ideýasyny бүтін аýдыңлыгы bilen ýüze çykarmaklyga ýardam edýär.

Halk öz döreden eseriniň baş gahrymany hökmünde mert, batyr urşujyny, Watan üçin şirin jandan geçmäge taýýar begi görmek isleýär. Şoňa görä-de, Jygalybegiň keşbini orta çykarýar, sebäbi baş gahrymany terbiýeläp, ony edermen watan goragçysy edip ýetişdirmek üçin atabegiň terbiýesi, ukyp-başarnyklary, pähim-parasady, ugurtapyjylygy, zehini zerurdy. Onuň aňyna beýik ata-babalarymyzyň söweşeň ruhuny, synmaz erkini, gaýduwsyzlygyny, gadymy ýörelgelerini siňdiripdir. Eseriň gahrymany Jygalybegiň adynda-da çuň many bar. Jygalybeg – täç geýen beg. „Beg” sözi orta asyrlarda „welaýat häkimi, hanyň nökeri, batyr urşujy” diýen manylary beripdir, şeýle hem bu söz hormat hökmünde adamyň adyna goşulyp ulanylýar. Eposda Jygalybegiň keşbiniň üsti bilen halkyň durmuşyna, taryhyna degişli

möhüm maglumatlar berilýär. Jygalybegiň keşbiniň üsti bilen beýik ata-babalarymyzyň ajaýyp terbiýe mekdebi ussatlarça görkezilipdir.

Umuman, Jygalybegiň keşbiniň üsti bilen türkmen halkynyň asyrlardan gözbaş alyp gaýdýan ýaşulular, aksakallar mekdebi, seýisçilik sungaty aýdyň şöhlelendirilipdir.

Görogly türkmen halkynyň iň belent söýgüsine mynasyp bolan, onuň arasynda hemişelik ýaşayan gahrymandyr. Türkmen zähmetkeşleri Göroglynyň keşbini ajaýyp sypatlar bilen bezeýär. Görogly – dünýewi ýigit. Ol şu dünýäniň keýpi-sapasyna guwanýar, at besläp, at çapmagy-da, gelin-gyzlar bilen mylakatly bolmagy-da başarýar. Göroglynyň gowşak tarapy, onuň ynanjaňlygy we kähallatlarda öz güýjüne buýsanyp, duşmanlaryna kembaha garamagydyr.

Eposda Göroglynyň kyrk ýigidi – Däli Mätel, Seýtek Gyrma, Sapar Köse, Hajy Sumsar, Hemdem beg we beýlekiler Göroglynyň şat ýerinde şat, kyn gününde gamgyn bolup, bir jan-bir ten bolup, ýurduň – Çardagly Çandybiliň asuda, parahat ýaşamagy ugrunda gaýduwsyz söweşýärler. Eposa gatnaşýan ýigitlerden Sapar Köse, Handan batyr, Ärhasan, Taýmaz beg, Öwez dagylar oňyn häsiýetlendirilýärler. Sapar Köse köp wakalary başdan geçiren, toý-şagalaňy gowy görýän ýigitleriň biridir. Onuň özboluşly wäşi sözleri, ýerlikli degişmeleri okyjyda, diňleýjide ýatdan çykmajak täsir galdyrýar. Ýigitleriň içinde Handan batyryň, Ärhasanyň, Taýmaz begiň keşpleri beýleki ýigitleriňkä garanyňda, has durnukly berlipdir.

Handan batyr Göroglynyň diregi, onuň iň wepaly, merdana ýigitleriniň biridir.

Göroglynyň göreşde taplanan, söweşjeň ýigitleriniň biri Ärhasandyr. Ol hem Göroglynyň ogullygy bolup, onuň söweş tälimlerini öwrenip, döwrüniň iň güýçli duşmanlarynyň biri Arzyrum ýurdunyň şasy Hasan şa we onuň goşuny bilen ýüzbe ýüz bolýar we özüniň gahrymançylygyny ilkinji söweşde görkezýär.

Eposda Taýmaz beg hem watansöýüji, il-gününiň bähbidini goraýan ýigitleriň biridir. Onuň gahrymançylygy eposyň “Öweziň halas edilişi”, “Kyrk müňler” diýen şahalarynda wasp edilýär.

Görogludan soň öňe sürülýän esasy gahrymanlaryň biri Öwezdir. Oňa eposyň “Arap Reýhan”, “Serwijan”, “Öweziň halas edilişi”, “Kyrk müňler” diýen şahalarynda has-da uly orun berilýär.

“Görogly” eposynda Hüňkar, Ýusup şa, Garahan döw, kempir we ş.m-leriň üsti bilen ejize ganymylyk, ýurt basyp almak, açgözlük, namartlyk ýaly erbet gylyk-häsiýetli adamlaryň keşpleri suratlandyrylýar.

§ 17. “Görogly” eposynda aýal-gyzlaryň keşbi

Eposa gatnaşýan aýal-gyzlardan Agaýunus peri, Gülaýym, Serwijan, Harmandäli, Bibijan we beýlekiler öz tutan maksatlaryna ýetmek üçin akylly-başly, seresaplylyk bilen hereket edýärler. Bu gelin-gyzlar öz söýgülilerine wepalylykda, edermenlikde görelde alarlykdyr.

Agaýunus periniň keşbine eposa gatnaşýan beýleki gelin-gyzlaryň obrazyna garanda has uly orun tutýar. Ol Göroglynyň iň ýakyn howandary, wepaly ýanýoldaşy, ynamdar maslahatçysy. Ol akyl babatda-da, görk-görmekde-de beýleki gelin-gyzlardan tapawutlanýar.

Onuň ýokardaky ýaly häsiýetleri eposyň “Kempir”, “Harmandäli” ýaly şahalarynda has-da aýdyň ýüze çykýar. Eposyň “Kempir” şahasynda Göroglynyň atyny ogurlamak üçin Nişapur patyşasynyň tabşyrygy bilen Çandybile gelen haýýar kempir ýolda “gözgyny halda” ýatyrka, oňa Görogly duşup, Gytratynyň syrtyna mündürüp, kempiri galasyna getirýär.

Görogly bir ýerden geleninde, ogulsyzlygy, gyzsyzlygy ýadyna düşmesin diýip, Agaýunus peri gujaklap atdan düşürerdi. Agaýunus atdan düşüreýin diýip, daşary çyksa, syrtynda maýmyn ýaly bolup, bir bet peşene kempir otyr.

– Haw, Görogly, munyň näme?

– Agaýunus, saňa bir sübsekeş ene äkeldim.

– Görogly, eneň-de gursun, ýüzüň-de. Bu kempiri nireden äkelen bolsaň, ondanam dokuz menzil aňyrsyna taşlap gaýt. Ondanam aňry dagdan ötürip taşla, dagdan aşyryp, tammanyny-da daşdan dolduryp, deňze taşla. Görogly, şu kempiriň tüysi maňa bozuk görünüňä, ýa

öz başyňa ýeter, ýa Öwez janyň başyna ýeter, ýa-da Gyratyň başyna ýeter.

Emma Görogly Agaýunusyň bu beren akyllý maslahatyny alman, Gyratyny elden gidirip, köp kynçylyklar çekmekli bolýar.

Eposyň “Harmandäli” şahasydynda-da Harmandäli Göroglyny çagyryar. Görogly Agaýunus perä maslahat salýar, ýöne Agaýunus peri oňa: “Owal-a nesihatym, hiç gitme!” diýýär. Eger gitse-de, Aşyk Aýdyň pirden pata alyp gitmegi maslahat berýär:

Mundan gitseň, şähri Bostan baryp git,
Hak adyny gursagyňa salyp git,
Aşyk Aýdyň pirden rugsat alyp git,
Ondan rugsat alman gitme, Görogly.

Görogly bu gezek hem Agaýunus periniň maslahatyny alman, men-menlik edip, Harmandäliniň ýanyna gidýär we masgara bolup, ýeňlip gaýdýar. Görogly haçan-da, Agaýunus periniň akyllý, öňden-görüjilikli maslahatlaryna gulak asanda, onuň işleri oňuna bolýar.

Gülendam – şirwanly gyz. Gülendamyň zenanlyk mertebesi, ar-namysjaňlygy eposyň bezegi bolup hyzmat edýär.

Serwijan Arabystan ýurdunyň häkimi Hüňkaryň gyzydyr. Onuň keşbi söýgi erkinliginden mahrum edilen, atasy tarapyndan kemsidilen gyzyň keşbidir.

Gülaýymyň keşbi öz atasy Arzyrum ýurdunyň şasy Hasana garşylykly goýlupdyr. Ol aňly-düşünjeli, örän paýhasly gyz. Gülaýym iň howply pursatlarda-da özüni ýitirip, umytsyzlyga baş urmaýar. Onuň söweş meýdanyna atylyp girmegi, şol söweşde gahrymançylyk görkezmeği oňa uly şöhrat getirýär. Gülaýym söýgüli ýary Ärhasan bilen deň durup, aňyrsy görünmeýän goşunyň garşysyna söweşýär.

Aýsoltan Akbeg ogy Bezirgeniň ýalňyz uýasy. Aýsoltan hem Gülaýym ýaly, adalatyň duşmanlaryna garşy durup, güýç görkezmeği başaran gyz. Onuň obrazynyň oňyn taraplarynyň biri-de onda gahryman ýigitlere mahsus bolan mertlik häsiýetleriniň jemlenilmegidir.

Harman däli Arslan baýyň gyzy. Eposda bu gyzyň güýç-kuwaty, akyl derejesi, tebigy owadanlygy wasp edilýär. Ol pälwanlykda, dilewarlykda, sazandarlykda eposa gatnaşýan beýleki gelin-gyzlardan tapawutlanýar. Hem-de beren sözünde durýan mert gyzyň keşbidir.

§ 18. “Görogly” eposynda döp-dessurlar. Eposyň gurluşy, çeperçilik serişdeleri

Türkmen halkynyň “Gorkut ata” eposy ýaly „Görogly” eposy hem türkmeniň milli häsýetine, döp-dessuryňa baý eserdir. Milli döp-dessurlarymyz eposda ussatlyk bilen beýan edilýär.

“Görogly” eposynda halk bilen maslahatlaşyp, çaga at dakmak däbi “Göroglynyň döreýşi” şahasynda şeýle beýan edilýär: “Jygaly beg jar çekdirip, Çandybiliň ähli halkyny ýygnap, janly soýduryp, gaýnatma asdyryp, çanak-çanak nahar çekdirip, oturan agyr märekä maslahat saldy:

– Aý, halayyklar, men Adybegiň yzy binyşan galdy diýip, näumyt bolup, gynanyp ýördüm, bu gün bolsa Hudaýym maňa bu çagany Adybeg oglumdan nyşan berdi. Bu çaga türkmen ulus-iliniň gerçek goç ýigit ogly bolsun. Bu çaga siz at goýuň – diýdi.”

Eposyň şu şahasynda türkmeniň myhmansöýerligi-de görkezilýär:

...Hünkar patyşanyň gazabyndan gaçyp, Üçgümmez dagynda mesgen tutan Jygalybegiň ýekeje sygryndan başga hiç zady ýokdy. Dag jülgesinde gezip ýören Görogly kyrk galandara duşýar. Olar Taňry myhmany bolmak isleýär. Görogly Galandarlaryň islegini atasyna aýdanda, Jygalybeg:

– Oglum, Taňry myhmany gelip, işigimizden gaýdan ýeri ýokdur. Bar, äkel, bir alajy bolar-diýenden soň, Görogly bu galandarlary öýlerine getirýär we ýekeje sygryny soýup, olara hyzmat edýär.

“Görogly” eposynda kiçilere yaşululyk maslahatyny berip durmak, goňsular bilen gowy gatnaşyk saklamak, gelin alyp bermek, ataly-ogul bolmak, nika gyýlanda iki tarapyň razyçylygyny almak, kyrk gije-gündiz toý tutmak, aýal-gyzlara hormat goýmak hem-de olaryň maslahatyny almak, ýalňyşyňa düşüniş, toba etmek, gelin-gyzlary şaý-sepler bilen bezemek, ula hormat goýmak, kiçini sylamak, türkmeniň baş däbi-watansöýjülik ýaly döp-dessurlar öz beýanyny tapypdyr.

Eposyň şahalarynyň hemmesi-de sada, düşnükli dilde beýan edilýär. Her bir şahanyň özboluşly gyzykly gurluşy bar. Eposda beýleki halk eserlerine, dessanlara mahsus bolan kyssa hem goşgy gezekleşdirilýär. Kyssa böleginde wakalaryň gidişi beýan edilýär,

şol beýan edilen wakalary has gyzykly etmek üçin, gahrymanyň içki duýgusyny, dünýägaraýşyny, isleg-arzuwyny beýan etmekde goşgy aýdylýar.

Eposda ulanylýan çeperçilik serişdelerinden nakyllar, sypatlandyrmalar, deňşdirmeler, omonimler, sinonimler, antonimler we beýleki ganatly sözler eposyň mazmunynyň örän täsirli bolmagyna ýardam edýär. “Dost geňeşde, ýigit söweşde”, “Edermenlikde Rüstem, sahylykda Hatam bolup gürleýärsiňiz”, “Ýekäniň ýarany Hudaý”, “Ýakma bişersiň, gazma düşersiň”, “Zelesiň ýarysyndan gaýtmak hem bir peýda”, “Oýunçy utulanyňy bilse ýagşy”, “Ýolagçy ýolda gerek”, “Gaçany kowujy bolma” diýen ýaly başga-da ençeme ganatly sözler okyjylara täsir edýär.

“Görogly” eposynda gülki, degişme kän ulanylýar. Ýöne olar, esasan, iki maksat üçin ulanylýar:

1. Görogly bilen kyrk ýigidiň özara şatlyk-şowhunlaryny, ýoldaşlyk degişmesini görkezmek üçin.

2. Şalaryň, han-begleriň oňaysyz sypatlarynyň, masgaraçylykly häşyetleriniň, hereketleriniň üstünden gülmek üçin.

Eserde gahrymanlaryň hersiniň özüne mahsus bolan özboluşly dil aýratynlyklarynyň göwnejaý berilmegi eposyň çeperçiligini artdyrýar. Eposda çeperçilik serişdelerinden suratlandyrmalaryň, meňzelmeleriň, sypatlandyrmalaryň, deňşdirmeleriň, ulaltmanyň we kiçeltmäniň ýerlikli-jaý ulanylýan ýerlerine-de duş gelinýär (kellesi tamdyr ýaly, agzy ojak ýaly, gulaklary tir ýaly, agzy dagyň gowagy ýaly, murty kürräň guýrugy ýaly, segsen goýnuň derisinden tikilen içmek, kyrk goýnuň derisinden tikilen telpek geýmek, alty aýlyk ýoly alty günde geçmek we ş.m.). Olar eseriň täsirli hem-de gyzykly bolmagyna getirýär.

Aýal-gyzlaryň syratyny, owadanlygyny suratlandyrmakda ertekiçillik däbi-de ulanylýar. Aýal-gyzlaryň ýüzleri aý ýaly, alkymlarynyň aşagynyň kyrkçilläniň gary ýaly edilip görkezilmegi oňa mysal bolup biler.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow “Görogly” eposynyň terbiýeçilik gymmatyna, ähmiýetine ýokary baha berýär. Şonuň üçin bu dessany hertaraplaýyn öwrenmek döwrüň möhüm meselesi hökmünde öňe çykýar.

V b a p

TÜRKMEN HALK DÖREDIJILIGINIŇ ÇEPER EDEBIÝAT BILEN ARABAGLANYŞYGY

Edebi mirasymyzy ýygnap, ony timarlamakda alymlarymyz, ýazyjy-şahyrlarymyz köp işleri bitirýärler. Olardan şahyr Körmollany ýatlamak bolar. Körmolla örän ýatkeş bolup, halkdan, bagsylardan, dessançylardan öwrenen zatlaryny timarlap, ýene halkyň özüne gaýtaryp beren şahyrdyr. Ol Daşoguz, Mary, Sakarçäge, Tejen we başga birnäçe etraplarda bolup, halkyň üýşen ýerlerinde, bazarlarda, çayhanalarda, toý-meýlislerde heň bilen goşgulary, türkmen dessanlaryny, şorta sözlerini giň köpçülige ýaýradypdyr. Gepe çeper adamlar bilen ýomak aýdyşmaga ezber bolupdyr. Halk arasynda: “Onuň gepde basylan ýeri bolmandyr. Ol her ýerde, taýýarlyksyz, duran ýerinde, näme hakda goşgy aýt diýseň, şol pursatda goşgy düzüp, ony heňe salyp aýdyp beripdir” diýen gürrüňler hem bar.

Halypa ýazyjy-şahyrlarymyzyň biri bolan Ata Gowşudow 1938-nji ýylda Türkmen döwlet ylmy-derňew dil we edebiýat institutyna işe geçýär. Ol bu ýerde halk döredijiligi boýunça birnäçe tekstologik işleri edýär. Ýagny “Türkmen halk ertekileri” (1940), “Aýal-gyzlaryň aýdym we läleleri” (1941), “Görogly” (1941) ýaly kitaplary çap edýär. “Halkyň gahrymançylykly eposy” (1940), “Görogly” (1940), “Magtymguly we halk döredijiligi” (1942), “Bagşy we şahyrlara” (1945) ýaly ylmy makalalary ýazýar. Ýazyjynyň halk döredijiligini toplap, içgin öwrenmegi onuň öz ýazan eserleriniň hem millilik, halkylyk jähtden kämilleşmegine uly kömek edýär.

Şahyr Amak Kekilowyň döredijiliginde hem halk döredijiliginiň täsirini görmek bolýar. Şahyr 1940-njy ýylda türkmen halk ertekileriniň esasynda “Çopan we patyşa”, “Küýze we tilki” atly erteki-poemalaryny ýazdy. Şahyr bu erteki-poemalary täzeden işläp, has hem kämilleşdirdi. Olaryň erteki sýužetini timarlady. Olara täze reňk, täze öwüşginler berdi. Olaryň mazmunyny çuňlaşdyrdy. Netijede, halk arasynda belli bolan bu ertekiler şahyryň galamynyň astyndan has hem çeper bolup çykdy.

Şahyr Molladurdy (Annagylyç Mätäji ogly) hem öz döredijiliginde halk döredijiligini peýdalanypdyr. Onuň “Hojaguly” eseri Tejende bolan bir wakanyň esasynda, halk döredijiliginden hem erkin peýdalanyp ýazylan goşgudyr. Onda aldawçylygyň, ýalançylygyň ahyrda bir erbetligiň üstünden eltýändigini Hojagulynyň mysalynda beýan edilýär. “Ýalançy ýarymaz” diýen atalar sözünüň durmuşda bolup geçen köp wakalaryň esasynda dörändigini ýene bir gezek subut edilýär.:

Ýarymaz sen ýalançy, gaýtmaz sen päliňden,
Ýalançynyň özünden, bela ýeter dilinden,
Bir ýalanyň sebäbinden, goýun-gitdi elinden,
Daýhanlary biderek aldady Hojaguly.

Ýazyjy Berdi Kerbabaýewiň döredijiliginde hem halk döredijiligi esasynda döredilen eserleri görmek bolýar. “Jonruk batyr”, “Kyrk ýalan”, “Japbaklar” ýaly eserleri munuň aýdyň mysalydyr.

B.Kerbebaýew, A. Kekilow ýaly ýazyjy-şahyrlarymyz öz eserleriniň atlaryny “Suw damjasy-altyn dänesi”, “Egri azar, dogry ozar” ýaly görnüşde halk nakyllaryndan alypdyrlar.

Akyldar Magtymgulynyň eserleri türkmenleriň örän baý halk döredijiligi hem-de Gündogaryň ýazuwly edebiýaty bilen aýrylmaz baglanyşykly. Şahyryň döredijiliginiň folklor bilen ysnyşykly baglanyşykda bolmagy onuň eserleriniň gymmatyny has-da artdyrýar. Magtymgulyny nusgawy şahyr hataryna, dünýä edebiýatynyň görnükli wekilleriniň derejesine ýetiren esasy zat hem onuň eserleriniň halklygydyr. Wagt geçip, döwür dolandygyça Magtymgulynyň aforizmleri-akyl, parasat beriji setirleri ilat arasyna siňip, folklorlaşyp gidipdir. Indi olaryň kimiňkidigini seljermek kyn:

Atda aýak bolsa, özge syn bolmaz,
Ärde gaýrat bolsa, işi kyn bolmaz.

Eşiden deň bolmaz, gören göz bilen.

Ýaman bile ýoldaş bolma.

Asyl adam işde bellidir.

Agzy ala bolan iliň
Döwleti gaçan ýalydyr.

Agzalalyk agyr ile ýaraşmaz.

Her ýaman söz ýürek bular.

Özüni öwen ýigidiň tanapy çüýrük.

Zynhar kast etmegil, iýdigiň nana.

Ýagşy söze gulak asgyl.
Ýagşylardan alkyş algyl.

Nakyl häsiýetinde aýdylýan gysga setirler Magtymgulynyň goşgularynda aýdylýan pikirler bilen hem many, hem forma taýdan bir-birine örän ýakyn gelýär. Halk arasynda ulanylýan: “Il bilen gelen, toýda baýram” diýen nakyl Magtymgulynyň “Il biläni” diýen şygrynda:

“Goç ýigide toýdur baýram,
Her iş gelse il biläni”-

– diýen görnüşde getirilipdir.

Magtymguly özüniň “Gözel sen” diýen şygrynda halk nakyl-laryny çeper suratda ulanyp bilipdir. Ol şygryň bir ýerinde:

“Gawunyň gowusyn şagal iýr diýrler” – diýýär.

Bulardan başga-da hem halkyň häli-şindi ulanyp gelýän ýiti sözlerini, aforizmleri Magtymguly köp setirlerinde ussatlyk bilen ulanypdyr. Mysal üçin:

Hile hem bir batyrlykdyr ýerinde
Ony başarmaga kişi gerekdir.

Çagyrlan ýere bar, otur-da turma
Çagyrylmadyk ýere barma, görünme.

Hatda halk şular ýaly setirleri aýdanda, ony kimiň döredendigine gözünü ýetirmese-de, “Magtymguly aýdypdyr” diýýär.

Şahyr Keminäniň goşgulary hem türkmen halk döredijiligi bilen mäkäm baglanyşyklydyr. Çünki şahyryň ylham çeşmesi öz halky

bolupdyr. Şygyrlaryny hem halkyň hyzmatynda goýupdyr. Il-günüň aladasy bilen ýaşayan şahyr halkyň çuň manyly aforizmlerinden, nakyllaryndan ussatlyk bilen peýdalanyndyr. Keminäniň döredijiliginde aýratyn-da nakyllar köp gabat gelyär. Bu ýagdaý tötänden däldir. Nakyllar forma ykjamlygy, mazmun baýlygy bilen halk döredijiliginiň beýleki görnüşlerinden tapawutlanýar. Şonuň üçin-de ussat şahyrlar, şolaryň hatarynda Kemine hem halk nakyllaryna köp üns berip, olary käte özbolşuna alsa, käbir goşgusynda olaryň many-mazmunyny öz sözleri bilen şygyr setirlerini siňdirýär. Mysal üçin: “Degimsiz degim degse, ýylda geçini iki gyrkar”, “Eşek semrese, eýesini deper” ýaly nakyllaryň biri şol durşuna, beýlekä bolsa sähelçe özgerişlikler girizilip, “Gula ýaraşmaz” goşgusyň bir bendinde ulanylypdyr.

Degimsiz degim degse bir sapar,
Ýürekde jaý tutmaz gondalaw tapar
Eşek semrân günü eýesin deper
Ýagşy yzzat ýaman tula ýaraşmaz.

Şahyr Gurbandurdy Zelili şygyrlarynyň pikir taýdan saldamly, çeperçilik jähtden gözəl bolmagy üçin halk döredijiliginiň bir görnüşi bolan nakyllardan peýdalanyndyr. Ol “Ýagşydyr” atly goşgusynda halkyň içinde ulanylýan “Nadan dostdan, dana duşman ýagşydyr” nakyllyny:

Bigadyr gardaşdan gadyrly ýat hem,
Nadan dostdan dana duşman ýagşydyr–

diýip, şol durşuna ulansa, “Watanyň, seni”, “Dert galar” şygyrlarynda “Müsürde şa bolandan, Kenganda geda bol”, “Ýagşydan at galar, ýamandan set” ýaly atalar sözüniň pähim-paýhasyny bozmazdan döredijilikli çemeleşip, olary şeýle görnüşde beýan edýär:

Etdiler Ýusupny Müsürge soltan
Diýdi: – “Bolsam ýegdir bir guly – Kengan”.

Ýa-da:

Näkesden pis görme, ýamandan – bedgat,
Ýagşylardan halka ýagşy at galar.

Nakyllary we onuň pähim-paýhasyny ýatladyp duran setirler şygyrlaryň her birinde, aýratyn-da mertlik, batyrlyk, ahlaklylyk me-

selelere bagyşlanan goşgularynda köp gabat gelýär. **“Diýmek biläni”** goşgusynda:

Namarda syr berme, “syr saklar” diýip,
Namart syr saklamaz diýmek biläni.

Owal garyp bolup, soňra baýan är,
Ýmez, geýmez, soňra baýmak biläni.
...Hoş geçir wagtyňy, galmasyn arman,
Münmek, guçmak, ýmek, geýmek biläni.

“Ýagşydyr” goşgusynda:

Betlagam ýoldaşdan, ýaman goňsudand,
Ýuwaşja aýrylyp, gaçan ýagşydyr.
...Zelili, bar zatdan ölümdir gaty,
Ölümden-de gaty kişi minneti.

Şahyr Kerim Gurbennepesowyň tutuş döredijiligi halk danalygyna, halk parasytlygyna, halk döredijiliginiň we gündogar nusgalarynyň ajaýyp däplerine daýanýar. Şonuň üçin hem onuň sygryýetiniň halklygy, internasionallyk duýgusy bilen gönüden-göni sepleşip gidýär. Bu bolsa onuň eserleriniň ideýa ötgürligini we çeperçilik mazmunyň baýlygyny emele getirýär. Onuň “Aňsat bilen kyn” diýen sygryndan şu bendi mysal getireliň:

Akyl bermek üçin ýekeje gezek,
Akylyň sözlerin gaýtalap bilsek,
Özüňe akylly diýdirmek mümkin.
Akyl bermek aňsat. Akyl almak kyn.
Akyl almak üçin aň sagat gerek.

Halkyň döreden eserleri we onuň görnüşleri çeper edebiyatda akyl, pähim-paýhas çeşmesi, ýalňyşmaýan ýeke-täk maslahatçy hökümünde ulanylýar.

Ýokarda görşümüz ýaly, nusgawy hem-de häzirki zaman edebiyatymyzyň wekilleri öz eserlerinde halk döredijiliginiň eserlerinden ussatlyk bilen peýdalanyrdylar. Bu ýagdaý olaryň eserleriniň halklygyny, çeperçiligini, täsiriligini artdyrypdyr. Halk döredijiligi nusgawy edebiyatymyzyň şahyrlary üçin döredijilik-halypalyk mekdebi bolupdyr.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söymek bagtdyr. Aşgabat – 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklereine tarap. I tom. Aşgabat – 2008.
3. Ata arzuwyny amala aşyrýan Agtyk. Aşgabat – 2010.
4. *Abdyllyayew Ö.* Türkmen halk döredijiliginiň erteki žanry. Aşgabat – 1972 .
5. Altyn hazyna. Aşgabat – 1978.
6. *Annagylyç Mätäji*. Şahyr hakynda ylmy dokladlar, makalalar, habarlar. Aşgabat – 1978.
7. Asly-Kerem. Aşgabat – 1998,2004 .
8. *Baýmyradow A.* Epiki obrazda ewolýusiýa. “Görogly” eposyndaky Öweziň obrazynyň mysalynda. Aşgabat – 1980 .
9. *Baýmyradow A.* Türkmen folklor prozasynyň taryhy ewolýusiýasy. Aşgabat – 1982 .
10. *Baýmyradow A.* Haýwanlar hakyndaky türkmen ertekileri. Aşgabat – 1986.
11. *Bekmyradow A.* Andalyp hem oguznamaçylyk däbi. Aşgabat – 1987.
12. *Berkeliýew K.* Halk döredijiliginde döp-dessurlar poeziýasy. Aşgabat – 1985.
13. *Bertels Ý. E.* Türkmen halkynyň edebi geçmişi. Aşgabat – 1967.
14. *Çaryýew M.* Magtymguly we halk döredijiligi. Aşgabat – 1983 .
15. *Çaryýew B.* Ülker (rowaýat). Mugallymlar gazetini. 2003-24-nji noýabr.
16. *Durdyýewa A.* “Görogly” eposynda fantastika. Aşgabat – 1981.
- 16^a. Dana sözler. Türkmen folklorynyň bir tomlugy. Aşgabat – 1978.
17. *Durdyýewa A.* Türkmen folklorunda sanawaçlar we ýaňlytmaçlar žanrlarynyň aýratynlygy. Aşgabat – 1985.
18. Edebiýat. VIII klas üçin okuw kitaby. Aşgabat – 1982 .

19. *Faruk Sümer*. Oguzlar-türkmenler. Aşgabat – 1999.
20. Fazlalla Reşideddin. Oguznama. Aşgabat – 1990.
21. *Garryýew B.* Altyn däneler. Aşgabat – 1982. “Gelin-gyzlaryň lälesi”. “H.M.” 1972-6., “Çaga terbiýesi hüwdüden başlanýar. “H.M.”, 1971-12.
22. *Garaýew B.* “Asly-Kerem” halk romany. Sowet edebiyaty. 1945-3.
23. *Geldiyew G.* Türkmen şahyrana halk döredijiligi. Aşgabat – 2003.
24. Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. Aşgabat – 1982 .
25. *Goçmyradow H.* Türkmen halk döredijiligi. Aşgabat – 2010.
26. *Gorkut ata.* Aşgabat – 1990 .
27. Görogly. Aşgabat – 1990, 1980.
28. *Görogly H.* Oguz gahrymançylyk eposy. Aşgabat – 1999.
29. *Gutlyýewa S.* Türkmen halk dessany “Nejep oglan”. Aşgabat – 1981.
30. *Halmuhammedow Ş.* Türkmen halk ýumorynyň we satirasynyň žanr özboluşlylygy. Aşgabat – 1977.
31. *Halmuhammedow Ş.* Türkmen ertekilerinde halk satirasynyň çeper tärleri. Aşgabat – 1984.
32. *Halmuhammedow Ş.* Türkmen ertekilerinde durnukly çeperçilik däpleri. Aşgabat – 1989.
33. *Hanow H., Ýazymow O.* Halk döredijiligini toplaýanlara gollanma. Aşgabat – 1955.
34. *Hudayberenowa O.* Arassa ahlagyň aýdymçysy. (Ýunus Emre hakynda rowaýatlar.) Türkmen dili. 2004-31-nji mart.
35. Huýrlukga-Hemra. Aşgabat – 1971,1979.
36. Iki dessan. Aşgabat – 1980.
37. *Kemine.* Saýlanan eserler. Aşgabat – 1954.
38. *Kerbabayew B.* Myraly. Aşgabat – 1992.
39. *Kiçigulow P.* “Görogly” hakynda söhbet. Aşgabat – 1978.
40. *Kösäýew M.* Edebiyat barada söhbet. Aşgabat – 1972.
41. Küştdepmeler. Aşgabat – 1971.
42. Küştdepmeler. Mugallymlar gazetini. 2003-24-nji noýabr.
43. *Magtymguly.* Beýik şahyryň 225 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygındysy. Aşgabat – 1959 .
44. *Magtymguly.* Goşgular. Aşgabat – 2008.
45. *Mämmetýazow B.* “Görogly” eposynyň döreýşi hakynda. Aşgabat – 1982.
46. *Mämmetýazow B.* “Görogly” eposy we onuň häzirkiki zaman ýagdaýy. Aşgabat – 1979.

47. *Mämmetýazow B.* Türkmen gahrymançylyk eposy “Görogly” Aşgabat – 1992.
48. *Mollanepes.* Lirika. Aşgabat – 1973.
49. Nejep oglan. Aşgabat – 1977.
50. Oguznama. Aşgabat – 2001.
51. *Rejepow R.* Edebiýat ylmynda degişli terminleriň sözlügi. Aşgabat – 1966.
52. *Sakali M.* Туркменский сказочный эпос. Aşgabat – 1956.
53. *Seýdi.* Saýlanan eserler. Aşgabat – 1959.
54. Seýitnazar Seýdi. Şahyr hakynda ylmy dokladlar, makalalar we habarlar. Aşgabat – 1979.
55. *Şabende.* Lirika. Aşgabat– 1973.
56. Şamar. Türkmen halk ertekileri. Aşgabat – 1981.
57. Şasennem-Garyp. Aşgabat – 1992.
58. *Şukurow N.* Türkmen folklorunda halkyň dünýägarayşynyň şöhlelenişi. Aşgabat – 1979.
59. Türkmen nakyllary we atalar sözi. Aşgabat – 1983 .
- 59^a. Türkmen halk yrym-ynançlary. Aşgabat – 2005.
60. Türkmen şorta sözleri. Aşgabat – 2004 .
61. Türkmen galalary barada rowaýatlar. Aşgabat – 2004.
62. Türkmen halk ertekileri. Üç tomluk. Aşgabat – 1978, 1979, 1980.
63. Türkmen aýdymlary. Aşgabat– 1960.
64. *Uspenskiý B. i Belyáýew B.* Туркменская музыка. Aşgabat – 1979.
65. Watançy şahyr Seýdi. Makalalar ýygyndysy. Aşgabat – 1976.
66. *Weliýew B.* Türkmen folklorunda durmuşy ertekileriň gelip çykyşy. Aşgabat – 1990.
67. *Weliýew B.* Türkmen halk poeziýasy. Aşgabat – 1983.
68. *Weliýew B.* Stawropol türkmenleriniň dessanlary. Aşgabat – 1980.
69. *Ylýasowa G.* Alkyş-dilegler, doga-töwirler halk döredijiliginiň bir görnüşidir. Türkmenistanda ylym we tehnika. 2001-6.
70. *Ylýasowa G., Durdyýewa A.* Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. Aşgabat – 2005.
71. Ýedigenim ýedi ýyldyz. I-II kitap. Aşgabat – 1989.
72. *Zelili.* Goşgular. Aşgabat – 1971, 1979.

MAZ M U N Y

Giriş. Täze Galkynyş zamanında halkyň ruhy hazynasy	9
I bap. Türkmen halk döredijiligi	11
II bap. Türkmen halk döredijiliginiň şahyрана görnüşi	15
§1. Aýdymlar.....	16
§2. Toý aýdymlary	30
§3. Läleler	37
§4. Monjugatdylar.....	48
§5. Hüwdüler.....	54
§6. Küştdepmeler	62
§7. Sanawaçlar	68
§8. Ýañyltmaçlar.....	75
§9. Ýomaklar.....	78
§10. Alkyş-dilegler.....	82
§11. Agylar	86
§12. Yrymlar-ynançlar	89
§13. Ýaremezan	94
§14. Matallar we tapmaçalar.....	99
§15. Nakyllar we atalar sözi.....	107
III bap. Halk döredijiliginiň kyssa görnüşi	115
§1. Türkmen halk ertekileri.....	116
§2. Durmuşy ertekiler	119
§3. Haýwanlar hakyndaky ertekiler	128
§4. Hyýaly ertekiler	132
§5. Rowaýatlar-legendalar (efsaneler).....	138
§6. Şorta sözler.....	148

IV bap. Halk döredijiliginiň kyssawy şahyrana görnüşi	157
§1. Türkmen dessanlary	157
§2. “Hüýrlukga-Hemra” dessany	159
§3. “Şasenem-Garyp” dessany	161
§4. “Saýatly-Hemra” dessany	163
§5. “Asly-Kerem” dessany.....	165
§6. “Nejep oglan” dessany	167
§7. Türkmen eposlary	169
§8. “Oguznama” eposy we onuň öwrenilişi.....	171
§9. “Oguznamalarda” Oguz hanyň edebi obrazy	176
§10. “Gorkut ata” eposy we onuň öwrenilişi	179
§11. “Gorkut ata” eposynda watançylyk, gahrymançylyk meselesi	183
§12. “Gorkut ata” eposynda döp-dessurlaryň beýany	186
§13 “Gorkut ata” eposynda keşpler ulgamy, eseriň çeperçiligi	188
§14. “Görogly eposy” we onuň öwrenilişi.....	190
§15. “Görogly” eposynda gahrymançylyk, il-güne söýgi meseleleri	197
§16. “Görogly” eposyndaky obrazlar	200
§17. “Görogly” eposynda aýal-gyzlaryň keşbi	202
§18. “Görogly” eposynda döp-dessurlar. Eposyň gurluşy, çeperçilik serişdeleri	204
V bap. Türkmen halk döredijiliginiň çeper edebiýat bilen arabaglanyşygy	206
Peýdalanylan edebiýatlar	211

Gayypberdi Otdyýew, Nurgözel Atdayewa

TÜRKMEN HALK DÖREDIJILIGI

Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby

Redaktor	<i>G. Daşgynow</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Teh. redaktory	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>T. Kullakowa</i>

Çap etmäge rugsat edildi 30.08.2010. Möçberi 60x90 ¹/₁₆.
Ofset kagyzy. Edebi garniturasy. Ofset çap ediliş usuly. Şertli-çap listi 13,5
Şertli reňkli ottiski 20,28. Hasap-neşir listi 13,06. Çap listi 13,5.
Sargyt. Sany 600.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Balkan welaýat çaphanasy.
Balkanabat, Magtymguly şaýoly, kw. 148, j. 1.